De Gulden Passer. Jaargang 49

bron
De Gulden Passer. Jaargang 49. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1971

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005197101_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

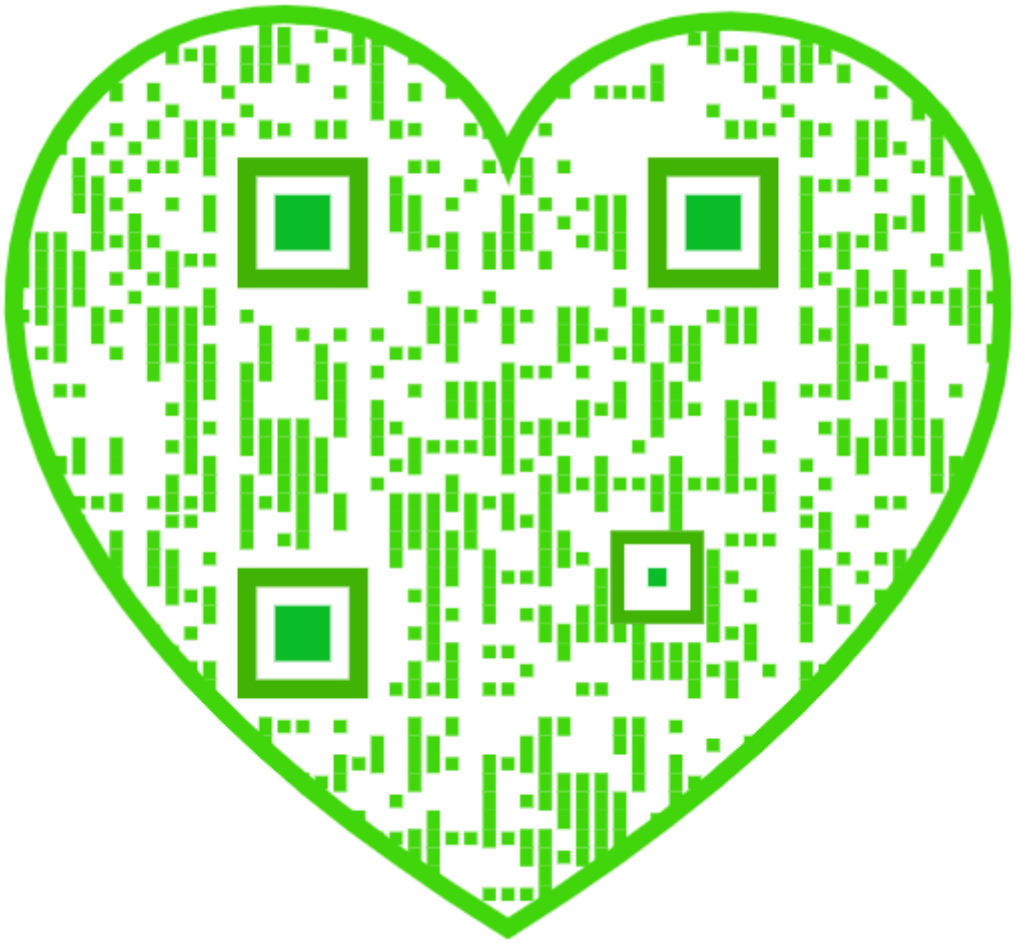

[De Gulden Passer 1971]

Het rekwest en het privilegie betreffende het drukken van Justus de Harduwijns *Goddelijcke lof-sanghen* (1620) en *Val ende opstandt vanden coninck ende prophete David* (1620)

door Nicole Rowan
(Gent)

In de registers van de Spaanse Geheime Raad in het Algemeen Rijksarchief te Brussel[1] wordt het verzoekschrift met erbijhorende octrooiakte bewaard ingediend door Jan vanden Kerckhove[2] voor het bekomen van een privilegie om, als enige drukker, gedurende tien jaar twee boeken te mogen drukken van Justus de Harduwijn, namelijk *Goddelijcke Lof-Sanghen* (Gent, 1620) en *Val ende Opstandt vanden Coninck ende Prophete David met bijvoegh van de zeven Leedtuijghende Psalmen.* (Gent, 1620).

In de oorspronkelijke uitgave van de *Goddelijke Lof-Sanghen* en

1 A.R.A., CPE (Conseil Privé Espagnol), doos 1277.

2 Jan Van den Kerckhove, hoofd der familie, begon met het ambt van drukker en boekverkoper in 1614 of 1616. Na zijn dood, in 1653, oefende zijn vrouw, Anne Mercq, samen met hun kinderen het beroep verder uit tot in 1673. Vooral Simon en Marie Van den Kerckhove werden berucht omwille van een 20 jaar durend proces tegen hun gildebroeders.
De familie Van den Kerckhove bewoonde het huis ‘in t'gecroont sweert’ op de hoogpoort.
Jan Van den Kerckhove was gezworen boekdrukker en heeft tussen de jaren 1614 (1616?) en 1653 een 80-tal boeken, ordonnantiën, placcaten en edicten gedrukt, zie Ferd. Vanderhaeghen, *Bibliographie Gantoise* (Gent, 1858-1869) 11, 11-45.

van de *Val ende Opstandt*[3], aanwezig in de universiteitsbibliotheek te Gent is een 'cort begrijp van privilegie' afgedrukt, ook overgenomen door moderne uitgevers[4], een soort samenvatting van de privilegietekst die het essentieelste bevat. Het lijkt nochtans niet overbodig het rekwest en het privilegie uit te geven omdat de teksten ervan enkele gegevens inhouden die de speciale geplogenheden bij het drukken en uitgeven van boeken in de 17e eeuw illustreren.

Het rekwest beslaat het grootste deel van het eerste blad. De kantlijn is tamelijk breed gehouden. In de linkerbovenhoek staat geschreven: Veue la censure du Censeur ordinaire (soit) depesché Octroy pour Imprimer le livre cy-mentionné avecq privilège pour dix ans fait à Brux. le 25 Octobre 1619. De tekst van het rekwest bevat heel wat doorhalingen en aanvullingen die verklaard worden door het feit dat hij gediend heeft als minuut voor de originele octrooiakte. Het onderste deel van dit eerste blad bevat de verdere tekst van het privilegie en is duidelijk in een andere hand dan die welke het verzoekschrift heeft geschreven. Vermoedelijk is die tweede hand dezelfde als die welke de aanpassingen heeft aangebracht aan de tekst van het rekwest zodat het als klad kon dienen voor de octrooiakte[5]. In de linkerbenedenhoek vinden we de naam de Groote[6]. Op de verso zijde loopt de octrooitekst verder tot op de volgende recto zijde. Aan het slot wordt de nota 'veue...' herhaald, maar in een andere hand. Hier volgt een transcriptie van het volledige document[7].

3 *De Val ende Opstandt* komt niet afzonderlijk voor maar is steeds samen met de *Goddelijcke Lofsanghen* uitgegeven.

4 Zie O. Dambre ed., *Goddelijcke Lofsanghen*, Antwerpen, 1933, en *Val ende Opstandt...* Antwerpen, 1928.

5 Bij vergelijking van het handschrift blijkt dat noch Jan Vanden Kerckhove, noch Justus de Harduwijn zelf het rekwest heeft geschreven.

6 De naam De Groote komt niet voor in de 'Biographie Nationale'. Waarschijnlijk betreft het hier Louis De Groote, secretaris van de privé-raad. Hij was een tijdlang resident van de ambassade te Londen nl. van 4 mei 1609 tot 18 september 1611. Zie Algemeen Rijksarchief te Brussel, PRA (Papiers d'État et de l'Audience): reg. 365 f° 182, reg. 367

7 Bij de transcriptie werd als volgt te werk gegaan: in deel I - waar de tekst van het rekwest gebruikt werd als minuut voor de octrooiakte - staat wat geschrapt werd in het oorspronkelijk rekwest om er een octrooiakte van te maken tussen rechte haakjes; de toevoegingen aan het rekwest nodig om dezelfde reden, staan tussen schuine haakjes. Wil men dus de rekwesttekst lezen dan sla men de delen tussen schuine haakjes over; voor de octrooitekst doe men hetzelfde met de delen tussen rechte haakjes. In deel II - waar we geen rekening moeten houden met een oorspronkelijke rekwesttekst - werden de doorhalingen tussen rechte haakjes geplaatst en de verbeteringen tussen schuine haakjes. Cursief gedrukt zijn de uitgeschreven afkortingen.

I. <Albert ende Isabel etcet. Allen den ghenen die dese Jegenwoordighe zullen sien saluyt.> [An haere Sereniss^e^ hoochede[<hebben ontfaen die ootmoedeghe supplicatie & Req^te^ van> [Verthoent met behoirlicke Reuerentie] Jan van*den* Kerchoue gesworen bouckdrucker woonende binnen [de] <onser> Stadt van Ghent <Inhoudende> hoe dat hij in syn handen heeft ghe[k]<c>reghen zekeren [boeck] <bouck> gheintituleert Goddelijcke Lofsanghen tot vermaeckijnghe vande geestelijcke Liefhebbers en*de* naementlick van*de* deuch leerende Joncheyt des Bisdoms van Ghent vijtghestelt door Justus Harduyn Priester inboren der zel[f]uer Stede ende een ander ghemaect door den zelfuen auteur gheintituleert den Val en*de* opstandt vanden Coninc en*de* Prophete Dauid met [bijuoegh] <bijuough> vande zeuen Leedtuyghende Psalmen, beyde deze boucken gheuisiteert ende gheapprobeert door Hr. Anth^s^ Smets <Licentiaet in de Godheyt> Canonick Archiprbr. en*de* Librorum Censor des Bisdoms van Ghendt[8] [Licentiaet in*de* Godh^t^. -] dewelcke boucken den Suppl*iant* soude geerne in druck uitgeuen, maar al zoo <hij> t'zelfue niet en vermach te [gheschieden] <doen> zonder <onse> voorgaende consent & <octroy> [van Sereniss^e^ hooch*ede*] [Bidt] <heeft daerom*me*> oidmoedelick [dat haere Sereniss^e^ hoochede] <geboden dat ons> beliefde [t'zelfue] <hem> te consenter*en* in gheele of deele de voors^e^ boucken te moghen drucken voor den tijt van thien Jaeren <hem [ende] ten dien einden te verkenen onse opene brieven van octroye in behoorelicke forme> [beliefve ende ten ansiene dat die Suppl*iant* met grooten cost ende moeijte heeft tot meerder vercieren van*de* Nederlantsche taele nieuwe doen ghieten Letteren, accenten te vooren niet veel gheuseert ooc diversche mysycnoten, dat ooc haere Serenisshooch*ede* beliefve interdictie te doene an alle andere boekdruckers van zijnen Landen errewaertsouer deurende den voors. tijt de selfue boecken niet te moghen naerdrucken in deele of in gheele of met eenighen bedecten titel niet sonder groote schaede van*den* Suppl*iant* te drucken of messchien elders ghedruct hier te lande te brijnghen of te vercoopen dwelck doende etc.]

8 Antonius Smetius wordt in die functie vermeld door de oude biografen Sanderus, Sweertius, Andreas en Foppens. Alleen Sanderus spreekt over hem in betrekking met Albrecht en Isabella:... ‘post Serenissimorum Archiducum Austriae Alberti & Isabellae Belgicae Principium Eleemosymarius...’ zie Antonius Sanderus, *De Gandavensibus Eruditionis fama claris libri tres*, Antwerpen, 1624, p. 19.

II. Doen te weten dat wij t'ghene voors. ouergemerct & ghesien in onsen secreten Raede de Censure ofte approbatie van*den* ordinaris Censeur des Bisdoms van Ghendt, geieghen wesende ter bede & begheerte van*den* voors. N. suppl*iant* hebben den zeluen gejeuen geoctroieert & geconsenteert, Jeuen octroieren & consenteren bij zonderlinghe gratie midts desen dat hij alleen & ter exclusie van alle anderen zal moeghen drucken, distribueren & vercoopen binnen alle steden & landen van onser gehoorsaemheyt die twee Nederlantsche boucken hier bouen *ver*melt [Verbiedende] geduerende den tijt van thien naestcom*m*ende Jaeren, midts hen regulerende volgende onse ordonnantien gemackt ofte alnoch te maecken noopende t'faict vanden druck, verbiedende wel expresselick alle andere druckers & bouckvercoopers, [hoe] & ondersaeten wie zij zijn, geduerende den voors termijn van thien <naestcomende> Jaeren, de voors twee boucken, <In gheele of te deele> te drucken ofte vergelicken, ofte wel de ghene elders gedruckt alhier te lande te brenghen, vercoopen ofte distribueren sonder particulier consent & permissie van*den* voor*noemden* suppl*iant* Op pene van confiscatie van alle t'ghene dat ter contrarien zal gedruckt [v*er*cocht] <Vergelickt> ofte v*er*cocht worden, bouen drie guldens voor amende by elck exemplaire, te verboeten & applicqueren volgende onse voors Ordonnantien. Ontbieden & beuelen onse zeer lieve & getrauwe de hooft Presidenten & luyden van onse secrete & groote Raeden, Pr*esidenten* ende luyden van onse prouinciale Raeden van Vlaendren & alle andere onse Rechteren Officieren & ondersaeten die dit aenghaen mach, dat zij den voors Impetrant van dese onse gratie Octroye & [acco] consent voor den tijt, jnder voughe & onder de conditien voors, doen laeten & gedooghen Rustelick & volcommelick genieten & gebruycken, sonder hem te doen of te laeten geschieden eenich hinder letsel ofte moyenisse ter contrarien, want ons alzoo belieft, in teecken van dien hebben wij onsen grooten seghel hier an doen hanghen. Gegheuen in onse [secreten Raede] Stadt van Bruessele den vijffentwintichsten dach der maendt Octobris v*anden* Jaere ons heeren 1619.

De vermelding dat de boeken waarvoor het drukkersoctrooi gevraagd wordt goedgekeurd werden door de censor[9] houdt verband met een aantal verordeningen uitgevaardigd door Karel V om de Lutherse ketterij te bestrijden. De eerste is het edict van Worms, 8 mei 1521, waarin geëist werd dat voor het drukken van elk godsdienstig werk de toelating van de kerkelijke overheid en voor

9 Zie ook de nota's geschreven boven en onder de tekst en de approbatie afgedrukt in de oorspronkelijke uitgave van 1620 en in Dambres heruitgave.

ieder ander werk de goedkeuring van de vorst nodig was[10]. De tweede verordening dateert van 14 oktober 1529 en is nog scherper gesteld: voor het drukken van ieder werk werd de toelating of goedkeuring van de plaatselijke overheid verplichtend gesteld terwijl tevens voor ieder boek bij het wereldlijk gezag octrooibrieven moesten worden aangevraagd[1112].

Hoe is het nu te verklaren dat Jan vanden Kerckhove zijn rekwest stuurt naar de Geheime Raad, een centraal orgaan, en niet naar de Raad van Vlaanderen vermits hij toch 'gesworen boeckdrucker wonende binnen de stadt van Ghent' is? Een drukkersprivilegie afgeleverd door de centrale regering geeft aan de begunstigde het recht een bepaald werk te drukken en te verkopen over het gehele gebied der Nederlanden. Dat dit in het geval van Jan vanden Kerckove om financiële redenen speciaal nodig was ligt voor de hand. Immers, die Suppliant heeft 'met grooten cost ende moeyte tot meerder vercieren vande Nederlantsche taele nieuwe doen ghieten Letteren, accenten te vooren niet veel gheuseert, ooc diversche mysycnoten'. Om de zaak financieel renderend te maken moesten de werken waarvoor het drukkersoctrooi werd aangevraagd en die een belangrijke investering vergden dus over een zo uitgebreid mogelijk gebied kunnen verspreid worden. Uit Vanden Kerckovens mededeling dat hij noch kosten noch moeite spaarde voor het drukken van de Harduwijns werken kan ook nog afgeleid worden dat het hier gaat om werken die als interessant beschouwd werden, iets wat intussen ten overvloede bewezen is geworden. De oorspronkelijke oorkonde draagt ook nog het visum van de Raad van Brabant[13]. Dit wijst op de traditioneel particularistische houding van die Raad van Brabant.

10 Zie M. Baelde 'De toekenning van drukkersoctrooien door de Geheime Raad in de zestiende eeuw'. *De Gulden Passer*, XL (1962). p. 25.

11 Zie M. Baelde, *art. cit., ibid.* p. 25.

12 Verder nog het keizerlijk edict betreffende het drukken en verkopen van boeken, door Karel V te Gent uitgevaardigd op 18 december 1544 en de keizerlijke ordonnantie betreffende de verboden boeken, het drukken en verkopen van boeken, het openbaar onderwijs en de werken van klassieke auteurs door Karel V uitgevaardigd te Brussel op 30 juni 1546. Zie MM. J. Lameere en H. Simont, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, deuxième série 1506-1700, Brussel, 1910, V, p. 112-114 en p. 307-312.

13 Zie 'cort begrijp van privilegie' afgedrukt in de originele uitgave van 1620.

De zestiende-eeuwse Nederlandse drukken over boekhouden en handelsrekenen hoofdzakelijk in betrekking met Antwerpen door Henry L.V. de Groote *(Antwerpen)*

De onmiddellijke aanleiding tot deze bijdrage zijn twee tentoonstellingen, die resp. in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel en in de Handelsbank te Antwerpen werden gehouden. De eerste was gewijd aan de comptabiliteit door de eeuwen heen en ging door van 3 oktober tot 8 november 1970; de catalogus[1] werd ingeleid met een woord vooraf van hoofdconservator Herman Liebaers. Getracht werd zoveel materiaal mogelijk te verzamelen en daarin zijn de inrichters voortreffelijk geslaagd. De tweede tentoonstelling werd gehouden van 18 januari tot 5 februari 1971 in de zetel van de Handelsbank te Antwerpen onder de titel 'Handel en Financiën te Antwerpen in het licht van de gebruikte boekhoudkundige documenten tijdens de 16e, 17e en 18e eeuw'.

Bibliofielen hebben meestal meer belangstelling voor zestiende-eeuwse drukken die handelen over literaire, humanistische of filologische onderwerpen, dan wel voor deze die handelswetenschappen aanleren. Jawel, twee en twee is vier, maar krijgt men bovendien rekeningen voorgelegd waar sprake is van debet en

1 *De Comptabiliteit door de eeuwen heen*, (Inleiding door Prof. Raymond de Roover, Catalogus door Ernest Stevelinck), Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1970, XXIII, 247 blz., VI platen.

credit, leest men ‘aan’ en ‘per’ of ‘per balance’, dan slaat men doorgaans het boek dicht en wordt er gedacht aan, of gesproken van barbaarsheid, tenzij men het boek niet om de inhoud onderzoekt maar wel om het lettertype. Men maakt daarbij de bedenking, dat een zestiende-eeuwse uitgaaf van een klassiek auteur, met tekstverklaring en de onvermijdelijke emendaties van een humanist, toch nog iets anders is. Erasmus Schetz, de bankier te Antwerpen van de grote Erasmus, die zijn briefwisseling met de Rotterdammer voerde in een ongepolijst Latijn, wat hij zelf toegaf: *indulge calamo tam barbari*: zo gebruikte de zakenman *quitancie*, waarop de humanist hem betreffende *syngrapha* antwoordde, Erasmus Schetz dus schreef naar zijn zoon Gaspar, die later thesaurier generaal in de Nederlanden zou worden, dat noch Homeros, noch Vergilius wisten hoe geld te verdienen. En met dit geld verdienen zijn we midden in ons onderwerp aangeland.

De zestiende eeuw was Antwerpen's gouden eeuw. Toen was de Scheldestad *de* wereldmarkt en de toenmalige beurs *was* hetgeen Wall Street nu *is*. Duitsers en Fransen, maar vooral Zuiderlingen zoals Italianen, Spanjaarden en Portugezen dreven handel te Antwerpen, om van de eigen poorters en ook de Engelsen maar te zwijgen. Die handelaars hadden bedienden nodig, bedienden die handelskennis bezaten. Zo heb ik mij afgevraagd of die te Antwerpen beschikbaar waren en waar ze hun opleiding hadden genoten. En ik belandde bij de schoolmeesters, die onderricht gaven in rekenen, boekhouden en talen, die daar leerboeken over schreven ten behoeve van hun leerlingen en van de koopman die hoger op wilde.

Tegenwoordig zijn handelsrekenen en boekhouden gescheiden. Maar tijdens de zestiende eeuw was dit niet het geval. Auteurs van betekenis, zoals Mennher in het zuiden en Claes Pieters in het noorden brachten in één leerboek de stof van beide onder. Het heeft dan ook geen zin voor die periode de ene techniek te behandelen en de andere over het hoofd te zien, voor zover men belangstelling opbrengt voor het onderricht van de koopman. Nadat de schoolmeester zijn leerling in rekenen had bekwaamd, kwam boekhouding aan de beurt als bekroning van het onderricht. Nu beschikten wij wel sedert 1927 over de voortreffelijke doctoraats-

dissertatie van Pieter de Waal[2], maar we moesten wachten tot 1960, wanneer Dr A.J.E.M. Smeur zijn doctorale dissertatie[3] liet verschijnen, om een overzicht te bekomen van de productie in de Lage Landen en ons zo toe te laten het materiaal voor deze lezing te overschouwen. Voegen wij er onmiddellijk aan toe, dat het opsporen van dit materiaal alleen beide auteurs veel tijd en moeite heeft gekost. Zestiende-eeuwse tractaten over rekenen en boekhouden behoren nu eenmaal tot de bibliografische zeldzaamheden. Men is heel tevreden wanneer een bepaald exemplaar in een noord- of zuidnederlandse bibliotheek, of archief, aanwezig is. Dit is wel te wijten aan het feit, dat de belangstelling voor dit soort van werken in de vreemde vroeger werd opgewekt dan bij ons. Reeds in 1847 had Augustus De Morgan zijn *Arithmetical Books* laten verschijnen. In de Verenigde Staten verzamelde kolonel Robert N. Montgomery oude handschriften over comptabiliteit en schonk zijn collectie aan de Business School Library van Columbia University te New York. De door David Eugen Smith in 1908 in *Rara Arithmetica*[4] beschreven driehonderd rekenboeken, die in het bezit waren van George Arthur Plimpton te New York, werden aan de bibliotheek van dezelfde universiteit overgemaakt: maecenaat dat navolging verdient. Deze Columbia University bezit volgende Nederlandse drukken, die elders niet aanwezig zijn:

- de Antwerpse druk van 1537 van Gielis van den Hoecke's *Een sonderlinghe boeck in dye edel conste Arithmetica*;
- de druk van Deventer, 1551, van Joannes Noviomagus *De numeris libri II*;
- de Antwerpse druk van 1590 van het *Livre d'Arithmetique* van Mennher, herzien door Melchior van Elselaer.

Het British Museum bezit insgelijks uitgaven die elders onvindbaar zijn; zo:

- de eerste uitgaaf van Godevaart Gompaerts *Un liuret de compte*, gedrukt door Simon Cock te Antwerpen in 1535;

2 P.G.A. de Waal, *Van Paciolo tot Stevin*; *een bijdrage tot de leer van het boekhouden in de Nederlanden*, Roermond, 1927, X, 318 blz., 20 afb.

3 A.J.E.M. Smeur. *De zestiende-eeuwse Nederlandse rekenboeken. With a summary in English.*, 's-Gravenhage, 1960, VIII, 167 blz.

4 Boston-London, 1908.

- het in 1539 te Leuven verschenen *De numerorum variis notis*;
- het rekenboekje van Peter Heyns van 1561: *Tot profijte van die willen leeren lustich rekenen*, gedrukt te Antwerpen door Jan van Waesberghe;
- Flory's *Tariffe*, *ou table proportionnelle des changes*, van 1572, te Antwerpen gedrukt door Gillis vanden Rade.

Nu is het echter zo, dat noch bij De Morgan, noch bij David Eugen Smith, de Nederlanden tot hun recht komen, op verre na niet; daarom zijn de werken van de Waal en Smeur zo belangrijk.

Wanneer wij nu van bibliografisch standpunt uit met die productie kennis maken, moeten wij eerst de gehele Nederlanden overschouwen en daarin de Antwerpse drukken plaatsen.

Voor de zestiende eeuw konden wij 109 uitgaven optekenen van in de Nederlanden gedrukte werken over rekenen - en algebra - en boekhouden. Daarvan handelen 14 werken uitsluitend over boekhouden en zijn er 6 die zowel rekenen als boekhouden aanleren. Van 10 uitgaven zijn de drukkers onbekend Van de 76 Zuidnederlandse drukken heeft Antwerpen alleen er 68 bezorgd, daarin begrepen de 10 uitgaven waarvan wij de drukker niet kennen; 11 ervan verschenen vóór 1550, 57 van 1550 tot 1600. 9 Antwerpse uitgaven hebben uitsluitend betrekking op boekhouden en 2 op rekenen en boekhouden. Gent en Leuven bezorgden elk 3 drukken - 1 Gents drukker is onbekend - en Brugge en Brussel bezorgden elk 1 druk. Noordnederland leverde 33 drukken op - de helft van hetgeen Antwerpen alleen op de markt bracht. Van die 33 drukken zijn er 5 die uitsluitend handelen over boekhouden en 4 over rekenen en boekhouden. Amsterdam komt hier vooraan met 12 drukken, waarvan 3 over boekhouden en 3 over rekenen en boekhouden. Leiden leverde 6 drukken, Middelburg 4, Deventer 3, Dordrecht 2, Alkmaar 1 druk over rekenen en boekhouden, Franeker 1 druk over boekhouden, Haarlem, Rees Rotterdam en Zwolle elk 1 druk[5]. Samengevat: het zuiden leverde 70% van de productie op, het noorden 30%. Van die 70% voor Zuidnederland heeft Antwerpen het leeuwenaandeel of 90% ge-

5 In 1499 verscheen te Den Hem bij Schoonhoven een werk over rekenen dat wij hier niet mederekenen, als behorend tot de vijftiende eeuw.

drukt. Verwonderlijk is het niet, gezien haar positie als wereldmarkt. In het zuiden kennen wij 7 auteurs over boekhouden, in het noorden 3: Claes Pieters, Mellema en Van Hoorebeke. Mellema verbleef dan nog geruime tijd te Antwerpen, Van Hoorebeke is hoogstwaarschijnlijk een Zuidnederlander die zijn werk in het noorden uitgaf en Pieters heeft de invloed van Mennher ondergaan.

Wie drukte nu die boeken te Antwerpen?

Vooraan staat Gillis Coppens van Diest met 13 drukken, zowel voor eigen rekening als voor Gregorius de Bonte en voor Jan Withage I; hij laat de overige drukkers ver achter zich; hij is de drukker bij uitstek van rekenkundig werk.

4 Drukken leverden Simon Cock, Christoffel Plantin en Jan Withage I, deze laatste zowel voor hemzelf als voor Hendrik Hendrikse en Jan en Peter Bellerus; - Anthoni de Ballo, Gillis van den Rade en Jan van Waesberge nemen er elk 3 voor hun rekening. Gregorius de Bonte, Anthony van Diest, Jan van der Loe en Niklaas Soolmans bezorgen er elk 2. Een druk ten slotte verscheen resp. bij Jan Bellerus, Petrus Bellerus, de erfgenamen van Arnold Birckman I, Jan van Ghelen II, Hendrik Hendriksen, Marten Huyssens, Gelein Janssens, Peter van Keerberghen, Marten de Keyser, Mattheus de Rische, Jan Severs, weduwe en erfgenamen van Jan Steels, Peter van Tongeren, Hieronymus Verdussen I, Willem Vorsterman, de weduwe Withage voor Gelein Janssens. Dit maakt 58 uitgaven, bezorgd door 27 drukkers.

Nu moet ik er toch de aandacht op vestigen dat zulke statistiek maar een betrekkelijke waarde heeft. Wij kunnen ze alleen opmaken voor bewaarde of bibliografisch voldoende nauwkeurig beschreven werken. Van sommige is geweten dat ze hoogstwaarschijnlijk zijn verschenen, maar ze zijn spoorloos geworden. Zo wist men uit bibliografieën dat John Weddington een Engels werk over boekhouden had geschreven, maar meer dan anderhalve eeuw lang bleef het zoek, tot in 1957 een exemplaar te voorschijn kwam in de bibliotheek van Blair's College, Aberdeen, Schotland. Het is een Antwerpse druk, waarop het adres van Peter van Keerberghen vermeld is. In Engeland zoekt men sinds jaar en dag naar Hugh Oldcastle's *A Profitable Treatyce*, het oudste werk in het Engels over boekhouden, een quarto waarvan de druk op 14 augustus

1543 beëindigd werd te Londen door John Gough. De uitgave gebeurde waarschijnlijk door de zorgen van de weduwe van de auteur, nadat deze eind februari van hetzelfde jaar overleden was. In 1779 kwam het boek nog voor in de veiling van Edward Rowe Mores. Oldcastle was een Londens schoolmeester. Zijn tractaat werd in 1588 heruitgegeven - waarschijnlijk met de vrijheid van tekstwijziging die toenmalige auteurs zich veroorloofden, door een ander schoolmeester, John Mellis, die zegt dat hij niet de auteur is, maar wel de 'vernieuwer en heropwekker'[6], zoals hij zich uitdrukt, van een vroeger werk dat hij niet noemt, maar dat wij veilig als dit van Oldcastle mogen beschouwen. Nu dringt zich met dit werk een eigenaardige vergelijking op, en wel met onze Ympyn. De druk van diens leerboek voor boekhouden werd op 26 juli 1543 beëindigd, negen dagen vóór dit van de Engelsman, en ook hier werd de uitgaaf bezorgd door de weduwe van de sedert september 1540 overleden auteur. Beide auteurs hebben aan Italiaanse bronnen ontleend. Het weervinden van Oldcastle's *Treatyce* zou enige problemen, gesteld in verband met de geschiedenis van het boekhouden, aan een oplossing kunnen helpen. C. Le Paige beschreef in 1890[7] de Antwerpse druk, van 1566, bezorgd door Gillis Coppens van Diest, van de *Arithmetica* van Willem Raets. De titel wordt zo volledig afgedrukt, dat we er wel niet mogen aan twijfelen dat Le Paige inderdaad een exemplaar van het boek onder ogen heeft gehad. Maar hij, die steeds nauwgezet aangeeft waar hij zijn titels gevonden heeft, laat het ditmaal na en Dr. Smeur heeft geen exemplaar van het bewuste werk kunnen terugvinden. Berust het boek soms in een particuliere bibliotheek, waarvan de eigenaar niet wenste bekend te worden? In privé bibliotheken zijn bepaald werken aanwezig die nooit werden opgetekend. - Gielis van den Hoecke, in 1537, en Gemma Frisius, in 1540, dragen hun Arithmetica op aan de toenmalige prior van de Antwerpse St.-Michielsabdij, die wel een befaamd mathematicus zal geweest zijn. Het betreft Guilielmus Rhetius,

6 '*renuer and reviver*'.

7 In: *Notes pour servir à l'histoire des mathématiques dans l'ancien pays de Liège*, verschenen in: *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois*, XXI, Liège, 1888, blz. 457-554; cf. blz. 458, n. 1, 481.

d.i. Willem van Rethy, maar over hem bezitten wij geen enkele bio- of bibliografische inlichting. Wij herinneren er aan dat het exemplaar van Ympyn's werk over boekhouden, in bezit van de stadsbibliotheek van Antwerpen, aan de St. Michielsabdij aldaar heeft toebehoord. - Op 23 juli 1963 werd bij Sotheby's te Londen een rekenboekje geveild, uitgegeven te Londen in 1593. Het betreft een Engelse vertaling, onder de titel *The Practize of Cifering made by Fraunces Flory of Lyle*, *Arithmetician..., Translated out of French into English*, *by Iohn Waddington*, *grocer.* Flory, die we nog zullen ontmoeten, en Weddington, die we reeds genoemd hebben, een Nederlander van Rijsel en een Engelsman, verbleven beide te Antwerpen. Niemand wist af van het bestaan van die Engelse vertaling. Tijdens de zeventiende eeuw doen zich gelijkaardige gevallen voor. Een Engelsman vestigde zijn verblijf te Amsterdam, Richard Dafforne, die schoolmeester werd in deze stad of, zoals hijzelf zegt, ‘om de zorg-kamer te bewaren zoals Erasmus het in zijn Moria noemt’. Hij gaf daar een aan filologen welbekende *Grammatica ofte Leez-leerling-Steunsel* uit in 1627, waarin hij een twintigtal Nederlandse werken over spraakkunst van zijn voorgangers citeert en waarin hij ook mededeelt dat hij te Amsterdam in 1621 een werk over boekhouden had gepubliceerd: *Memoriael in de Duytsche end' Engelsche Talen*, dat verloren is geraakt. Nadien is Dafforne naar Engeland weergekeerd en is daar boekhouder van beroep geworden. Hij heeft er nog verscheidene werken over zijn vak laten verschijnen. Een vergelijking tussen het verloren gegane Nederlandse werk en zijn latere Engelse zou zeer nuttig zijn. Dafforne kende inderdaad Zuidnederlandse auteurs; hij noemt Anthony Smyters bij name. Het weervinden van het Nederlandse werk zou toelaten uit te maken in welke mate hij van Noord- of Zuidnederlandse auteurs heeft ontleend.

Dit weervinden van bij name gekende werken is soms een hopeloze onderneming. Het levenswerk van Nijhoff-Kronenberg[8] eindigt in 1540, maar eens dit fatale jaar overschreden komt men in *no man's land*, waar de sindsdien verschenen of in verschijnen zijnde bibliografieën slechts ten dele als gids kunnen dienen.

8 W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500-1540*. 's-Gravenhage, 1923, vlg.

Indien men werken vindt die bij de Waal of Smeur niet voorkomen, moet men die auteurs de steen niet toewerpen, maar we moeten hen dankbaar zijn dat ze toch nog zoveel hebben aangeboden. De *Rara Arithmetica* van Smith vermeldt 32 Nederlandse uitgaven; Smeur geeft er meer dan driemaal zoveel.

En nu de Antwerpse drukkers. Beginnen we met Christoffel Plantin, van wiens persen vier werken zijn gekomen, en wel in 1560 het *Bvechhalten* van Mennher voor rekening van de auteur; in 1567 de *Instruction* over boekhouden van Savonne; in 1582 van Mattheus Hostus, een Duitser, *De numeratione emendata*, *veteribus Latinis et Graecis usitata* en in 1584 van Peter Heyns de *Instruction de la lecture française*, *et du fondement de l'arithmetique.*

Even stilstaan bij het door Plantin in 1567 gedrukte leerboek voor boekhouden van de Fransman Pierre Savonne, dat door de auteur op 12 februari 1567 werd opgedragen aan de bekende Antwerpse groothandelaar Gillis Hooftman, afkomstig van Eupen. 1567 noemt Dr. Voet voor Plantin het jaar van de vrees. In oktober deed Alva zijn intrede in Antwerpen; de ketterjacht nam voor goed een aanvang en Plantin was nu bepaald niet wat men een orthodox katholiek kan noemen. Aan Savonne betaalde de drukker voor het handschrift en het door de auteur bekomen octrooi van de koning van Frankrijk - een deel van de oplage droeg het Parijse adres van Plantin - de somme van 45 gulden. Uit het Plantinse archief weten wij dat, luidens een gedetailleerde kostprijsberekening, de oplage plus minus 300 gulden kostte, daarin begrepen 3 gl. 15 stuivers voor koperen lijnen, die moesten dienen om de journaalposten en de rekeningen van het grootboek af te lijnen, en 12 gulden die betaald werden aan Martin Everaert om het tractaat te schrijven, waarschijnlijk om er een voor de druk geschikte kopij van te maken. De gehele oplaag bedroeg 800 exemplaren, waarvan de auteur er 100 bekwam, zodat er voor Plantin 700 overbleven. Die brachtten hem 1200 gulden op, vier maal zoveel als het drukken gekost had. Elk exemplaar werd dus door Plantin aan 1 gl. 15 st. verkocht. In de veronderstelling dat Savonne zijn exemplaren aan minstens deze prijs verkocht aan zijn leerlingen, brachten ze hem 175 gl. op. Voeg daarbij een deel van de 45 gl., hem door Plantin betaald voor handschrift en octrooi,

met daarbij de gift van Hooftman, dan was het alleszins én voor de drukker, én voor de auteur een winstgevende zaak, eenmaal alle exemplaren verkocht zijnde. En dit is hier wel het geval geweest; het tractaat werd later nog meermaals te Lyon herdrukt. - Savonne was geboren in Avignon. In 1572 werd hij poorter van Antwerpen en verbleef dan twee jaren in de Scheldestad, waar hij als schoolmeester werd aanvaard en ook handel dreef. Mevr. Natalie Zemon Davis, van New York, dezelfde die in dit tijdschrift in 1957 een bijdrage publiceerde over de jeugd van Christoffel Plantin te Saint Just[9], liet in 1960 een bijdrage verschijnen, getiteld *Sixteenth-Century French Arithmetics on the Business Life*[10], waarin ze Savonne behandelt, die inderdaad ook een leerboek over rekenen had geschreven. In een nota in handschrift op het exemplaar van haar bijdrage, dat ik consulteerde, schrijft ze dat het volledige bewijs van Savonne's protestantisme in de bewust bijdrage niet geleverd wordt, maar op grond van contacten van Savonne met bepaalde handelslui, o.m. met de protestant Balbani, en met boekdrukkers en uitgevers, en van het materiaal dat ze in haar nota's beschikbaar heeft, concludeert ze dat Savonne protestant was. Men kan de vraag stellen: is deze Savonne soms een aanhanger geweest van het *Huis der Liefde* - te Parijs bvb. - en is hij op deze wijze met Plantin in betrekking gekomen?

Na Plantin moeten wij kennis maken met de voornaamste drukker van mathematische werken in de Nederlanden van de zestiende eeuw: Gillis Coppens van Diest. Wij zegden reeds dat hij dertien uitgaven van rekenen en boekhouden op zijn actief heeft, zijn zoon Antonius, twee. En er zijn belangrijke werken onder. Vader drukte voor Gregorius de Bonte de editio princeps, 1540, van Gemma Frisius' *Arithmetica.* Voor Anna Swinters, de weduwe van Jan Ympyn, bezorgde hij in 1543 de Nederlandse en Franse uitgaven van de *Nieuwe Instructie - Nouvelle Instruction*, het eerste werk over boekhouden in de Nederlanden en ook het eerste dat in het Franse taalgebied daarover verscheen. Ook de eerste uitgaaf van Willem Raets' *Arithmetica* kwam in 1566 van zijn

9 *Christophe Plantin's Childhood at Saint Just*, in *De Gulden Passer*, 35e jrg, 1957, blz. 107-120.

10 *Journal of the History of Ideas*, New York, XXI, 1960, blz. 18-48.

pers. Maar het is vooral Mennher die bij hem liet drukken tussen 1560 en 1570. Twee werken daarvan zijn in het Duits gesteld: de *Arithmetica Practice* van 1560 en het *Buechhalten* van 1563. In 1561 drukte hij het *Livre d'Arithmetique*, in 1563 de *Arithmétique*, in 1564 *Practique des triangles spheriques*, dat soms bij de *Practique pour tenir livre de comptes* gevoegd is, in 1565 de *Practicque pour brievement apprendre à ciffrer & tenir livres de comptes*, waarvan het tweede tractaat het leerboek voor boekhouden is, dat de datum van 1564 draagt; in 1570 de *Arithmetique* van dezelfde Mennher. Op de 2e augustus 1565 beëindigde Gillis Coppens van Diest de druk van een Latijns werk: *Insulae Melitensis*, *quam alias Maltam vocant*, *Historia*, waarvan de auteur niet is vermeld, maar dat wij wel op rekening mogen schrijven van de Duitse Calvinist Wilhelm Klebitius, die wegens geloofsovertuiging uit Duitsland langs Noordnederland naar Antwerpen kwam, waar hij door het geven van lessen in de wiskunde in zijn onderhoud trachtte te voorzien. Ten einde aan opsluiting te ontsnappen nam hij de wijk naar Keulen, waar hij toch in de maand maart 1566 gevangen werd gezet. Wij hebben zijn spoor te Antwerpen niet teruggevonden. Zijn werk, beantwoordt, in de vorm van wiskundige opgaven, vragen als de geografische breedte van Malta, de schaduwrichtingen op het eiland, enz. Dat weer Gillis Coppens van Diest dit werk drukte van een toevallig te Antwerpen vertoevend vreemdeling bewijst, hoezeer hij als drukker van wiskundige werken bekend was.

Zoon Antonius van Diest drukte in 1573 Mennher's *Livre d'arithmetique*, herzien door Michiel Coignet, dat ik als een van de beste leerboeken voor handelsrekenen van die tijd beschouw, en Coignet's *Cent questions ingenieuses... de feu V. Mennher*[12]. Vader en zoon Coppens van Diest zijn waarlijk *de* drukkers van handleidingen voor rekenen en boekhouden.

Nu zijn van vader Gillis Coppens allerlei drukken bekend van 1539 tot 1570. Hij werd geboren te Diest rond 1496 en in St.-[11]

12 Cf. H.L.V. De Groote, *Nog een zestiende-eeuws rekenboekje teruggevonden: de* '*Cent questions ingenieuses*' *van Michel Coignet*, in: *Scientiarum Historia*, Antwerpen, jrg. 12, 1970, blz. 159-163.

11 Cf. A.J.E.M. Smeur, *Algebra in een zeldzame zestiende-eeuwse Antwerpse uitgave*, in: *Scientiarum Historia*, Antwerpen, jrg. 12, 1970, blz. 53-62.

Lucasgild aanvaard in 1533; hij is overleden na september 1570 en voor 1573. Een Engels bibliograaf deelt mede, dat hij tussen 1563 en 1565 een tiental katholieke Engelse werken drukte. De man was ook bekend voor zijn geografische uitgaven en prentboeken. Aan de hand van de *Oud-Nederlandsche Kaartmakers* van Denuce[13] kunnen wij vaststellen dat hij van 1539 tot 1556 een aantal zij het minder belangrijke geografische werken drukte: de *Cosmographia* van Apianus, met commentaar van Gemma Frisius, *De Radio Astronomico et Geometrico liber* van dezelfde Gemma, *Rudimentorum Cosmographicorum... libri IIII* van Jan Richart en de *Cosmographie du Levant* van A. Thévet. In 1565 drukte hij een kaart, waarvan het museum Plantin-Moretus er prat op gaat het enig bekende exemplaar te bezitten: het topografische plan van Antwerpen van Virgilius Bononiensis, in bladen; op hout gesneden. In de rekeningen van Plantin zijn er sporen van vroege betrekkingen tussen Gillis Coppens en de vruchtbare Antwerpse kaartsnijder Hieronymus Cock. Helemaal bij het eind van zijn leven, op 20 mei 1570, drukte Coppens zijn voornaamste werk op geografisch gebied: het *Theatrum Orbis Terrarum* van Abraham Ortelius, waarvan Plantin het eerste exemplaar op 13 juni 1570 verkocht.

Ik zegde reeds, dat bibliofielen meestal meer belangstelling hebben voor literaire drukken dan voor wetenschappelijke, waaronder rekenen en boekhouden. Zo is het dan te verklaren dat bij Gillis Coppens niet op deze laatste werken de aandacht werd gevestigd. En daaruit blijkt ook het belang van bibliografieën van een bepaalde wetenschap, liefst over een niet te lange periode. Daarbij dient de wens naar voren gebracht, dat wie over de geschiedenis van de wetenschap publiceert, voor een volledige bibliografische beschrijving zou zorgen; in dit opzicht is het werk van Dr. Smeur te prijzen.

Na Gillis Coppens kunnen wij nog even blijven stilstaan bij een viertal andere drukkers van reken- of boekhoudkundig werk. Daar is Simon Cock, die vier zulke werken drukte van 1535 tot

13 Jan Denucé, *Oud-Nederlandsche Kaartmakers in betrekking met Plantijn.* Antwerpen, 1912-1913, 2 dln., Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen, uitg. 27 en 28, *passim.*

1545: dus een van de eersten die dit soort werk aandurfde. Hij drukte in 1535 *Ung liuret du compte* van Godevaart Gompaerts, in 1537 en 1545 van Gielis van den Hoecke *Een sonderlinghe boeck* en *In Arithmetica een sonderlinge excellent boeck*; in 1541 van Nicolas Le Bron *Libellus de utilitate et harmonia artium*. Hij is geboren een zevental jaren voor Gillis Coppens, en wel ca. 1489 en hij drukte van ca. 1519 tot aan zijn dood in augustus 1562. Als middelmatig drukker, iemand die actief was: zo drukte hij voor collega's te 's-Hertogenbosch en te Keulen. De *Souterliedekens* kwamen van zijn pers. Tussen 1519 en 1533 koopt hij renten en huizen, zodat zijn drukkerij hem toeliet geld te sparen en te beleggen.

Gillis van den Rade drukte drie rekenkundige werken: in 1572, 1582 en 1586; ze zijn belangrijk. Vooreerst, in 1572, François Flory's *Tariffe*, *ou Table proportionnelle des changes en Anvers*, een werk dat tot de rariora behoort en dat een onderwerp behandelt dat voor die tijd zelden op zulke wijze werd uitgewerkt. Dan, in 1582 en 1586, van Mellema, *Premier* en *Second volume de l'arithmetique*, een degelijke handleiding, ook voor niet-wiskundigen belangrijk wegens de daarin voorkomende gedichten van de auteur. Het zijn fraai uitgevoerde drukken. In 1585 werd van den Rade naar Franeker beroepen door de Staten van Friesland, als drukker van de nieuw opgerichte academie en van deze staten. De man was geboren in Gent en vestigde zich te Antwerpen tijdens de tweede helft van 1570.

Jan van der Loe drukte het eerste werk van Mennher, de *Practique brifue* op 1 september 1550 en op 20 april 1556 de *Arithmetique seconde* van dezelfde auteur. Afkomstig van Peel in het land van Luik, trok hij naar Antwerpen, waar hij in 1540 toekwam, drukker van beroep; in 1543 werd hij poorter. Hij huwde de dochter van Godevaart van Haecht en stierf in 1563. Zijn belangrijkheid als boekdrukker is te vergelijken met die van Simon Cock.

Ten slotte nog een paar woorden over Niklaas Soolmans, die als meesterszoon - zoon van Merten Soolmans - in 1572 in St.-Lucasgild werd aanvaard. Hij is met twee drukken vertegenwoordigd: de *Corte Maniere ende Styl om Boeck te houden* van

Bartholomeus Cloot, 1582, en het *Livret de Comptes* van Anthony Smyters van 1583. Hij is geen belangrijk boekdrukker[14].

Wanneer men de rekenboekjes van die tijd doorloopt valt het op, dat in de weinige gevallen waar de uitkomst van de opgegeven vraagstukken wordt aangeduid, het zetsel voor de zetter geen gemakkelijke taak was. Bij delingen bv. worden de cijfers van het deeltal met een schuin streepje doorgehaald. Men moet daarbij ook bedenken, dat de drukkers van die tijd maar over een beperkt aantal alfabets en cijfers beschikten, zodat deze hoogstens voor een katern toereikend waren; en doorstreepte cijfers zullen de meeste drukkers wel niet in voorraad hebben gehad. Bij Gillis Coppens van Diest is wel een specialisatie in het vak vast te stellen.

Zoals hoger gezegd verscheen in 1567 John Weddington's *A Breffe Instruction*, een Engels leerboek voor boekhouden, het enige in die taal in de Nederlanden gedrukt, waarop als drukkersadres voorkomt: *Prenttyd in Andwarpe (sic) by Petter van Keerberghen.* Toen ik een fotografische afdruk van het werk onder ogen kreeg, was ik verbaasd dat van Keerberghen, waarvan kan betwijfeld worden of hij wel ooit keurig werk heeft voortgebracht, om niet te zeggen of hij wel ooit zelf gedrukt heeft - hij liet o.m. volksboeken door Plantin drukken - dat van Keerberghen dit mooie drukwerk zou bezorgd hebben. De lijst, waarin de titel gezet is, komt ook voor in Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, door Willem Silvius tijdens hetzelfde jaar gedrukt. Zou soms Silvius het Engelse werk voor rekening van van Keerberghen hebben gedrukt?

Guislain Janssens drukte in 1592 van Renterghem's *Instruction nouvelle pour tenir le livre de compte.* In 1598 drukte Anthoni de Ballo het *Claer ende Cort bewijs om te leeren boeck-houden*, van Marten vanden Dycke.

Het oudste bekende rekenboek in het Nederlands, *Die maniere om te leeren cyffren na die rechte consten Algorismi* - met Algorismus bedoelde men in de zestiende eeuw praktische rekenkunde - verscheen te Brussel in 1508 bij Thomas van der Noot. Prof. P. Bockstaele van Leuven heeft dit boek en zijn herdrukken uitvoerig

14 Inlichtingen over deze drukkers bezorgde ons Dr. L. Van den Branden, waarvoor wij hem zeer erkentelijk zijn.

besproken[15]. Omstreeks 1510 verscheen er bij Willem Vorsterman ‘in die vermaerde coopstadt van Antwerpen’ een heruitgaaf van, vermeerderd met een handleiding over het penningrekenen. Reken-of legpenningen zijn aan numismaten wel bekend; er bestaan heel mooie exemplaren, zelfs van zilver, maar hoe ze gebruikt werden weet men meestal niet[16]. Rekent men oude optellingen na, dan gebeurt het wel dat men fouten ontdekt - die gebeuren ook nu nog - maar dat onze voorouders bij het gebruik van de abacus al eens fouten maakten was bijna onvermijdelijk: men kende tijdens de zestiende eeuw geen tiendelig stelsel. De *Maniere*, die rekenen met de legpenningen onderwees, zoals vele andere tractaten dit deden, werd verscheidene malen herdrukt. Wanneer we zeggen: het oudste bekende rekenboek in het Nederlands, dan bedoelen wij: het oudste gedrukte werk. Inderdaad, zowel voor rekenen als voor boekhouden zijn er tractaten in handschrift bekend. Zo wordt er een Brugs rekenboekje bewaard van 1463, in het Nederlands gesteld[17], dat handelt over gezelschapsrekening van tijd, over mengeling, over winst- en verliesrekening op goederen, over wissel en arbitrage, over barteren of ruilhandel. Zoals uit deze opsomming blijkt, was het door een koopman opgesteld geworden. Het Antwerpse stadsarchief bewaart een handschrift van Michiel Coignet, van 1587[18], waarin de vraagstukken van het rekenboek van Mennher, door Coignet in 1573 uitgegeven, opgelost worden volgens de methode van de zogenaamde practijk, d.i. het bekomen van een oplossing door vereenvoudigde bewerkingen. Dit handschrift van Coignet is wel een uitzondering op de algemene regel: de rekenmeesters geven doorgaans alleen het ‘facit’ op. Ook in zijn beantwoording van de *Cent questions ingenieuses*, door Mennher opgegeven, en waarvan deze alleen het facit vermeldt, wordt de

15 *Het oudste gedrukte Nederlandse rekenboekje*, in: *Scientiarum Historia*, Antwerpen, I, 1959, blz. 53 en 117.

16 Cf. F.P. Barnard, *The casting-counter and the counting-board*, Oxford, 1916.

17 Cf. L. Gilliodts-van Severen, *Un précurseur des almanachs de commerce*, in: *La Flandre, revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, XVI,, 1885, Brugge, blz. 201-216.

18 Cf. H.L.V. De Groote, *Een handschrift over rekenkunde van Michel Coignet. - Hoe berekende de Brusselse rekenkamer een annuïteit in 1538*? in: *Scientiarum Historia*, Antwerpen, X, 1968, blz. 199-207.

berekening volledig toegelicht. Wat het boekhouden betreft, ook daarvan zijn zestiende-eeuwse handschriften bekend. Daar is vooreerst dit van Martinus Wentsel, afkomstig van Aken, die waarschijnlijk als boekhouder te Antwerpen werkzaam is geweest. De bibliotheek van de Technische Hogeschool te Delft bewaart van hem een handschrift van rond 1588, dat onder invloed van Mennher werd geschreven. Te Antwerpen waren er in de zestiende eeuw tractaten over boekhouden bekend van Hercules de Cordes en Peter Lottijn, de eerste een accountant in de hedendaagse betekenis, die in de zomer van 1570 naar Lübeck werd ontboden om er een boekhouding in orde te brengen, de tweede een schoolmeester die later koopman werd. Die tractaten in HS. gingen van hand tot hand.

Zoals het ook met andere werken het geval is, bevatten sommige leerboeken voor rekenen en boekhouden een opdracht aan een of andere bekend koopman, of ook wel aan de magistraat. We hebben gezien dat Savonne zijn leerboek voor boekhouden opdroeg aan de groothandelaar Gillis Hooftman. Flory bewierookte de Franse koopman François le Fort in zijn *Les Practiques de Chiffre.* Mennher droeg zijn Practicque van 1565 in het Duits op aan de Antwerpse stadsmagistraat, maar diende tevens rekest in om een gift te bekomen. Hem werden twintig Filippusdaalders toegewezen. Het *Livre d'Arithmetique* van Mennher-Coignet van 1573 werd opgedragen aan Balthazar Schetz, en aan diens broer Melchior, die, naar Guicciardini, een goed wiskundige was, werd in 1570 geen werk over rekenen opgedragen, maar wel de Nederlandse vertaling van *Die Historie van Karle de Vijfde* van Alonso de Ulloa. Ook bevatten die leerboeken vleiende verzen, emphatisch proza tot lof van de auteur. Mellema's rekenboek bevat Latijnse verzen en proza en Nederlandse verzen van bewonderaars, maar insgelijks Nederlandse verzen van de auteur tot bewieroking van de vier burgemeesters van Aken en van twee Leeuwardse kooplieden, wat ook wel niet geheel belangloos zal geweest zijn. En de poëten die de auteur bewierookten zullen ook wel op zijn wederdienst hebben gerekend wanneer zij publiceerden. Wanneer verschijnt er een inventaris van opdrachten in zestiende-eeuwse werken? Mellema komt op voor eerlijke handel. Ga niet naar kaasverkopers, zegt hij,

die het arme volk stropen door hen drie vierendeel voor een pond aan te rekenen; ook niet naar kruideniers die dagelijks naar Borgerhout en Berchem lopen. Hij bedoelt: waar het bier goedkoop was om daar geld te verteren dat ze met eerlijke handel niet in zulke mate konden verdienen.

Ik heb ook de leerboeken voor rekenen en boekhouden, die in onze Antwerpse stadsbibliotheek bewaard worden, onderzocht om de evt. vroegere bezitters ervan te weten te komen. Het Nederlandse exemplaar van Ympyn's boekhouding, 1543, is, zoals gezegd, afkomstig van de Antwerpse St.-Michielsabdij; de uitgaaf, Lyon 1556, van de Opera van Joachim Sterck van Ringelberg, was bezit van de Antwerpse Jezuïeten. De Carmelieten Discalsen van Mechelen bezaten de uitgave van 1582 van de Arithmetica van Gemma Frisius, maar hun Antwerpse ordebroeders de Arithmetica Mercantile van Giovani Giacomolando, gedrukt te Venetië in 1640.

Nu moeten wij nog even onderzoeken in welke taal die handleidingen voor rekenen en boekhouden werden opgesteld. Voor rekenen komen wij tot 95 handleidingen, waarvan:

40 in het Nederlands, waaronder 1 in het Nederlands en het Frans (Wentsel);
30 in het Frans;
21 in het Latijn;
2 in het Spaans;
1 in het Duits;
1 in het Italiaans, maar deze uitgave is een dubieus geval. Hoe verder wij opschuiven naar het einde van de eeuw, hoe meer werken er in het Nederlands verschijnen. Onder de Latijnse werken nemen de uitgaven van Gemma Frisius de eerste plaats in. Van zijn *Arithmetica* zijn 74 uitgaven bekend, waarvan 66 verschenen zijn tijdens de zestiende eeuw; ze werd echter meestal in het buitenland herdrukt. In de Nederlanden verschenen 9 Latijnse en 3 Franse uitgaven tijdens de zestiende eeuw; het boek werd vooral aan de universiteiten gebruikt. De twee Spaanse uitgaven zijn verschenen in 1567 bij twee verschillende Antwerpse drukkers, maar van hetzelfde werk van de Portugees Pedro Nuñez, die zijn oorspronkelijk in het Portugees verschenen leerboek van ca. 1532 in het Spaans vertaalde. Het is geen leerboek voor handelsrekenen.

Het Duitse werk van Mennher verscheen in 1560 en behandelt daarentegen wel het rekenen voor de koopman. De twijfelachtige Italiaanse uitgave zou in 1578 te Antwerpen zijn verschenen en zou het rekenboek van Nicolo Tartaglio zijn[19].

Wat nu boekhouden betreft, waarover twintig uitgaven zijn verschenen[20], daarvan kwamen er in Zuidnederland 11 van de pers, allen te Antwerpen. Van de 9 Noordnederlandse verschenen er 6 te Amsterdam, te Alkmaar, Franeker en Middelburg, elk 1. Van die 20 zijn er 11 in het Nederlands, 6 in het Frans, 2 in het Duits en 1 in het Engels. Maar hier moeten wij een scheiding maken in de tijd. Vóór 1576 verscheen 1 werk in het Nederlands, 4 werken werden in het Frans uitgegeven, 2 in het Duits en 1 in het Engels. Van 1576 af wordt de verhouding 10 Nederlandse uitgaven tegen 2 Franse. Vóór 1576 werden alle werken, t.t.z. 8, te Antwerpen gedrukt; van dit jaar af komt ook Noordnederland aan bod met, zoals gezegd, 9 uitgaven: de handel verplaatst zich naar het noorden. Maar de technici komen uit het zuiden. Jan Coutereels, een begoed man, rekenmeester, boekhoudkundige en kalligraaf te Middelburg, schepen te Arnemuiden, werd te Antwerpen geboren in 1574 en drukt fier 'van Antwerpen' op de titelbladen van zijn werken, zoals zijn *Den Styl van Boeck-houden* van 1603 en zijn cijferboeken. Heimwee van de emigrant? Smyters trok naar het noorden en de Antwerpse uitgaaf van zijn *Arithmetique*, 1580, wordt heruitgegeven te Rotterdam in 1609, 1610, 1620, 1634, te Amsterdam nog in 1662. Het noorden kent slechts drie auteurs over boekhouden: Claes Pieters, Wentsel en Mellema. Pieters staat dan nog onder de invloed van Mennher en Mellema, de Fries, verbleef gedurende acht jaren te Antwerpen en heeft waarschijnlijk daar zijn boekhoudkundige kennis opgedaan. Passchier Goessens, van Brussel, die geruime tijd te Antwerpen verbleef en naar Hamburg uitweek, publiceerde in die stad in 1594 zijn boekhoudkundig tractaat in het Duits[21]; de Zuidnederlandse invloed

19 Vermeld door A.J.E.M. Smeur, *op. cit.*, blz. 44. Het zou het *General Trattato di numeri e misure* betreffen; Smeur betwijfelt het bestaan van een Antwerpse druk.

20 Wij herinneren er aan dat 6 werken zowel rekenen als boekhouden behandelen, zodat wij voor de gescheiden vakken tot 95 + 20 = 115 kom en, of 109 + 6.

21 *Buchhalten fein kurtz zusammen gefasst und begriffen*, *nach arth und weise der Italianer... durch Passchier Goessens von Brüssel...*, Hamburg, 1594.

is in dit werk onmiskenbaar, evenals bij Michiel van Damme die een Frans leerboek over boekhouden te Rouen publiceerde in 1606[22].

Welk beroep oefenden de auteurs van reken- en boekhoudkundige werken uit? Zoals te verwachten is, waren het meestal schoolmeesters. Onderwijs verstrekten Jan van den Bosch, Niklaas Le Bron, Bartholomeus Cloot, Michiel Coignet, Jan Coutereels, Marten Creszfelt, Marten vanden Dycke, Melchior van Elselaer, François Flory, Godevaart Gompaerts, Adriaan van der Gucht, Hobbe Jacobsz. Helmduyn, Robrecht van Heusden, Peter Heyns Gielis vanden Hoecke, Zacharias van Hoorebeke, Elcius Mellema, Valentijn Mennher, Bartholomeus van Renterghem, Pierre Savonne, Jacob vander Schuere, Anthony Smyters, Bernard Stockmans, Zeger Tsertoghe, Marten Wentzel. Hoogleraren zijn Gemma Frisius, Petrus Beausard, Joannes Bronckhorst, Mattheus Hostus. In totaal 31 mensen uit de onderwijswereld op zowat 46 bij name gekende auteurs, of 70%. Een twintigtal ervan zijn van zuidnederlandse afkomst, of de 2/3. Men vorme echter geen verkeerd - zal ik zeggen pejoratief? - beeld van die schoolmeesters. Velen, zoals Mennher bvb., waren ook in de handel bedrijvig, voerden, zoals ze zegden, ‘train van de comenschap’ of ‘train de marchandise’. Hun leerboeken werden niet achter een bureau geschreven, zoals later maar al te dikwijls gebeurde, maar ze gaven weer wat in de handel voorkwam. De handelaars, die over rekenen of boekhouden schreven, Ympyn bv. deden hun eigen zaken kennen. De boekhouders-auteurs schreven neer wat ze bij hun meesters in de practijk leerden kennen.

Maken wij nu heel vlugtig kennis met de inhoud van deze leerboeken, en wel van uit de hoek van het handelsonderricht. In zijn werk heeft Dr. Smeur de leerboeken voor rekenen van wiskundig standpunt uit onderzocht. Er zijn inderdaad werken die men bij een eerste kennismaking reeds kan onderbrengen bij de niet voor de handel geschreven leerboeken, zoals dit van Gemma Frisius. In diens uitgave van 1540 komt zelfs geen hoofdstuk over intrestberekening voor. Eerst in de Wittenbergse uitgaaf van 1544

22 *Maniere la plus industrieuse... a tenir... livres de casse*, *de comptes ou de raison...* Rouen, 1606.

en in de Antwerpse van 1547 handelt de auteur over intrest, die hij naar middeleeuws gebruik met de bij de canonisten gangbare term *usura* betitelt. Nu had de keizer, Karel V, bij plakkaat van 4 oktober 1540 aan kooplieden toegestaan geld te lenen ad hoogstens 12% intrest 's jaars, maar de kerk hield tot bij de aanvang van de negentiende eeuw vast aan de reeds door Aristoteles gegronde en door Thomas van Aquino herhaalde theorie van de onvruchtbaarheid van het geld. Alexander Lombard had bij het eind van de dertiende eeuw gesteld dat, aangezien *usura* bij goddelijk recht verboden is, de vorsten niet konden legifereren tegen de goddelijke wet in. Maar de leerboeken, zowel voor rekenen als voor boekhouden, behandelen bijna allen intrestberekeningen, of leningen, waarvoor soms meer dan 12% intrest wordt bepaald - bij Weddington bv. - en dit belette toch de geestelijke censor niet zijn goedkeuring tot drukken te verlenen. In Antwerpen was niet alleen de stadsmagistraat breed van opvatting, ook de geestelijkheid.

Mennher's leerboeken voor rekenen zijn grotendeels voor de koopman bestemd, maar behandelen ook - zo in de *Arithmetique seconde* van 1556 en in de *Practicque* van 1565 - algebra of *regel Coss*, zoals ze meestal genoemd werd, en meetkunde. Ook Claes Pieters, die zijn algebra aan Mennher ontleent, en van den Hoecke handelen over de regel Coss en geven dus meer dan de koopman verlangde. Het beste leerboek voor de handelaar is, ik zegde het reeds, Mennher's *Livre d'arithmetique*, herzien door Coignet en in 1573 te Antwerpen gedrukt. Legt men dit werk naast de in 1560 en 1563 door Mennher zelf bezorgde leerboeken, dan valt onmiddellijk op dat de bewerking van Coignet veel ‘moderner’, frisser aandoet dan de naar Duitse trant en in Gotische letter gedrukte leerboeken van de Zuidduitser Mennher. Wat behandelt nu dit boek? Numeratie; munten, maten, gewichten, tijd; de hoofdbewerkingen; de proeven; de regel van drieën; breuken, d.i. gewone breuken; herleiding van munten, maten en gewichten volgens de ‘praktijk’; de verkeerde regel van drieën, de dubbele regel van drieën of regel van vijven; de regels van compositie en van conjunctie; de rekening voor kassiers; de regel van betaling; winst en verliesrekening; intrestrekening; reken- en meetkundige

reeksen; worteltrekken, d.i. tweede en derde wortel; dagelijkse rekening; wisselrekening; rekening van voyage, d.i. vervoer; regel van gezelschap; facteursrekening; rekening van goud en zilver; muntslag; mengeling; ruil; regula falsi; discontorekening. Zoals men ziet, een uitgebreid rekenkundig program, dat door latere leerboeken - van der Schuere van 1600 bv. - op ongeveer dezelfde wijze wordt overgenomen en tot ver in de zeventiende eeuw ongewijzigd bleef. Aan wisseloperaties wordt in de leerboeken veel aandacht geschonken. De koopman van die tijd moest verder op de hoogte zijn van arbitragerekening, iets wat nu alleen in het bankwezen als een speciale functie voorkomt. Flory's *Tariffe ou table proportionnelle des changes* is voor de zakenman van vóór vierhonderd jaren wel een goede hulp geweest.

Een rekenboekje van een heel andere soort is Peter Heyns' in 1561 verschenen *Tot profijte van die willen leeren lustich rekenen.* Dit leerboekje is geheel afgestemd op de behoeften van de ambachtsman. Rekeningen van de bakker, de slager, de kruidenier, de kleermaker, de lakenbereider, de suikerbakker en de smid, de tingieter en de oude kleerkoper, de metselaar en de timmerman, de handelaar in metalen, beleren ons beter over het zestiende-eeuwse dagelijkse bedrijf dan menige uitvoerige beschrijving.

Over de leerboeken voor boekhouden zullen wij, gezien hun technisch karakter, korter zijn. Het oudste, dit van Ympyn, was van uitzonderlijke betekenis voor de koopman van toen. Het zette de Venetiaanse methode bevattelijk uiteen. Wij hebben vernomen dat Mennher een Zuidduitser van afkomst was. Nu kenden de Zuidduitsers sedert lang een bijzondere wijze van boekhouden, de zogenaamde facteursboekhouding, of de verantwoording van een facteur aan zijn meester. Dit systeem werd dan door Mennher in zijn eerste leerboeken van 1550 en 1560 toegepast. Maar in 1563 en 1564 is ook hij er toe gekomen de Italiaanse wijze uiteen te zetten[23]. Savonne, in 1567, voldoet aan de eisen, die aan de dubbele boekhouding gesteld worden; zijn compensatie van betalingen ter jaarmarkt van Lyon en de koppeling daarvan aan de boekhouding is belangrijk. Insgelijks in

23 P.G.A. de Waal, *op. cit.*, blz. 122 vlg.

1567 verscheen het leerboek van de Engelsman Weddington die de dubbele boekhouding aanleert, maar dan op de wijze van het gesplitste journaal, een methode die haast modern aandoet. Claes Pieters, die onder invloed van Mennher staat, geeft in zijn tractaten, verschenen in 1576 en volgende jaren, een vermogensbalans, daar waar zijn voorgangers slechts een boekhoudbalans doen kennen. Het leerboek van Bartholomeus Cloot, verschenen in 1582, is voor de tijd gebrekkig; zijn systeem komt later niet meer voor. Mellema is verwant aan Claes Pieters. Van Renterghem is niet origineel en vanden Dycke is onder de late discipelen van Ympyn te rekenen, zonder nieuwe inzichten bij te brengen, terwijl van Hoorebeke, de laatste uit de reeks, een volgeling van van Renterghem is.

Nu blijft er ons nog over bij wijze van toemaatje, heel in het kort te handelen over het aanleren van vreemde talen, een eerste vereiste voor de koopman in het cosmopolietische Antwerpen van de zestiende eeuw. Schoolmeesters, die vreemde talen onderwezen, waren er voldoende en had men de eerste beginselen beet, dan moest men rond de beurs zijn oren maar spitsen en trachten te begrijpen wat die vreemde kooplieden vertelden. Pieter Kats, een accountant van Nederlandse afkomst die zich in Engeland had gevestigd, schreef in het *Maandblad voor het Boekhouden*[24] dat hij vermoedde, dat Mennher geen Italiaans verstond. Waar zou hij het geleerd hebben? Onze stadsgenoot Emile De Hairs repliceerde daarop in hetzelfde tijdschrift[25] dat Mennher te Antwerpen wel gelegenheid had die taal aan te leren en verwees naar de *Colloquia*, door R. Verdeyen uitvoerig beschreven[26]. Zoals wij in onze *De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters* vaststelden, onderwezen 5 meesters Hoogduits, 2 Engels, 17 Italiaans, 15 Spaans[27]. De *vocabularia* of *colloquia* van Noël de Berlaymont, Antwerps

24 Wassenaar, 1925, 1 april, nr. 368, blz. 179, 1ste kolom.

25 Wassenaar, 1929, 1 december, nr. 424, blz. 80-81; repliek van P. Kats in hetzelfde tijdschrift van 1 februari 1930, nr. 426.

26 *Colloquia et dictionariolum septum linguarum*, Antwerpen - 's-Gravenhage, I, 1926; II, 1925; III, 1935. Uitgaven nrs. 39, 40 en 42 van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen.

27 In: *Bijdragen tot de geschiedenis*, *inzonderheid van het oud Hertogdom Brabant*, Antwerpen, 50e jrg, 1967, blz. 179-318 en 51e jrg, 1968, blz. 5-52.

schoolmeester die waarschijnlijk afkomstig was van Velaines, op de taalgrens tussen Doornik en Ronse, en de werken van Gabriël Meurier van Avennes, in het huidige *département du Nord*, waren zeer verspreid. Die *colloquia* bevatten in 1556 ook Spaanse, en in 1558 Italiaanse samenspraken.

Wij mogen besluiten met te zeggen, dat de Antwerpse drukkers en schoolmeesters gelijke tred hielden met de opgang van het handelscentrum Antwerpen.

Summary

The sixteenth century books on accountancy and arithmetic, printed in the Netherlands, from an Antwerp point of view.

During the sixteenth century, the Netherlands produced some 109 books on arithmetic and accountancy: 76 of them, or 70%, were printed in the Southern Netherlands, 33, or 30%, in the Northern. Of these 76 works, Antwerp alone printed 68 treatises, or 90% of the production of the South, Ghent and Louvain each 3, and Bruges and Brussels each 1. Thus, the Northern Netherlands produced only one half of the books that left Antwerp printing offices. These 33 books of the North were spread as follows: Amsterdam, 12; Leyden, 6; Middelburg, 4; Deventer, 3; Dordrecht, 2; Alkmaar, Franeker, Haarlem, Rees, Rotterdam and Zwolle, each 1 book. Of the Antwerp printers, Giles Coppens of Diest stands foremost with 13 prints; his son Anthony (van Diest), 2. Giles printed the first edition, 1540, of Gemma Frisius' *Arithmetica*, a work of which some 74 editions are known: 66 of them appeared during the sixteenth century. In 1543 he printed Ympyn's *Nieuwe Instructie* and the French translation of this work, *Nouvelle Instruction*, the first work on accounting in the Netherlands and also the first in the French speaking area. Between 1560 and 1570, he printed some 7 works of the South-German V. Mennher, who settled in Antwerp as a schoolmaster. Giles Coppens was an active printer of middling importance, born at Diest about 1496 and deceased after September 1570 and before 1573. He printed some ten English catholic books and, in 1570, Abraham Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*.

Plantin produced 4 works: in 1560, Mennher's *Bvechhalten*, for account of the author; in 1567, the first editions of the *Instruction* on accounting by Pierre Savonne, a Frenchman who, like Mennher, settled at Antwerp as a schoolmaster, but only during two years; in 1582, *De numeratione emendata*, *veteribus Latinis et Graecis usitata* of the German Mattheus Hostus, and in 1584, *Instruction de la lecture françoise*, *et du fondement de l'arithmetique* of the well-known Antwerp schoolmaster Peter Heyns.

Of the other Antwerp printers, Simon Cock also printed 4 works and

so did Jan Withage I. Anthony de Ballo, Giles vanden Rade and Jan van Waesberghe I printed 3 works each and Gregory de Bonte, Anthony van Diest, Jan vander Loe and Nicholas Soolmans, each 2. One work left the printing offices of Jan Bellerus, Peter Bellerus, the heirs of Arnold Birckman I, Jan van Ghelen II, Henric Hendriksen, Marten Huyssens, Ghislain Janssens, Petter van Keerberghen, Marten de Keyser, Mattheus de Rische, Jan Severs, the widow and heirs of Jan Steels (Steelsius), Peter van Tongeren, Hieronymus Verdussen I, William Vorsterman, the widow Withage: making a total of 58 editions, printed by 27 printers.

During the sixteenth century, only one work was printed in English: John Weddington's *A Breffe Instruction*, *and manner*, *howe to kepe*, *merchantes bokes*, *of accomptes.* 'Prenttyd in Andwarpe (*sic*) by Petter van Keerberghen in 1567; the only known copy in Blair's College, Aberdeen, Scotland. The book is printed with taste and I doubt that it really came from the printing press of Peter van Keerberghen, a man who had several popular books printed by Plantin, and who perhaps never printed himself. The border of the title-page occurs also in Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paeis Bassi*, printed by William Silvius in the same year 1567. Silvius was a very outstanding printer. Did Weddington's work come perhaps from his press? The same Weddington translated *Les Practiques de Chiffre* of François Flory and had it printed in London in 1593 by Thomas Dawson under the title: *The Practize of Cifering made by Fraunces Flory...* Of the same Flory, an important work left the printing office of Giles vanden Rade in 1572: *Tariffe*, *ou Table proportionnelle des changes en Anvers*, which should have been a welcome aid to the merchant of that period. The same vanden Rade printed E. Mellema's *Premier* and *Second volume de l'arithmetique* in 1582 and 1586. In 1585, this printer was appointed by the newly erected academy of Franeker in Friesland.

We said that 109 books appeared in the Netherlands on arithmetic and accounting, 6 treating of aritmetic and accounting as well. Of the 95 manuals on arithmetic, 44 appeared in Dutch, 30 in French, 21 in Latin, 2 in Spanish, 1 in German and 1 in Italian, but it is dubious that *General Trattato di numeri e misure* by N. Tartaglia ever came to light here. Of 20 manuals on accounting, 11 were printed in Dutch, 6 in French, 2 in German and 1 in English. Before 1576, 1 work on accounting was written in Dutch, 4 in French, 2 in German and 1 in English; after 1576, 10 works appeared in Dutch and 2 in French.

Of 46 authors on arithmetic and accountancy, known by name, 31 were schoolmasters, or 70%; the two third of them lived in the Southern Netherlands.

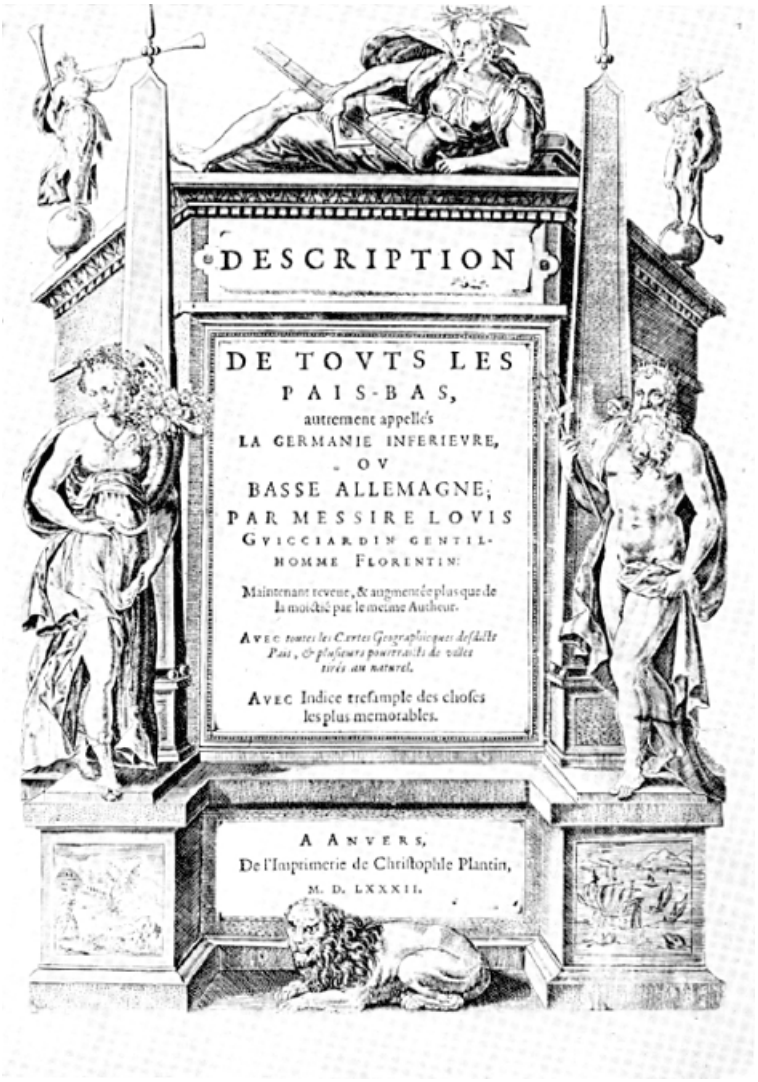
DESCRIPTION
DE TOVTS LES
PAIS-BAS,
autrement appellés
LA GERMANIE INFERIEVRE,
OV
BASSE ALLEMAGNE,
PAR MESSIRE LOVIS
GVICCIARDIN GENTIL-
HOMME FLORENTIN:
Maintenant reveue, & augmentée plus que de la moitié par le meisme Autheur.
AVEC toutes les Cartes Geographiques desdicts Pais, & plusieurs pourtraicts de villes tirés au naturel.
AVEC Indice tresample des choses les plus memorables.
A ANVERS,
De l'Imprimerie de Christophle Plantin,
M. D. LXXXII.

FIGURE 1

Les éditions belges de la description des Pays-Bas par Lodovico Guicciardini
Analyse iconographique et typographique
par R.H. Touwaide

Quatrième partie
Édition en français, Christophe Plantin, Anvers 1582, in folio

Faux titre: La / Description / de tous les / Pais-bas. Verso, la planche 'Belgia' de l'édition de 1581 (1f.).

Titre frontispice dans le cadre gravé de l'édition de 1581: Description / de tovts les / Pais-bas, / autrement appelés / La Germanie Inférievre, / ov / Basse Allemagne; / Par Messire Lovis / Gvicciardin gentil- / homme Florentin: / Maintenant reveue, & augmentée plus que de / la moictié par le mesme Autheur. / Avec toutes les Cartes Geographicques desdicts / Pais, & plusieurs pourtraicts de villes / tirés au naturel. / Avec Indice tresample des choses / les plus memorables.

Dans le cartouche inférieur: A Anvers, / De l'Imprimerie de Christophle Plantin, / M.D.LXXXII. (Fig. 1).

Au verso: le grand cadre gravé avec les armoiries des 17 provinces tel qu'il figurait dans l'édition de 1581; au centre, pièce collée avec les armoiries de Philippe II, identiques à celles de l'édition de 1581. Cette pièce est collée sur la devise typographiée:

Concordia / res parvae / Crescvnt, / discordia / maximae / dilabvntvr / Sallust (1f.).

Deuxième frontispise gravé, identique à celui de l'édition de 1581, mais les deux cartouches, en haut et en bas de la planche sont blancs. Le portrait de Philippe II, pareil à celui de l'édition précédente, est collé sur la devise typographiée: 'Discite / ivstitiam / moniti, / et non / temnere / divos.' / Virg. (Fig. 2). Verso blanc.

On trouve ensuite 18 pages non numérotées; sur les 12 premières les poèmes: Nico. Grvdivs Nicolaivs ad Arnvm.; In Lvdovici Gvicciardini Belgicae descriptionem Gasparis Scheti.; Ad Belgicam a Lvd. Gvicciardino descriptam, Ivsti Lipsi Scazon.; Alexander Graphaevs C.F. in Lvdovici Gvicciardini descriptionem Belgicam.; Ad D. Lvdovicvm Gvicciardinvm in svas Belgii illvstrationes, carmen Ioan. Latomi.; Eivsdem Ogdadoes vernaculae.; Eosdem rhythmos post latine sic reddidit.; Expostvlatio Belgiae: ad Lvdovicvm Gvicciardinvm per Theodorvm de Berty.; Stephano Ambrosio Schiapalaria al signor Lodovico Gvicciardini.; Senno Poggini, a M. Lodovico Gvicciardini.; Ant. Olivier svr la description Belgique dv Seignevr Loys Gvicciardin.; *ΕΙΣ ΙΣΤΩΡΙΑΝ ΛΟΔΟΥΙΚΟΥ.*

Sur les 6 pages suivantes il y a: Lodovico Gvicciardini av Lectevr, daté 1566 (1f.). Avis de Plantin en français: A tous Seigneurs, etc.. daté du 15 Décembre 1581, le même en flamand en caractères gothiques, daté du 30 Novembre 1581 (1f.). La Table des pages dv Livre, avsqvelles se doivent referer les Cartes, etc... (1f.). Viennent ensuite les pages numérotées de 1 à 495 et la Table des Noms et Choses,... (21 pp.n.ch.). Le privilège n'est plus repris.

Dans l'exemplaire analysé par Boele, la Table des pages et l'Avis de Plantin sont reportés à la fin du volume après la Table des Noms. Boele affirme que cette présentation doit être la bonne puisqu'il s'agit d'un exemplaire offert par Plantin lui-même et portant sa signature manuscrite[1].

Le titre de départ est libellé comme suit: Description / de

1 P.A.M. Boele van Hensbroek, *cf. supra*, p. 227.

FIGURE 2

L A

DESCRIPTION

DE TOVS LES

PAIS-BAS,

autrement appellés

LA GERMANIE INFERIEVRE,

O V

BASSE ALLEMAGNE;

Par Meſſire LOVIS GVICCIARDIN,
Gentilhomme Florentin:

MAINTENANT *reveüe & augmentée plus que de la moictié par le meſme Autheur*:

AVEC la Carte generale de tous leſdicts Païs: Et quant aux particulieres de chacune Prouince, & aux pourtraicts de pluſieurs villes tirés au naturel, nous les auons imprimés en vng volume à part; pour ne charger de couſt ceux qui ne voudront ou qui n'auront le moyen de les achapter. Nonobſtant quoy chacun qui les voudra, les pourra, ſuiuant la table premiſe auſdictes Cartes & pourtraicts, commodement inſerer chacune en ſon lieu.

Item vne Table treſample des matieres les plus memorables.

A ANVERS,
De l'Imprimerie de Chriſtophle Plantin,
M. D. LXXXII.

FIGURE 3

Tovts les Pais Bas / avtrement appellez / la basse Allemaigne: / Par M. Lovys Gvicciardin / gentilhomme florentin: / Reueuë, & augmentée de nouueau plusque de la / moitié, par l'Auteur mesme. / Et traduit d'Italien en langue Françoise par / F. De Belle Forest, Commingeois.

Telle est la présentation de l'exemplaire de la Bibliothèque Royale (B.R.B1) provenant de la bibliothèque de C. Van Hulthem, ainsi que l'attestent deux magnifiques ex libris, collés à l'intérieur des plats avant et arrière; le premier est daté à la main du 9 Septembre 1820. Cet exemplaire est enluminé d'une manière très soignée et toutes les planches sont coloriées[2].

Il y a lieu de remarquer que la dédicace à Philippe II a disparu du titre frontispice ainsi que la page de dédicace elle-même qui figurait, dans l'édition de 1581, immédiatement avant l'avis au lecteur. Par contre, dans certains exemplaires (B.U.Gd.1), (B.U.Gd.2) (B.N.P.2) et (B.J.P.), on trouve, immédiatement après les trois premiers feuillets, une dédicace à François de Valois: 'A très havt, / très pvissant, / et très magnanime / François frère vniqve dv Roy de / France, par la grace de Dieu Duc de Brabant, / Seigneur des Païs-bas, &.&C.' (1f.). Cette dédicace n'est ni datée, ni signée. La lettrine et les caractères sont de l'imprimerie de Plantin.

L'édition de 1582, pas plus que celle de 1581, ne porte la marque de Plantin en collophon.

Les trois premiers feuillets de cette édition présentent plusieurs variantes.

1°. Certains exemplaires ont une page de titre complète avec la marque de Plantin[3] au lieu du faux titre. (B.P.6), (B.Ru.U.) et (B.N.P.1) (Fig. 3).
2°. Dans ces exemplaires, la deuxième page ne reproduit plus la planche avec la figure allégorique Belgia, mais les armes de Guicciardini que l'on trouvait dans l'édition de 1581, au verso du deuxième frontispice.

2 Bibliothèque Royale de Belgique, *Catalogue Van Hulthem*, p. 256, n° 25765: 'exemplaire extraordinairement rare, dont toutes les cartes, vues de villes, costumes, etc, sont proprement coloriées, selon la manière du temps.'

3 G. Van Havre, *Marques typographiques des Imprimeurs et libraires anversois*, n° 38, II, (Anvers, 1883), p. 113. Marques de Plantin.

3°. Au verso de la page du titre frontispice, on trouve, dans tous les exemplaires, le cadre gravé avec les armes des 17 provinces, mais l'intérieur du cadre se présente de trois façons différentes:

a) Il comporte un texte imprimé: 'Concordia res parvae / crescvnt, / discordia / maximae / dilabvntvr / Sallust.'; exemplaires (B.U.Lg), (B.U.W.), (B.N.P.2), (B.N.P.3) et (U.St.B.K.).

b) On y trouve les armoiries du roi d'Espagne, soit identiques à celles de l'édition de 1581, (B.R.B.1), soit en une nouvelle planche (B.P.6) complétée d'un petit écusson aux armes du Portugal, placé en 1581 sous la dépendance de Philippe II. L'agneau du collier de la Toison d'Or a la tête à gauche alors que celle-ci était à droite dans la première planche.

c) Les armes de François de Valois y figurent, collées sur le texte imprimé (sub 3°*b*). (B.U.Gd.1) et (B.U.Gd.2). (Fig. 4).

4°. Au deuxième frontispice, on remarque à nouveau 3 variantes:

a) Il contient un texte typographique: 'Discite / ivstitiam / moniti, / et non / temnere / divos. / Virg.' exemplaires (B.U.Lg), (B.U.W.), (B.N.P.2), (B.N.P.3) et (U.St.B.K.).

b) On y trouve le portrait de Philippe II, soit du type de l'édition de 1581 (B.R.B.1), soit un nouveau portrait (B.P.6). Dans les deux cas, les portraits sont collés sur le texte sub *a*). Les deux portraits se distinguent aisément du fait que, dans le type 1581, l'inscription autour du portrait mentionne: 'ARCHIDUX DAVSTRIAE' alors que le type 1582 porte: 'ARCHIDUX AVSTRIAE'.

c) Le portrait de François de Valois y figure, collé sur la devise sub *a*), exemplaires (B.U.Gd.1), (B.U.Gd.2) et (B.J.P.). (Fig. 5).

Les petits cartouches de cette planche sont soit blancs (B.P.6), (B.R.B.1), (B.U.Gd.2), (B.U.W.), (B.N.P.1,2,3), soit avec des devises gravées: 'Nec spe, nec / metv.' et 'Iam illvstra / bit omnia'. (B.U.Lg.).

Il y a lieu de noter aussi que, dans le titre frontispice et le titre de départ, Guicciardini est qualifié de 'gentilhomme florentin' alors que, dans toutes les éditions précédentes, même l'édition française de Silvius, on trouvait: 'patritio fiorentino'.

FLANDRIA
HOLLANDIA
ZELLANDIA
ANTWERPIA
ARTESIA
HANNONIA
NAMVRCVM
GELDRIA
GRVNINGA
ZVTPHANIA
MECHLINIA
LIMBVRGVM
BRABANTIA

FIGURE 4

FIGURE 5

Papier.

Les quatre feuillets du premier cahier sont en grand papier dans un certain nombre d'exemplaires, ces planches sortent de l'atelier de Mijnken Liefrinckx[4]. Le papier du corps de l'ouvrage est un vergé de 8 à 10 vergeures par centimètre et dont les pontuseaux sont distants de 21 à 26 mm. Nous n'avons pas rencontré d'exemplaires sur grand papier. Les dimensions des feuilles rognées varient de 418 à 432 mm de largeur, sur 314 à 331 mm de hauteur. Dans certains exemplaires, le papier des planches est différent de celui du texte. Le filigrane du papier du texte est un simple cercle de 9 mm de diamètre. D'après Briquet[5], les papiers portant des cercles de cette dimension sont français, probablement champenois. Quelques feuilles ont le filigrane (Fig. 6) qui se rapproche du groupe 10512 de Briquet. Ce papier est aussi de provenance française. Le papier des planches porte comme filigrane un huchet ou cornet surmonté d'un trait étoilé (Fig. 7). Il se rapproche des types 7836 et 7838 de Briquet qui signale qu'on le rencontre surtout dans le Nord de la France et les Pays-Bas.

FIGURE 6

FIGURE 7

Cahiers.

Tous les cahiers dont les signatures vont de A à Z et de *a* à *s* ont six feuillets, seuls les cahiers†, ††, *t*, *v* et *x* n'ont que quatre feuillets. Il y a au total 46 cahiers.

4 Extraits des comptes de Plantin. Graveurs 1555-1825, f° 269. Dit is et gheene dat wij (Mÿnken Liefrinckx) ghedrukt hebben, 1581. .....25 blaere van de voorste tittel Belsika groot pampier den 17 Februwaerius.

5 C.M. Briquet, *cf. supra.*

Folios - titres courants - signatures - reclames.

Les folios se présentent comme suit: 1-31, 24, 33-109, 108, 111-157, 458, 159-177, 176, 179-189, 176, 191-251, 152, 253-322, 223, 324-326, 227, 328-333, 322, 335-348, 943, 350-380, 681, 382-495.

Les erreurs dans les titres courants sont assez nombreuses. A la page 77, le titre courant est écrit ‘Lotthric’ alors que le titre et la page 78 portent ‘Lothric’. Les pages 209 et 210 portent par erreur ‘D'Anvers’ au lieu de ‘Brabant’. A la page 236, le titre est ‘Brabant’ au lieu de ‘Malines’; de même à la page 242.

Les pages 285 à 288 n'ont pas de titre courant.

La page 393 a pour titre courant ‘Flandres.’ alors que les pages 392 a pour titre courant: ‘Flandres Gallicant.’, et la page 394: ‘Flandres Gallicante.’. La page 403 porte: ‘Flandres Impériale’ alors que les autres pages portent simplement ‘Flandres’.

La page 420 a pour titre courant ‘D'Artoys’ alors qu'il eût fallu ‘Cambray’.

La page 428 porte ‘Henatlt’; la page 429 ‘Henavt’ au lieu de ‘Valenciennes.’.

Les pages 430, 431 et 432 ont pour titre courant ‘Henavlt’ alors qu'il eût fallu ‘Valenciennes’ et la page 448 porte ‘Valenciennes’ au lieu de ‘Hainavlt’.

La page 495 n'a pas de titre courant.

Il n'y a aucune erreur dans les signatures.

Par contre, les erreurs de réclames sont particulièrement nombreuses. Il n'y a pas de réclame à la douzième page, ni à la quatorzième page non numérotée.

p. 6 grand
p. 45 sons
p. 72 cordent
p. 77 François
p. 94 s'enfui
p. 107 La Povr
p. 138 com
p. 140 pas de réclame
p. 151 oeures
p. 7 grad
p. 46 sonts
p. 73 cordet
p. 78 Françoys
p. 95 s'enfuyuent
p. 108 La description
p. 139 cōpris

p. 152 oeuures

p. 162 pas de réclame
p. 166 clair
p. 184 pas de réclame
p. 219 Walem
p. 221 route:
p. 234 pas de réclame
p. 236 lines
p. 254 liëue
p. 264 Descri-
p. 273 temps
p. 286 sideramus
p. 288 Descri.
p. 300 son
p. 311 il fit
p. 318 uois
p. 334 gentille
p. 338 Descri
p. 340 estoyent
p. 349 & au
p. 350 Rameken
p. 357 Descri
p. 359 pas de réclame
p. 378 siegée,
p. 399 manans
p. 411 La De-
p. 422 Descri-
p. 460 soit
p. nn2 Bert

p. 167 clare

p. 220 Waelem
p. 222 route;

p. 237 lines.
p. 255 lieue
p. 265 La Description
p. 274 teps
p. 287 sideramas
p. 289 La Description
p. 301 en son
p. 312 il fait
p. 319 uoys
p. 335 getille
p. 339 La Description
p. 341 estoyēt
p. 350 de France

p. 351 Rammekē
p. 358 La Description

p. 379 siegée:
p. 400 manās
p. 412 Description
p. 423 La Description
p. 461 qui
p. nn3 Barthelemy

Planches.

Cette édition contient 78 planches. Elles sortent vraisemblablement toutes de l'atelier de Mijnken Liefrinckx[6]. Dans presque tous les exemplaires consultés, elles sont numérotées dans le coin inférieur droit. Toutefois les planches des exemplaires (B.R.B.1), (B.U.Gd.1) et (B.U.Gd.2) ne sont pas numérotées. Notons immé-

6 Denucé, *cf. supra.* 3ème partie.

diatement que la carte générale est différente de celle figurant dans l'édition de 1581 (Fig. 8 et 9). Les planches qui ne figuraient pas dans l'édition de 1581 sont les suivantes:

Tirlemont (11)
Bergen op Zoom (12)
Gueldres (22)
Kampen (24)
Zwolle (25)
Franicker (28)
Enkhuisen (35)
Rotterdam (36)
Briel (39)
Hoorn (41)
Schoonhoven (42)
L'Ecluse (50)
Tournai (55)
St Omer (59)
Cambrai (60)
Landrecies (64)
Avesnes (65)
Philipeville (66)
Beaumont (67)
Chimay (68)
Marienbourg (69)
Charlemont (74)
Walcourt (75)

Les planches 24, 25, 28, 35, 36, 39, 41, 42, 50, 55 et 60 sont tirées sur une feuille entière dont le verso est blanc, comme c'est le cas pour les 55 planches de l'édition de 1581 qui sont reprises dans la présente édition.

Par contre, les planches 11, 12, 22 et 59 sont tirées sur un feuillet dont le verso est blanc et les planches 64, 65, 66, 67, 68, 69, 74 et 75 sont tirées par paire également sur un feuillet avec verso blanc.

Les planches n'étant plus comprises dans les folios, leur emplacement dépend de la diligence du relieur. Généralement, elles sont placées de la manière suivante: (exemplaire B.R.B.1.).

(1) Carte générale avant p. 1
(2) Brabant, entre les pp. 78-79
(3) Louvain, entre pp. 82-83
(4) Bruxelles, entre pp. 88-89
(5) Anvers, entre pp. 98-99
(6) Bourse, entre pp. 108-109
(7) Cathédrale, entre pp. 110-111
(8) Hotel de Ville, entre pp. 126-127

(9) Maison Hanséatique, entre pp. 170-171

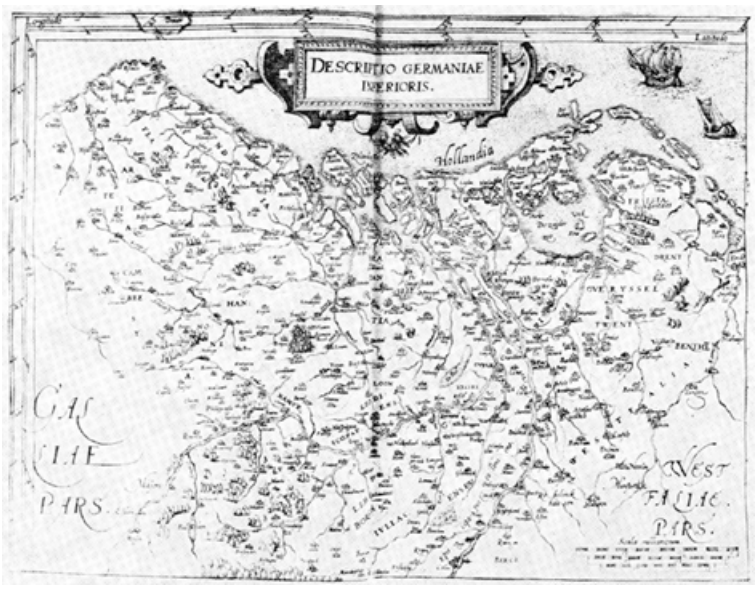

FIGURE 8

FIGURE 9

(10) Bois-Le-Duc, entre pp. 196-197
(11) Tirlemont, entre pp. 198-199
(12) Bergen op Zoom, entre pp. 202-203
(13) Maestricht, entre pp. 208-209
(14) Lierre, entre pp. 216-217
(15) Malines, entre pp. 222-223
(16) Limbourg, entre pp. 226-227
(17) Gueldres et Zutphen, entre pp. 242-243
(18) Nimègue, entre pp. 244-245
(19) Ruremonde, entre pp. 248-249
(20) Zutphen, entre pp. 250-251
(21) Arnhem, entre pp. 252-253
(22) Gueldres, entre pp. 254-255
(23) Deventer, entre pp. 260-261
(24) Kampen, entre pp. 262-263
(25) Zwolle, entre pp. 262-263
(26) Frise, entre pp. 264-265
(27) Leeuwarden, entre pp. 274-275
(28) Franicker, entre pp. 276-277
(29) Groningue, entre pp. 278-279
(30) Hollande, entre pp. 288-289
(31) Dordrecht, entre pp. 294-295
(32) Harlem, entre pp. 298-299
(33) Delft, entre pp. 300-301
(34) Leyde, entre pp. 302-303
(40) Amsterdam, entre pp. 306-307
(41) Hoorn, entre pp. 308-309
(35) Enkhuizen, entre pp. 308-309
(42) Schoonhoven, entre pp. 308-309
(33) Rotterdam, entre pp. 312-313
(37) La Haye, entre pp. 314-315
(38) Arcis Britannicae, entre pp. 318-319
(39) Briel, entre pp. 320-321
(43) Utrecht, entre pp. 326-327
(44) Zélande, entre pp. 338-339
(45) Middelbourg, entre pp. 346-347
(46) Flessingue, entre pp. 348-349

(47) Flandres, entre pp. 358-359
(48) Gand, entre pp. 364-365
(49) Bruges, entre pp. 370-371
(50) L'Ecluse, entre pp. 378-379
(51) Ypres, entre pp. 378-379
(52) Gravelines, entre pp. 384-385
(53) Lille, entre pp. 392-393
(54) Douai, entre pp. 394-395
(55) Tournai, entre pp. 396-397
(56) Alost, entre pp. 402-403
(57) Artois, entre pp. 410-411
(58) Arras, entre pp. 412-413
(59) St Omer, entre pp. 414-415
(60) Courtrai, entre pp. 420-421
(61) Hainaut, entre pp. 422-423
(62) Mons, entre pp. 424-425
(63) Valenciennes, entre pp. 428-429
(64) Landrecies, entre pp. 436-437
(65) Avesnes, entre pp. 436-437
(68) Chimay, entre pp. 436-437
(69) Marienbourg, entre pp. 436-437
(66) Philippeville, entre pp. 440-441
(67) Beaumont, entre pp. 440-441
(70) Luxembourg, Duché, entre pp. 452-453
(71) Luxembourg, Ville, entre pp. 454-455
(72) Namur, Comté, entre pp. 462-463
(73) Namur, Ville, entre pp. 466-467
(74) Charlemont, entre pp. 466-467
(75) Walcourt, entre pp. 466-467
(76) Liège, Evêché, entre pp. 468-469
(77) Liège, Ville, entre pp. 470-471
(78) Aix-La-Chapelle, entre pp. 488-489

Les chiffres entre parenthèses correspondent aux chiffres gravés dans les planches. On remarquera que les planches ont été mal numérotées. En effet la planche de Malines porte le n° 15 alors que la description de Malines ne commence qu'à la page 234.

La planche d'Amsterdam porte le n° 40 alors que la ville est décrite aux pages 306-307. Par contre les planches de Hoorn et Enkhuisen numérotées 41 et 35 se rapportent à des textes de la page 308 et Schoonhoven 42 est décrite en page 309; Rotterdam numérotée 36 passe à la page 312.

En fait, pour suivre l'ordre de présentation dans le texte, les planches auraient dû porter les numéros suivants:

Malines 16 au lieu de 15
Amsterdam 35 au lieu de 40
Enkhuisen 36 au lieu de 35
Hoorn 37 au lieu de 41
Schoonhoven 38 au lieu de 42
Rotterdam 39 au lieu de 36
La Haye 40 au lieu de 37
Ars Britannica 41 au lieu de 38
Briel 42 au lieu de 39

Les planches de 1 à 34 et de 43 à 78 sont numérotées correctement.

Les 55 planches qui figurent dans l'édition de 1581 et qui sont reprises dans la présente édition ont fait l'objet d'une description dans la troisième partie de cette étude. La nouvelle carte générale et les planches supplémentaires peuvent être décrites comme suit:

Carte Générale (n° 1) avant la p. 1, planche de 336/38 × 241/41 mm. Encadrement avec longitudes et latitudes et les quatre points cardinaux, le Nord vers le haut. En haut, à droite cartouche avec la mention: 'Belgii / inferioris de = / scriptio emen = / data cum circu = / miacentium regi = / onum confinijs.' En bas, à droite, six échelles miliaires. A gauche vers le haut, sept navires (Fig. 9).

Tirlemont (n° 11) plan, entre les pages 198 et 199, planche de 241/41 × 168/66 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à droite et à gauche, écussons; vers le milieu 'Tienen'. Pas de légende, ni d'inscription dans la planche. En bas, à droite, deux personnages.

Bergen op Zoom (n° 12) plan, entre les pages 203 et 203, planche de 243/42 × 168/68 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, vers le centre, cartouche avec 'Berghē op Zoom'; de part et d'autre, deux écussons armoriés. Pas de légende, ni d'inscription dans la planche. En bas, au milieu, deux petits personnages.

Gueldres (n° 22) plan, entre les pages 254 et 255, planche de 243/43 × 167/67 mm. En haut, au centre 'Gelria', à gauche écusson armorié, à droite écusson blanc. En bas à gauche cartouche vide, vers le centre, deux petits personnages. Ni légende ni inscription dans le plan.

Campen (n° 24) plan, entre les pages 262 et 263, planche de 319/20 × 238/37 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, au centre, cartouche avec la mention: 'Urbis Campensis ad isolam Fluuium icon.', en dessous 'Campen'. A droite et à gauche, écussons. En bas, à gauche, cartouche avec la légende; la planche contient les repères correspondants; à droite, deux personnages.

Zwolle (n° 25) plan, entre les pages 262 et 263, planche de 319/19 × 240/37 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à gauche, écusson armorié; à droite, cartouche avec 4 lignes en latin. Ce cartouche est surmonté d'un écusson armorié. Dans la planche, quelques inscriptions en néerlandais.

Franicker (n° 28) plan, entre les pages 276 et 277, planche de 165/67 × 242/41 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, au centre, cartouche avec: 'Franicher.' Ni légende, ni inscription dans la planche.

Enkhuizen (n° 35) plan, entre les pages 308 et 309, planche de 320/20 × 238/36 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En bas, à gauche, écusson aux armes de la ville, à droite, grand cartouche avec deux légendes. Dans celle de droite, le repère 30 ne comporte pas de nom. Au-dessous des légendes, la mention: 'La ville d'Enchvse situe en la Comte d'hollande cōe elle se cōporte à présent'. Dans la planche, les inscriptions 'Die zuider

zee', 'La mer de sut'. Cette planche a été exécutée par Pierre van der Borcht pour la somme de 10 florins[7].

Hoorn (n° 41) plan, entre les pages 308 et 309, planche de 331/32 × 239/36 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à gauche, cartouche avec 'Hoorn in Hollandt'. A droite, un triton sur un dauphin. Aucune légende, ni mention dans la planche.

Schoonhoven (n° 42) plan, entre les pages 308 et 309, planche de 160/60 × 229/29 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux.

En haut, au milieu, gravé, 'Schoonhovē'. Ni légende, ni inscription dans la planche.

Rotterdam (n° 36) plan, entre les pages 312 et 313, planche de 339/43 × 258/55 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, au milieu, 'Rotterdam'. Ecusson avec les armes de la ville. A droite, grand cartouche vide. Ni légende, ni inscription dans le planche.

Briel (n° 39) plan, entre les pages 320 et 321, planche de 238/39 × 166/66 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, au centre, 'Briel'. Ni légende, ni inscription dans la planche.

L'Ecluse (n° 50) plan, entre les pages 378 et 379, planche de 320/24 × 239/37 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, au centre, 'Sluys'. A gauche, écusson armorié, à droite, écusson blanc. En bas, à droite, cartouche avec la mention: 'Slvsa teutonicae Flan = / driae opp: admodum elegans.' A gauche, deux personnages. Quelques inscriptions en néerlandais dans la planche.

Tournai (n° 55) plan, entre les pages 396 et 397, planche de 329/25 × 241/39 mm. Points cardinaux, Nord vers le bas. En haut, au centre, cartouche avec 'Tornacvm', à gauche, deux écussons armoriés, à droite, un écusson armorié. Au bas de la planche, quatre légendes; quelques inscriptions en français et en latin dans la planche.

D'après les archives plantiniennes, Pierre van der Borcht a reçu,

7 Max Rooses, *Le Musée Plantin Moretus*, (Anvers, Zazzarini, 1914.), p. 224.

le 8 juillet 1581, la somme de 12 florins pour l'exécution de cette planche.

St Omer (n° 59) plan, entre les pages 414 et 415, planche de 240/40 × 166/66 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, au centre, cartouche avec ‘S. Orner.’. Ni légende, ni inscription dans la planche.

Cambrai (n° 60). Cette ville est représentée dans cette édition par deux planches différentes. La première, qui se rencontre dans l'exemplaire (B.R.B.1) est une vue perspective (Fig. 7 de la 3ème partie) entre les pages 420 et 421, planche de 321/22 × 235/35 mm. En haut, au centre, cartouche avec ‘Cambray’. Ni points cardinaux, ni rose des vents. En bas, au centre, le graveur a gravé à l'envers ‘côté France’; quelques inscriptions en français dans la planche; en bas, à gauche, deux personnages. Cette planche n'est pas numérotée.

La deuxième planche (Fig. 10) que nous avons rencontrée dans tous les autres exemplaires répond à la description suivante:

Cambrai (n° 60) plan, entre les pages 420 et 421, planche de 325/24 × 242/45 mm. Points cardinaux, le Nord à 45° à gauche de la verticale. En haut, au centre, grand cartouche: ‘La Ville de Cambray’. A gauche et à droite, écussons armoriés. Au-dessous de l'écusson de droite, légende gravée dont les repères se retrouvent dans la planche.

Landrecies (n° 64) plan, entre les pages 436 et 437, planche de 167/67 × 123/23 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. Au milieu, à gauche, cartouche avec ‘Landreci’. Au-dessous trois personnages. Ni légende, ni inscription dans la planche.

Avesnes (n° 65) plan, entre les pages 436 et 437, planche de 167/67 × 126/26 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à droite, cartouche avec ‘Auesnes’. Ni légende, ni inscription dans la planche.

Ces deux planches sont imprimées sur un même feuillet.

Philippeville (n° 66) plan, entre les pages 440 et 441, planche de 167/67 × 124/24 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux.

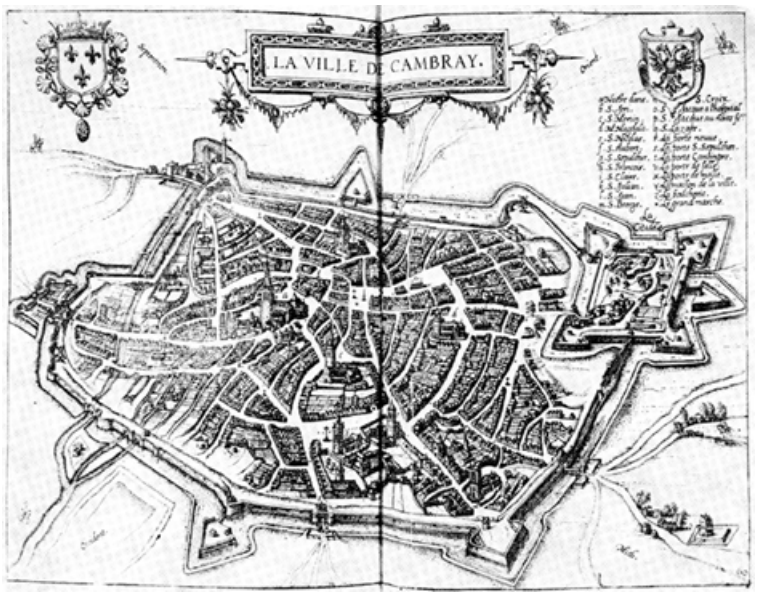

FIGURE 10

En bas, à gauche, cartouche avec ‘Philippe / ville’. Ni légende, ni inscription dans la planche.

Beaumont (n° 67) plan, entre les pages 440 et 441, planche de 167/67 × 125/25 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à gauche cartouche: ‘Beaumont, en hainaut’. Ni légende, ni inscription dans la planche.

Ces deux planches sont réunies sur un même feuillet.

Chimay (n° 68) plan, entre les pages 438 et 439, planche de 164/64 × 118/17 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à gauche, cartouche ‘Cimai’. En bas, à droite, deux personnages. Ni légende, ni inscription dans la planche.

Marienbourg (n° 69) plan, entre les pages 438 et 439, planche de 164/64 × 124/23 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En haut, à gauche, cartouche ‘Mariebourg’. En bas, à gauche, deux hommes d'armes. Ni légende, ni inscription dans la planche.

Ces deux planches sont réunies sur un même feuillet.

Charlemont (n° 74) plan, entre les pages 466 et 467, planche de 163/63 × 118/19 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En bas, à droite, cartouche ‘Charlemont’. Ni légende, ni inscription dans la planche.

Walcourt (n° 75) plan, entre les pages 466 et 467, planche de 160/61 × 110/10 mm. Ni rose des vents, ni points cardinaux. En bas, à droite, dans un cartouche: ‘Walcourt.’. Ni légende, ni inscription dans la planche.

Ces deux planches sont réunies sur un même feuillet.

Initiales et lettrines.

Comme dans l'édition de 1581, il y a six variétés de lettrines qui ont les dimensions approximatives suivantes: 51 × 51 mm, 40 × 40 mm, 30 × 30 mm, 21 × 21 mm, 15 × 15 mm et 13 × 13 mm.

En outre, dans la présente édition on trouve quelques lettres isolées provenant d'autres alphabets:

des lettres de 21 × 21 mm, dont certaines avec un filet d'encadrement (n° 43 du Specimen).

A pp. 395, 457
E pp.n.ch.
B pp.n.ch.

Une lettre de 32 × 32 mm à entrelacs, L p. 414
Une lettre de 20 × 21 mm à entrelacs, B pp.n.ch. 7.
Une lettre de 18 × 18 mm encadrée d'un double filet, I, pp.n.ch. 3.
La lettre Z de 21 × 21 mm pp.n.ch. 12 est insérée à l'envers.
L'alphabet romain de 50 à 51 mm de hauteur et de 49 à 51 mm de largeur (alphabet 7 et 7bis du Specimen)[8] est représenté par les lettres suivantes:

A p. 79
B p. 197
C pp. 1, 423
E p. 108
L pp. 99, 265, 358, 453, 463, 469
Q pp. 83, 289
S pp. 88, 410, 488 (il est différent de celui du specimen mais identique à celui de l'édition de 1581)
T pp. 110, 126
Z p. 339
Au total, des lettres de cet alphabet sont utilisées 19 fois, contre 49 fois dans l'édition de 1581.
De l'alphabet de 40 × 40 mm on trouve:
A pp. 76, 303, 364
C pp. 297, 306, 471
L pp. 226, 261, 278, 295, 300, 306, 379, 401, 455, 466
Q p. 327
S pp. 201, 243, 397, 420

Cet alphabet est donc représenté 21 fois, contre 10 fois seulement dans l'édition de 1581.

En ce qui concerne l'alphabet de 30 × 30 mm, dont certaines lettres se trouvent dans l'alphabet n° 1 du Specimen, nous trouvons les lettres suivantes:

8 *cf. supra.* 3ème partie 15.

A pp. 30, 208, 241, 319, 378, 402
B p. 203, 383
C pp. 16, 59, 76, 204, 251, 261, 285, 346, 392
D pp. 64, 71, 207
E pp. 57, 74
I pp. 63, 394
L pp. 40, 48, 60, 202, 216, 245, 249, 275, 314, 363, 377, 392, 412, 425
M pp. 98, 205
O pp. 69, 219, 223
P pp. 176, 384
Q pp. 209, 234
R p. 226
S pp. 205, 308, 370
T pp. 62, 229
V avis au lecteur, 216, 227, 349, 429
Z p. 250

Cet alphabet est donc représenté 58 fois, contre 37 fois dans l'édition de 1581.

Les lettrines de grandes dimensions prédominaient nettement dans la première édition.

Culs-de-lampe.

Un seul type de cul-de-lampe est utilisé, c'est celui à personnage central qui figure aux pages 89 et 120 de l'édition de 1581. Dans la présente édition, il est repris aux pages 87, 196, 242, 264, 288, 338, 357 et 452.

Impression.

L'ouvrage est imprimé avec les mêmes caractères que l'édition de 1581, la petite parangone romaine.

La justification a 149 mm de largeur et 40 lignes par page, sans le titre courant, ni la ligne de la réclame.

La présente édition comporte des notes marginales imprimées en très petits caractères romains.

Le texte est bourré de ‘titres’ - traits horizontaux surmontant

des voyelles pour remplacer une consonne à suivre, généralement *m* ou *n*.

Les défauts de registre signalés dans l'édition de 1581 subsistent mais sont moins accentués. Ils varient bien entendu d'un exemplaire à l'autre.

Le papier fort mince laisse transparaître la composition, comme c'était d'ailleurs le cas pour l'édition de 1581.

L'innovation typographique de cette édition se trouve dans les en-têtes des parties de l'ouvrage. Ainsi que nous l'avons signalé

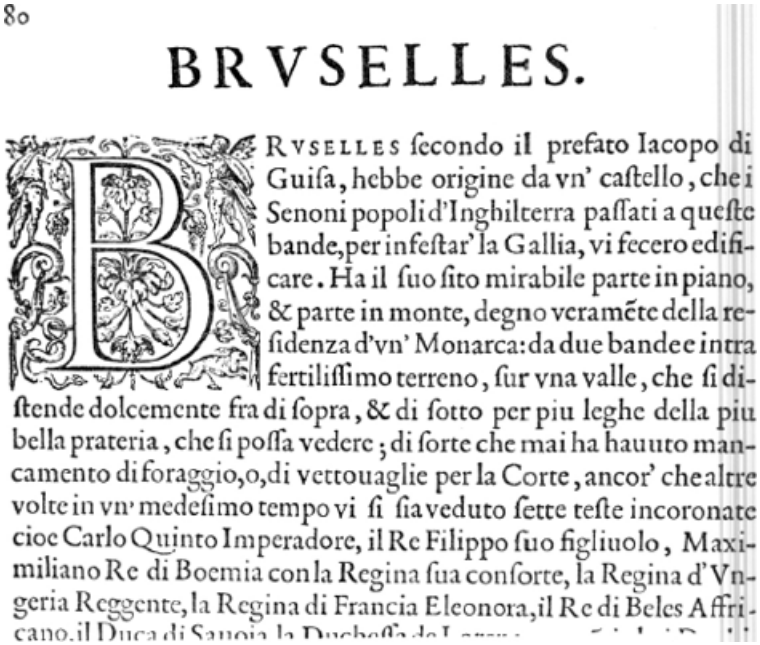
80

BRVSELLES.

RVSELLES ſecondo il prefato Iacopo di Guiſa, hebbe origine da vn' caſtello, che i Senoni popoli d'Inghilterra paſſati a queſte bande, per infeſtar' la Gallia, vi fecero edificare. Ha il ſuo ſito mirabile parte in piano, & parte in monte, degno veramẽte della reſidenza d'vn' Monarca: da due bande e intra fertiliſſimo terreno, ſur vna valle, che ſi diſtende dolcemente fra di ſopra, & di ſotto per piu leghe della piu bella prateria, che ſi poſſa vedere; di ſorte che mai ha hauuto mancamento di foraggio, o, di vettouaglie per la Corte, ancor' che altre volte in vn' medeſimo tempo vi ſi ſia veduto ſette teſte incoronate cioe Carlo Quinto Imperadore, il Re Filippo ſuo figliuolo, Maximiliano Re di Boemia con la Regina ſua conſorte, la Regina d'Vngeria Reggente, la Regina di Francia Eleonora, il Re di Beles Affricano, il Duca di Sauoia la Ducheſſa de

FIGURE 11

dans la troisième partie, la pluspart des 55 planches de l'édition de 1581 sont annoncées à la page précédente par un titre inséré dans un encadrement, l'en-tête du chapitre ou de la description étant simplement repris, à la page suivant la planche, en grandes capitales romaines (Fig. 11).

Dans l'édition de 1582, ces encadrements constitués par des fleurons entourent presque tous les en-têtes de description (Fig. 12). Il y a 2 types de fleurons, repris dans le Spécimen.

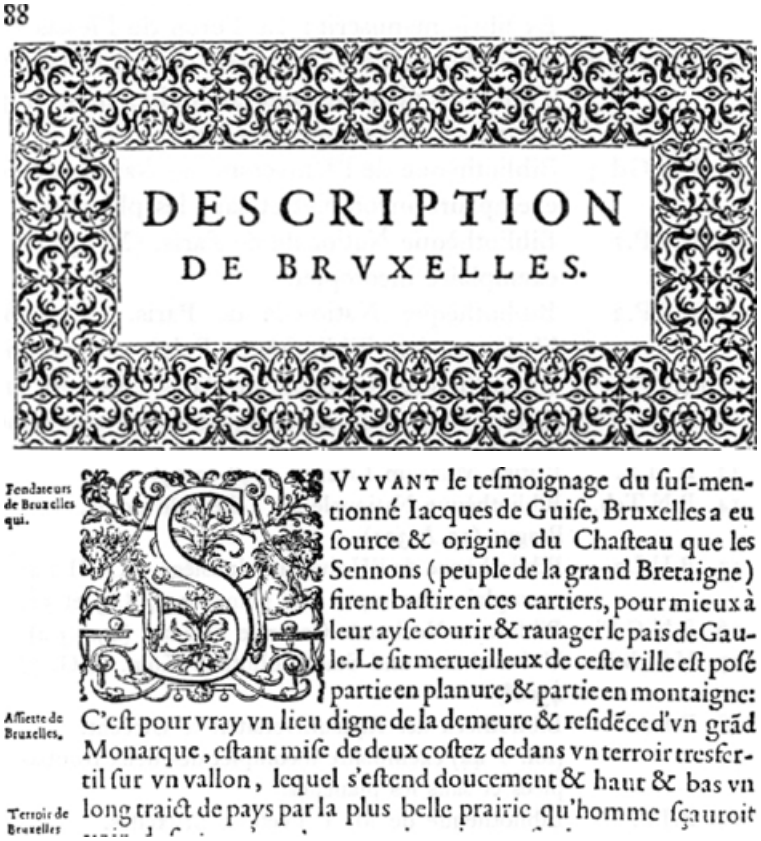
88

DESCRIPTION
DE BRVXELLES.

Fondateurs de Bruxelles qui.

VVYANT le teſmoignage du ſuſ-mentionné Iacques de Guiſe, Bruxelles a eu ſource & origine du Chaſteau que les Sennons (peuple de la grand Bretaigne) firent baſtir en ces cartiers, pour mieux à leur ayſe courir & rauager le pais de Gaule. Le ſit merueilleux de ceſte ville eſt poſé partie en planure, & partie en montaigne:

Aſſiete de Bruxelles.

C'eſt pour vray vn lieu digne de la demeure & reſidẽce d'vn grãd Monarque, eſtant miſe de deux coſtez dedans vn terroir treſfertil ſur vn vallon, lequel s'eſtend doucement & haut & bas vn

Terroir de Bruxelles

long traict de pays par la plus belle prairie qu'homme ſçauroit

FIGURE 12

Références des ouvrages consultés

1. B.P.6	Bibliothèque personnelle de l'auteur.
2. B.R.B.1	Bibliothèque Royale de Belgique. (VH 25765 Res.)
3. B.R.B.2	Bibliothèque Royale de Belgique. (VH 25766)
4. B.R.B.3	Bibliothèque Royale de Belgique. (VH 25767)
5. B.M.P.M.	Bibliothèque du Musée Plantin Moretus. (R. 44.9)
6. U.B.W.	Universitätsbibliothek, Wien. (III 243.259)
7. B.U.Gd.1	Bibliothèque de l'Université de Gand. (A 2993) Ex libris manuscrit: Le Feron du Plessis 1683.
8. B.U.Gd.2	Bibliothèque de l'Université de Gand. (R 1370) Toutes les planches sont en double, un exemplaire colorié et un exemplaire en noir.
9. B.U.Gd.3	Bibliothèque de l'Université de Gand. (148 A 24) exemplaire incomplet et sans les planches.
10. B.N.P.1	Bibliothèque Nationale de Paris. (M 1327) exemplaire incomplet.
11. B.N.P.2	Bibliothèque Nationale de Paris. (M 1328) Ex libris: cachet Bibliothèque Palais de Compiègne.
12. B.N.P.3	Bibliothèque Nationale de Paris. (Res. M 118) Exemplaire relié en maroquin rouge aux armes du Cardinal de Bourbon.
13. B.M.L.	British Museum Library. (798 cc 24)
14. B.N.Tch.	Bibliothèque Nationale de Tchécoslovaquie, Prague (19 A 301)
15. B.U.Lg.	Bibliothèque de l'Université de Liège. (XXIII.2.4) exemplaire incomplet des planches 5, 8, 9 et 51.
16. B.N.C.Fi.	Biblioteca Nazionale Centrale Firenze. (23.6.3.2)

17. U.St.B.K.	Universitäts- und Stadtbibliothek Köln. (GG. 7/4300[2])
18. B.Ru.U.	Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht. (fol. T 44) exemplaire incomplet des deux frontispices et sans les planches.
19. B.J.P.	Bibliothèque de M.J. Peeters, Bruxelles.

DESCRITTIONE
DI M. LODOVICO
GVICCIARDINI, GENTIL-
HVOMO FIORENTINO,
DI TVTTI I PAESI BASSI,
ALTRIMENTI DETTI
GERMANIA INFERIORE.
Con tutte le carte di Geographia del paese, & col
ritratto al naturale di molte terre principali,
Ricorretta di nuouo, & ampliata per tutto la
terza volta dal medesimo autore.
AL GRAN' RE CATTOLICO
DON FILIPPO D'AVSTRIA.
Con amplissimo INDICE di tutte
le cose più memorabili.
IN ANVERSA,
Appresso Christofano Plantino, Stampatore Regio.
M. D. LXXXVIII.

FIGURE 1

Les éditions belges de la description des Pays-Bas par Ludovici Guicciardini
Analyse iconographique et typographique
par R.H. Touwaide

Cinquième partie
Édition en italien, Christophe Plantin, Anvers 1588, in folio

Faux titre: Descrittione / di tutti / i paesi Bassi.

Verso: la planche 'Belgia' qui figurait déjà dans les éditions de 1581 et 1582 (1 f.).

Titre frontispice: dans le cadre gravé, identique à celui des précédentes éditions de Plantin: Descrittione / di M. Lodovico / Gvicciardini, gentil - / hvomo Fiorentino, / di tvtti i Paesi Bassi, / altrimenti detti / Germania inferiore. / Con tutte le carte dl Geographia del paese, & col / ritratto al naturale di molte terre principali; / Riueduta di nuouo, & ampliata per tutto la / terza volta dal medesimo autore. / Al Gran'Re Cattolico / Don Filippo d'Austria. / Con amplissimo Indice di tutte / le cose piu memorabili. /

Dans le cartouche inférieur: In Anversa, / Apresso Christofano Plantino, Stampatore Regio. / M.D.LXXXVIII. (Fig. 1).

Au verso, le grand cadre gravé avec les armoiries des 17 provinces, identique à celui des éditions précédentes. Au centre, pièce collée

sur fond blanc avec les armes de Philippe II du type comportant les armes du Portugal (1 f.).

Deuxième frontispice gravé, identique à celui des éditions précédentes, mais les deux cartouches contiennent les devises: ‘Nec spe, nec metv’ et ‘Iam illustrabit omnia’ gravées et imprimées dans la planche. Le portrait de Philippe II est celui du second type, il est imprimé dans la planche du cadre. Au verso, les armes de Guicciardini (1 f.).

Viennent ensuite 18 pp.n.ch.sur lesquelles il y a d'abord la dédicace ‘Al Gran'Re Cattolico’ (1 p.), daté 20 octobre 1566, et au verso ‘Lodovico Gvicciardini al lettore’, daté du 20 novembre 1587 (3 p.) et ensuite les mêmes poèmes que dans l'édition de 1582 (14 p.). Toutefois le texte en grec est placé entre les poèmes de Théodore de Berty et celui de Schiappalaria au lieu d'être in fine comme dans les éditions de 1581 et 1582. Les pages 1 à 432 sont suivies de la Tavola et Indice de Nomi (18 pp.n.ch.). Au bas de la dernière page, une ligne pour le privilège, non daté; 1 f. blanc.

Le titre de départ, bien équilibré, comporte la dédicace: ‘Al Gran'Re Cattolico’.

Les mentions et la dédicace à Philippe II qui avaient été omises dans l'édition de 1582 sont revenues.

Cette édition ne comporte pas de marque de Plantin en collophon, pas plus, d'ailleurs, que les précédentes.

Papier.

Le papier des exemplaires ordinaires est un vergé de 9 à 11 vergeures par centimètre et dont les pontuseaux sont distants de 21 à 24 mm. On y trouve les filigranes des figures 2, 3 et 4. Les deux premiers se trouvent dans Briquet.[1]

Les planches sont tirées sur un autre papier, vergé également, dans lequel on rencontre uniformément le filigrane de la figure 7 de la quatrième partie. Ce sont tous des papiers d'origine française.

Les dimensions des feuilles rognées varient de 420 à 440 mm de largeur sur 315 à 346 mm de hauteur.

1 Briquet, *cf. supra.*

FIGURE 2

FIGURE 3

FIGURE 4

Cahiers.

Tous les cahiers de * à F, de I à Z et de *a* à *p* ont 6 feuillets. Seuls les cahiers G et *q* ont 4 feuillets, et le cahier H sur lequel se trouve le plan d'Anvers est composé d'une seule feuille. Il y a au total 41 cahiers.

FOLIOS - TITRES COURANTS - SIGNATURES - RÉCLAMES.

Les folios ne comportent presque pas d'erreurs. Ils se présentent comme suit: 1-81, 84-158, 169, 160-251, 152, 253-432.

Dans les titres courants on ne rencontre qu'une seule erreur, à la page 396, qui porte ‘Hainavlt’ au lieu de ‘Lvzimborgo’.

Les signatures ne présentent aucune erreur; signalons toutefois que la signature du cahier I est en italique alors qu'elle est en romaine pour I_2, I_3 et I_4.

Les réclames présentent les particularités suivantes:

p. 20 sbocca
p. 36 benissi-
p. 86 il segno
p. 139 con -
p. 201 ha non -
p. 313 di Fian -
p. 360 SANT (,) ou (-)
(B.U.Lg., O.N.B., U.B.W., B.T.)
p. 360 DE
(B.M.L1, B.M.L.2, B.P.6, B.N.Lis)
p. 396 denberg,
p. 21 Sbocca
p. 37 nissimo
p. 87 Il segno
p. 140 & contrattare
p. 202 ha nõdimeno
p. 314 di Fiãdria
p. 361 SANT'OMERO
p. 361 SANT'OMERO
p. 397 dēberg

Planches

Cette édition contient 78 planches, les mêmes que celles de l'édition de 1582 à une exception près: la planche d'Anvers est complétée par la forteresse entièrement achevée. Cette planche, qui est datée de 1587, est d'ailleurs la seule qui soit insérée dans le texte et dont le verso porte des textes.

Dans l'Avis au lecteur, Guicciardini dit que toutes les planches doivent être placées à la fin de l'ouvrage, sauf la carte générale et le plan d'Anvers. Il s'exprime comme suit:

> ‘Or' bisogna notare, come in questa terza impressione, le carte di Geografia del paese, & i ritratti delle Terre, per non intrigar' tanto l'opera, & non romper' tanto spesso i propositi, come si faceua per la precedente, si mettono tutte insieme alla fine del libro, eccetto la carta generale, che si mette nel principio, perche da lume al tutto: similmente il ritratto d'Anuersa, per priuilegio speciale, si pone al'luogo suo proprio.

En fait, la plupart des relieurs n'ont pas suivi le conseil de l'auteur et les planches sont généralement réparties dans le texte, à l'exception, bien entendu, du plan d'Anvers imprimé sur une feuille dont le verso comporte le texte des pages 81 et 82. Les autres planches, étant indépendantes du texte, sont placées d'une façon très irrégulière dans les différents exemplaires que nous avons eus en mains, ainsi que le montre la liste ci-dessous:

1. B.P.7	Les planches sont réparties dans le texte.
2. B.R.Fi	Toutes les planches sont réunies à l'arrière sauf la carte générale qui se trouve entre les pp.n.ch. et la page 1.
3. B.C.Kr.	Les planches sont réparties dans le texte.
4. B.R.B.1	Toutes les planches sont réunies à l'arrière sauf la carte générale qui se trouve entre les pp.n.ch. et la page 1.
5. B.R.B.2	Les planches sont réparties dans le texte.
6. Ö.N.B.	Toutes les planches sont insérées entre les pp.n.ch. et la page 1.
7. U.B.W.	Toutes les planches sont réunies à la fin du volume y compris la carte générale.

8. B.M.L.1	Les planches sont réparties dans le texte.
9. B.M.L.2	Les planches sont réparties dans le texte.
10. B.N.Lis	Toutes les planches sont réunies à la fin du volume.
11. B.M.P.M.	Les planches sont réparties dans le texte.
12. B.T.	Les planches sont réparties dans le texte.
13. B.U.Lg.	Les planches sont réparties dans le texte, la carte générale se trouve entre les pages 60 et 61.
14. B.N.Fi.1	Les planches sont réparties dans le texte.
15. B.N.Fi.2	Toutes les planches sont réunies à la fin du volume.
16. B.N.C.Ro.1	Toutes les planches sont réunies à la fin du volume y compris la carte générale.
17. B.N.C.Ro.2	Toutes les planches sont réunies à la fin du volume.
18. B.A.V.	Les planches sont réparties dans le texte.
19. B.Ru.U.	Les planches sont réparties dans le texte.
20. L.C.W.	Toutes les planches sont insérées entre les pages non numérotées et la page 1.
21. N.L.Ch.	Les planches sont réparties dans le texte.
22. B.P.L.	Toutes les planches sont réunies à la fin du volume.
23. A.L.U.V.	Toutes les planches sont réunies à la fin du volume.
24. P.U.L.	Toutes les planches sont reliées dans un volume séparé.
25. L.U.L.	Toutes les planches sont réunies à la fin du volume y compris la carte générale.

Dans les ouvrages qui ont les planches réparties dans le texte, celles-ci se trouvent à des emplacements variables au gré des relieurs. Dans le meilleur exemplaire que nous avons vu (B.M.L.2), elles sont insérées de la façon suivante:

(les chiffres entre parenthèses étant ceux gravés dans les planches dans le coin inférieur droit)

1. Carte Générale (1), avant le titre de départ
2. Brabant (2), entre les pp. 64-65
3. Louvain (3), entre les pp. 68-69
4. Bruxelles (4) entre les pp. 72-73

5. Anvers (5), entre les pp. 81-84
6. Bourse (6), entre les pp. 92-93

7. Cathédrale (7), entre les pp. 94-95
8. Hotel de Ville (8), entre les pp. 150-151
9. Maison Hanséatique (9), entre les pp. 150-151
10. Bois le Duc (10), entre les pp. 174-175
11. Tirlemont (11), entre les pp. 178-179
12. Bergen op Zoom (12), entre les pp. 178-179
13. Maestricht (13), entre les pp. 184-185
14. Lierre (14), entre les pp. 190-191
15. Limbourg (16), entre les pp. 200-201
16. Malines (15), entre les pp. 206-207
17. Gueldres et Zutphen (17), entre les pp. 214-215
18. Nimègue (18), entre les pp. 216-217
19. Zutphen (20), entre les pp. 220-221
20. Ruremonde (19), entre les pp. 220-221
21. Arnhem (21), entre les pp. 222-223
22. Gueldres (22), entre les pp. 226-227
23. Deventer (23), entre les pp. 230-231
24. Kampen (24), entre les pp. 230-231
25. Zwolle (25), entre les pp. 230-231
26. Frise (26), entre les pp. 234-235
27. Leenwarden (27), entre les pp. 242-243
28. Franicker (28), entre les pp. 242-243
29. Groningue (29), entre les pp. 244-245
30. Hollande (30), entre les pp. 254-255
31. Dordrecht (31), entre les pp. 258-259
32. Harlem (32), entre les pp. 260-261
33. Delft (33), entre les pp. 262-263
34. Leyde (34), entre les pp. 266-267
35. Amsterdam (40), entre les pp. 268-269
36. Enkhuizen (35), entre les pp. 268-269
37. Hoorn (41), entre les pp. 270-271
38. Schoonhoven (42), entre les pp. 272-273
39. Rotterdam (36), entre les pp. 272-273
40. La Haye (37), entre les pp. 276-277
41. Ars Britannica (38), entre les pp. 280-281
42. Briel (39), entre les pp. 282-283
43. Utrecht (43), entre les pp. 286-287

44. Zélande (44), entre les pp. 396-297
45. Middelbourg (45), entre les pp. 302-303
46. Flessingue (46), entre les pp. 304-305
47. Flandres (47), entre les pp. 312-313
48. Gand (48), entre les pp. 318-319
49. Bruges (49), entre les pp. 322-323
50. Ypres (51), entre les pp. 328-329
51. L'Ecluse (50), entre les pp. 330-331
52. Gravelinne (52), entre les pp. 334-335
53. Lille (53), entre les pp. 340-341
54. Douai (54), entre les pp. 342-343
55. Tournai (55), entre les pp. 346-347
56. Alost (56), entre les pp. 350-351
57. Artois (57), entre les pp. 356-357
58. Arras (58), entre les pp. 358-359
59. St Omer (59), entre les pp. 362-363
60. Cambrai (60), entre les pp. 366-367
61. Hainaut (61), entre les pp. 370-371
62. Mons (62), entre les pp. 372-373
63. Valenciennes (63), entre les pp. 374-375
64. Landrecies (64), entre les pp. 380-381
65. Avesnes (65), idem
66. Chimay (68), idem
67. Marienbourg (69), idem
68. Philippeville (66), entre les pp. 382-383
69. Beaumont (67), idem
70. Luxembourg, Duché (70), entre les pp. 396-397
71. Luxembourg, ville (71), entre les pp. 398-399
72. Namur, Comté (72), entre les pp. 406-407
73. Namur, ville (73), entre les pp. 408-409
74. Charlemont (74), idem
75. Walcourt (75), idem
76. Liège, évêché (76), entre les pp. 410-411
77. Liège, ville (77), entre les pp. 412-413
78. Aix la Chapelle (78), entre les pp. 428-429

Initiales et Lettrines

Comme dans les autres éditions de Plantin, on trouve les six variétés de lettrines aux dimensions approximatives de 51 × 51 mm, 40 × 40 mm, 30 × 30 mm, 21 × 21 mm, 15 × 15 mm, et 13 × 13 mm.

L'alphabet romain de 50 à 51 mm de hauteur et de 49 à 51, 5 mm de largeur (Alphabet n° 7 du Specimen)[2] n'est représenté que par un nombre très réduit d'exemplaires:

A p. 357
B p. 64
E p. 1
H pp. 253, 369 (datée de 1568)
I pp. sign*4, 200, 287
L pp. 67, 84, 312, 395
S p. 296

Soit un total de 13 lettres, contre 49 dans l'édition de 1581 et 19 dans l'édition de 1582.

L'alphabet de 40 × 40 mm est représenté par les lettres suivantes:

A pp. 222, 268, 350, 358, 427
B pp. 71, 173, 322
C pp. 249, 366
D pp. 258, 262, 343
E p.n.ch 8
F p. 233
G pp. 214, 317, 334
H p. 61
I pp. 176, 243, 406, 410
L pp. 80, 184, 241, 265, 341, 371, 397, 412
M pp. 207, 302
N p. 216
R p. 220
T p. 345
V pp. 280, 304, 374
Y p. 329

2 Specimen *cf. supra*

Soit au total 40 lettres, contre 10 dans l'édition de 1581 et 21 dans l'édition de 1582.

Enfin, les lettrines de 30 × 30 mm sont représentées comme suit:

A pp. 177, 400
B pp. 180, 333
D pp. 182, 230
E p. 330
G pp. 183, 267
H pp. 46, 55, 92, 179, 202, 259, 270, 275
I pp. 48 (à l'envers), 60, 328 (à l'envers)
L pp. 32, 39, 62, 190, 230, 316, 341, 349, 408
M pp. 157, 180
O pp. 193, 344
Q pp. 57, 213 (daté 1563)
R pp. 50, 51, 199
S pp. 93, 149, 197, 361
T pp. 52, 108
V p. 201

Soit au total 45 lettres au lieu de 37 dans l'édition de 1581 et 58 dans l'édition de 1582.

Signalons, en outre, que la lettre H de l'alphabet de 21 × 21 mm est placée à l'envers à la page 24.

Culs de Lampes - Bandeaux

Les modifications typographiques notoires de la présente édition sont:

1º La disparition totale des culs de lampe.

2º La disparition complète des encadrements en fleurons autour des en-têtes.

3º La multiplication des bandeaux en fleurons qui avaient fait leur apparition dans l'édition précédente; ils remplacent les cadres dans l'ornementation des en-têtes. On rencontre 81 de ces bandeaux à un, deux, trois et quatre rangées de fleurons (Fig. 5).

Il y a cinq types différents de fleurons, tous repris dans le Specimen.

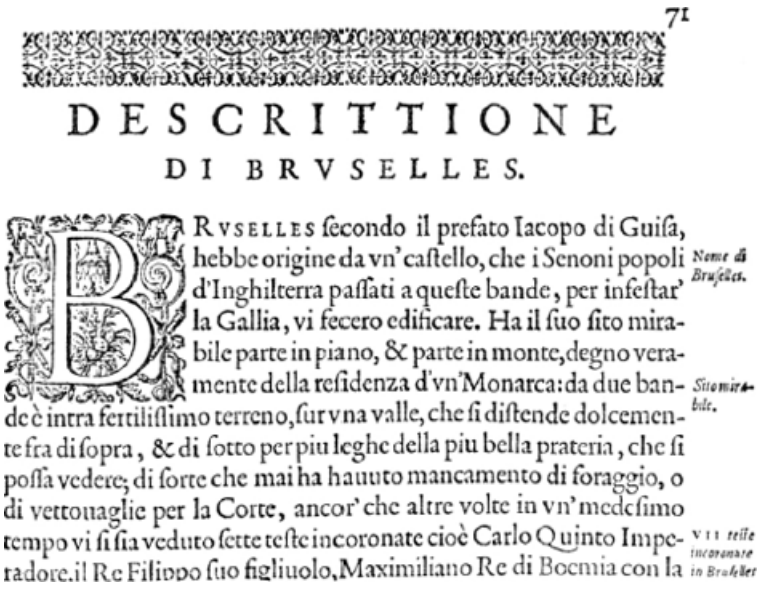

71

DESCRITTIONE
DI BRVSELLES.

BRVSELLES ſecondo il prefato Iacopo di Guiſa, hebbe origine da vn' caſtello, che i Senoni popoli d'Inghilterra paſſati a queſte bande, per infeſtar' la Gallia, vi fecero edificare. Ha il ſuo ſito mirabile parte in piano, & parte in monte, degno veramente della reſidenza d'vn'Monarca: da due bande è intra fertiliſſimo terreno, ſur vna valle, che ſi diſtende dolcemente fra di ſopra, & di ſotto per piu leghe della piu bella prateria, che ſi poſſa vedere; di ſorte che mai ha hauuto mancamento di foraggio, o di vettouaglie per la Corte, ancor' che altre volte in vn' medeſimo tempo vi ſi ſia veduto ſette teſte incoronate cioè Carlo Quinto Imperadore. il Re Filippo ſuo figliuolo, Maximiliano Re di Boemia con la

Nome di Bruſſelles.

Sito mirabile.

VII teſte incoronate in Bruſſelles

FIGURE 5

Impression

Le corps du livre est imprimé sur une justification de 149 mm et 41 lignes à la page sans compter le titre courant ni la ligne de la réclame.

Comme dans l'édition de 1582, il y a des notes marginales en très petits caractères romains; elles sont cette fois en italique (Fig. 5).

Les défauts de registre subsistent mais sont moins marquants que dans les deux éditions précédentes.

La médiocre qualité du papier entraîne pour cette édition les inconvénients déjà signalés pour les éditions de 1581 et 1582.

D'après les archives plantiniennes (Arch. 19, f° 206) (Fig. 6), 410 exemplaires de cette édition ont été achetés par un négociant italien, Paulo Franceschi.

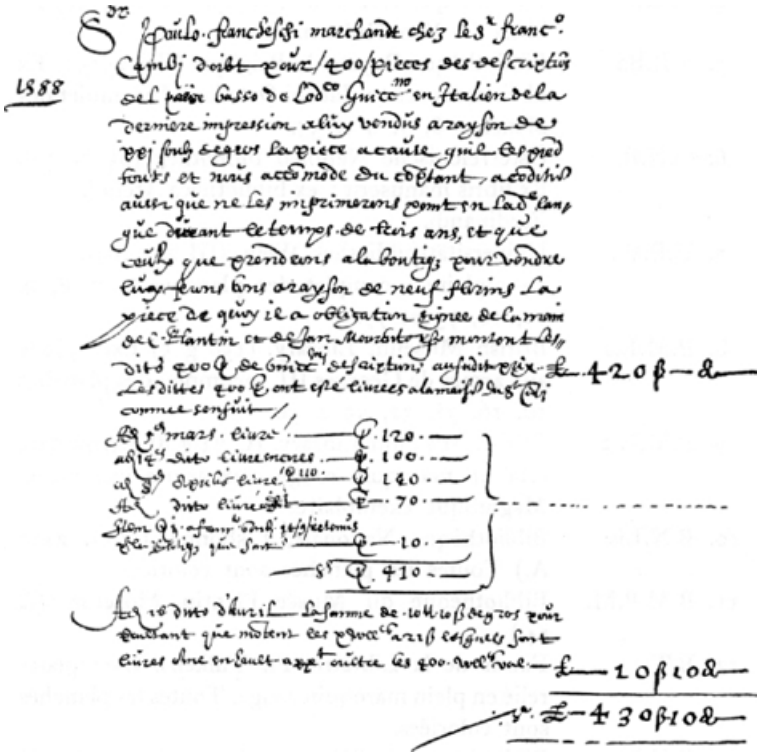

FIGURE 6

Références des ouvrages consultes

1. B.P.7	Bibliothèque personnelle de l'auteur (provenance Librairie Fl. Tulkens).
2. B.R.Fi	Biblioteca Riccardiana, Firenze (H. 10611.). Exemplaire incomplet de la planche 72.
3. B.C.Kr.	Bibliothèque du château de Cesky-Krumlov. (Bohême) (57. M. 10722). Exemplaire incomplet de la planche 21.

4. B.R.B1	Bibliothèque Royale de Belgique (VH 25750) Ex libris C. Van Hultem.
5. B.R.B2	Bibliothèque Royale de Belgique (VH 25751) Ex libris manuscrit: Jacobi Orteliani. Incomplet des planches 6, 7, 9 et 55.
6. Ö.N.B.	Österreichische National bibliothek (65 N 4°). Ex libris manuscrit: ex bibliotheca Archid. Ferdinandi.
7. U.B.W.	Universitätsbibliothek Wien. (III 243.264). Exemplaire incomplet des planches 6, 7, 8, 9, 10, 16, 73 et 77.
8 B.M.L.1	British Museum Library. (156 g 5) Exemplaire aux armes de Georges III, incomplet des planches 10, 16, 31, 32, 35 et 50.
9. B.M.L.2	British Museum Library. (C 73 g 8) Exemplaire relié en maroquin rouge, aux armes inconnues. Magnifique exemplaire.
10. B.N.Lis.	Bibliothèque Nationale, Lisbonne. (H.G. 2438 A.) Toutes les planches sont coloriées.
11. B.M.P.M.	Bibliothèque du Musée Plantin Moretus. (A 14.)
12. B.T.	Fonds de la Librairie Fl. Tulkens. Exemplaire relié en plein maroquin rouge. Toutes les planches sont coloriées.
13. B.U.Lg.	Bibliothèque de l'Université de Liège. (1087 D) exemplaire incomplet.
14. B.N.Fi1	Biblioteca Nazionale Centrale, Firenze (9.2.5.16).
15. B.N.Fi2	Biblioteca Nazionale Centrale, Firenze (5.2.268).
16. B.N.C.Ro1	Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emanuele II, Roma. (71.5.E.2).
17. B.N.C.Ro2	Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emanuele II, (71.5.5.22) exemplaire incomplet du faux titre et du 2ème frontispice. Ex libris: Ex bibliotheca P.P. Coll. Rom. Societ. Jesu.

18. B.A.V.	Biblioteca Apostolica Vaticane (Olanda, fol 4). Ex libris Franc. Xav. Cardinalis de Zelada (sic)

19. B.Ru.U.	Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht. Rariora T fol 116. exemplaire incomplet, il ne reste que 48 planches sur 78.
20. L.C.W.	Library of Congress, Washington D.C. (DH33G9 -1588).
21. N.L.Ch.	The Newberry Library, Chicago. (G46001.37). Ex libris Sir Thomas North Dick Lauder.
22. B.P.L.	Boston Public Library, Boston (4830.6) Ex libris (1) manuscrit Couvent des Carmélites, Naples. (2) Augustus Thorndike.
23. A.L.U.V.	Alderman Library, University of Virginia, Charlottesville. (Typ. P53. 1588G). Ex libris Edward L. Stone.
24. P.U.L.	Princeton University Library, Princeton. (Ex 1590.418.3gV. 1-2) exemplaire incomplet du faux titre. Ex libris William Agnew Puton.
25. L.U.L.	Lehigh University Library, Betlehem. (914.92-G945d-1588).

Bibliographie

1. BATTISTINI, Mario, Guicciardini Giovan Battista, Lettere a Cosimo et Francesco di Medici Scritte del Belgio dal 1559 al 1577. Academia Belgica, Rome & Bruxelles, 1949.
2. BOELE VAN HENSBROEK, P.A.M., Lodovico Guicciardini, Descrittione di tutti i paesi bassi. De oudste beschrijving der Nederlanden, in hare verschillende uitgaven en vertalingen beschouwd. Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, Utrecht, 1878, pp. 199-287.
3. COUNSON, Albert, Louis Guicciardini et la Belgique, Scritti varii in onore di Rodolfo Renier.
4. DEGEORGE, Léon, La Maison Plantin, Paris, Firmin Didot, 1886.
5. DENUCE, J., Oud-Nederlandsche Kaartmakers in betrekking met Plantijn. Antwerpse Bibliophilen n° 27, 1911-1913.
6. DENUCE, J., De Geschiedenis van de Vlaamsche Kaartsnijkunst. Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1941.
7. Enciclopedia Italiana, Vol. XVII, pp. 248-249.
8. FOPPENS, J. Fr., Bibliotheca Belgica, Bruxelles, 1739, t. II, p. 832.

9. GORIS, J.A., Étude sur les colonies marchandes méridionales à Anvers de 1488-1567, Uijtspruijt, Louvain, 1925.
10. GUICCIARDINI, Paolo, Il ritratto vasariano di Luigi Guicciardini, Firenze, l'Arte della Stampa, 1942 (tiré à 100 exemplaires hors commerce).

11. GUICCIARDINI CORSI SALVIATI, Giulio, Lodovico Guicciardini 'L'hore di Ricreation' e le precedenti raccolte di facezie, Florence, 1913. (Thèse universitaire inédite).
12. LITTA, Pompeo, Famiglie celebri italiani, Milano, 1819.
13. MANNI, Domenico Maria, Elogio di Lodovico Guicciardini, in 'Serie di ritratti d'uomini illustri toscani con gli storici dei medesimi...' vol. II, pp. 126-129 (avec un portrait dessiné par Giuseppe Zocchi et gravé par Francesco Allegrini), Firenze, Giuseppe Allegrini, 1768, in folio. Le même 'Elogio' se trouve dans la deuxième édition de Lucca, 1771-1774, au tome III, p. 279-286, mais sans le portrait.
14. MASLOVA, O.M., La Vie et l'OEuvre littéraire de Lodovico Guicciardini, Imprimerie de l'Académie Ukrainienne des Sciences. Kiev, 1929.
15. MICHAUD, Biographie Universelle ancienne et moderne, Paris, 1851, L. XVIII, p. 96.
16. PAQUOT, J., Mémoires, IV, p. 383.
17. PINCHART, Alex, Description des Pays-Bas, par Guicciardini, Messager des sciences historiques, 1855, pp. 155-165.
18. POCCOANTI, Michele, Catalogus scriptorum Florentinorum quorum memoria extat ad nostra usque tempora, Florence, Juncta, 1589, in 4°.
19. ROBERTI, Melchiore, Il Belgio descritto da un fiorentino del cinquecento, R. Deput. di storia Patria, Florence, 1915, in 8°, vol I, pp. 110-121.
20. ROOBAERT, E.J., Nieuwe gegevens over Calvete de Esterella en Lodovico Guicciardini uit de rekeningen van de Antwerpse magistraat, Bijdragen tot de Geschiedenis, 1958, pp. 68-94.
21. ROOSES, Max, Christophe Plantin, Imprimeur anversois, J. Maes, Anvers, 1882.
22. ROOSES, Max, Le musée Plantin Moretus, Anvers, Zazzarini, 1914.
23. RUELENS, C. et DE BACKER, A., Annales Plantiniennes, Paris, Tross, 1866.
24. SABBE, M., Een onuitgegeven brief van Lodovico Guicciardini, Verslagen en mededelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde, Mei 1926, bbl. 429-433.
25. SABBE, M., Lodovico Guicciardini. Uit het Plantinsche Huis, 1924, pp. 42-49.
26. SABBE, Maurice. Christophe Plantin, Musée du Livre, Bruxelles, 1920.
27. SCHÖNENBAUM, Herbert, Antwerpens Blütenzeit in XVI. Jahrhundert, und der Zugrundelegung der zeitgenössischen Schilderung des Florentines Lodovico Guicciardini. Ein Beitrag zur Städtegeschichte Belgiens, Archiv fur Kulturgeschichte, Leipzig, 1917.
28. TEISSIER, Les éloges des hommes sçavants tirez de l'histoire de Thou, avec des additions, Genève, 1683, II, p. 111-113.
29. VAN EVEN, Ed., Lodovico Guicciardini, Annales de l'Académie Archéologique de Belgique, t. XXXIII, 1876, pp. 249-316. Bibliographie pp. 317-324.
30. VOET, Léon, The Golden Compasses, Vangendt & Co, Amsterdam, 1969.
31. WACHLER, L., Geschichte der historischen Forschung und Kunst seit der Wiederherstellung der litterarischen Kultur in Europa, I, Göttingen 1812, p. 175, nota 24.
32. WINKLER, Prins, Algemene Encyclopedie, 6de Druk 1951.

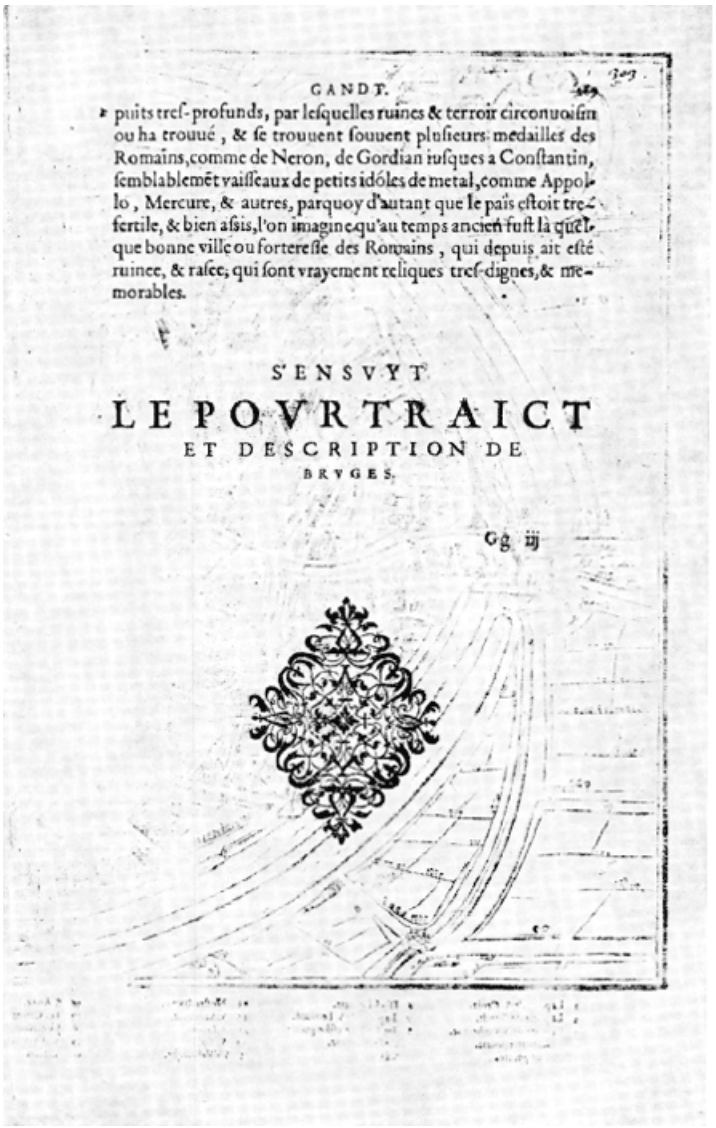

GANDT.

puits treſ-profunds, par leſquelles ruines & terroir circonuoiſin ou ha trouué, & ſe trouuent ſouuent pluſieurs medailles des Romains, comme de Neron, de Gordian iuſques a Conſtantin, ſemblablemẽt vaiſſeaux de petits idóles de metal, comme Appollo, Mercure, & autres, parquoy d'autant que le païs eſtoit treſfertile, & bien aſsis, l'on imagine qu'au temps ancien fuſt là quelque bonne ville ou forteresse des Romains, qui depuis ait eſté ruinee, & raſee, qui ſont vrayement reliques treſ-dignes, & memorables.

S'ENSVYT

LE POVRTRAICT

ET DESCRIPTION DE

BRVGES.

Gg iij

Appendix deuxième partie, Figure 8

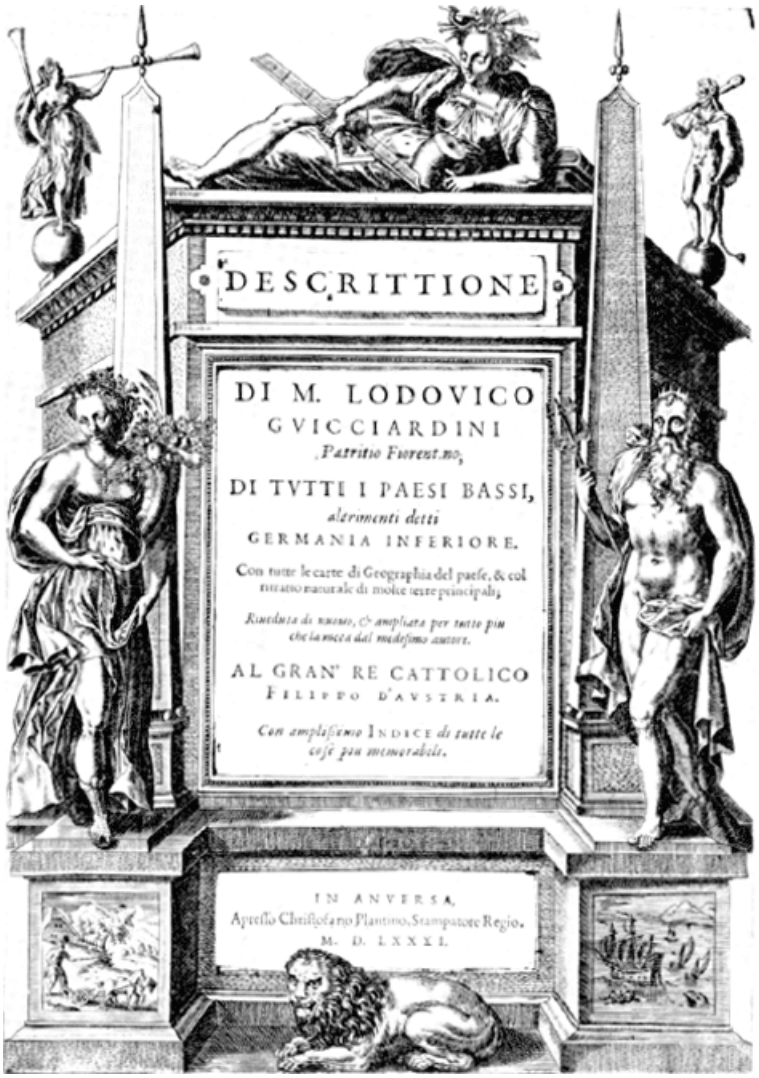
DESCRITTIONE
DI M. LODOVICO
GVICCIARDINI
Patritio Fiorent.no,
DI TVTTI I PAESI BASSI,
altrimenti detti
GERMANIA INFERIORE.
Con tutte le carte di Geographia del paese, & col
ritratto naturale di molte terre principali,
Riueduta di nuouo, & ampliata per tutto piu
che la non era dal medesimo autore.
AL GRAN' RE CATTOLICO
FILIPPO D'AVSTRIA.
Con amplissimo INDICE di tutte le
cose piu memorabili.
IN ANVERSA,
Appresso Christofano Plantino, Stampatore Regio.
M. D. LXXXI.

FIGURE 1
Appendix troisième partie

Onderzoek aangaande de religieus-ethische opvattingen der Antwerpse marranen: J. Cordero's Spaanse vertaling van Erasmus' *Flores senecae*, opgedragen aan Mart. Lopez sr. 1555

door Dr. B.A. Vermaseren
(Breda)

Het feit dat een bloemlezing uit Seneca, samengesteld door een Seneca-kenner als Erasmus, in een spaanse vertaling te Antwerpen verscheen, welke vertaling was opgedragen aan een aldaar woonachtige spaanse groothandelaar van Joodse bloede, die behoorde tot de zgn. *nuevos christianos* of *conversos*, roept een aantal interessante vragen op. Zij allen culmineren in deze ene kwestie: zagen de *conversos* of *marranos*, met name die te Antwerpen, iets bijzonders in Seneca of volgden zij slechts een algemeen bestaande tendens waaraan, voor zover hen betreft, geen waarde van betekenis valt te hechten? Er is immers betrekkelijk weinig bekend van de marranen in de Scheldestad. Van enkelen hunner weten wij dat zij calvinist zijn geworden, van anderen dat zij katholiek zijn geweest, zoals de hierboven genoemde Martin Lopez, die de aanleiding vormt tot onze vraagstelling. Hij was een afstammeling van een oud joods geslacht dat zijn oorsprong vindt - voor zover na te gaan althans - in Calatayud bij Zaragoza[1]. In het begin der

1 Zie uitgebreider B.A. Vermaseren, *De Antwerpse koopman Martin Lopez en zijn familie in de zestiende en het begin der zeventiende eeuw*, welke studie zal verschijnen in *Bijdragen tot de geschiedenis... van... Brabant,* 56, 1973.

15e eeuw bekeerden zich enige leden der familie, die zich sindsdien Lopez de Villanova of Villanueva noemden. In de loop der eeuw verhuisden verschillende dezer Lopez naar Zaragoza, o.w. Antonio Lopez de Villanueva, de vader van een groot gezin, van wie vier zoons alle in de groothandel succes hadden. Zij heetten Pedro, die te Toulouse ging wonen en wiens dochter Antoinette de moeder werd van Montaigne, de grootste senequist der Franse litteratuur van de 16e eeuw; Antoine, die te Bordeaux tot rijkdom en aanzien kwam; Louis, die in 1516 te Middelburg woonachtig was, waar hij in 1526 poorter werd en aldus een Zeeuwse Lopez-tak stichtte; en ten slotte Martin, die eerst even in Londen woonde, maar dan in 1520 te Antwerpen een aanzienlijk huwelijk sloot en aldaar poorter werd in 1528/9. Hij zal daarheen gegaan zijn omdat er al een oom van hem, een broer van zijn vader, woonde die er in 1532 overleed, rijk geworden door handel in koper en wede. In het milieu der Antwerpse Spaanse kooplieden nam onze Martin Lopez Sr. een vrij belangrijke plaats in.

Aan hem nu droeg in het voorjaar van 1555 de jonge Spanjaard Juan Martin Cordero (geboren te Valencia in 1531), die te Leuven en Antwerpen woonachtig was, het boek op dat de aanleiding is tot onze onderzoekingen[2]. De dedicatie begint met de opmerking dat Spanje talloze getuigen levert in twee zaken die eeuwige roem aan koninkrijken en steden bezorgen, nl. de wapenen en de letteren. Wat dit laatste betreft denke men slechts aan Seneca! Cordero is het met Erasmus eens waar deze zegt dat er géén heiden is die het hart zozeer tot deugd weet op te wekken noch één die zoveel christelijks in zijn geschriften heeft neergelegd. De vertaler heeft zich dan ook aanstonds in de *Flores* verdiept toen deze hem in

2 Over Cordero zie men J. Peeters-Fontainas, *Extraits des Mémoires de Jean-Martin Cordero de Valence*: *sa vie d'étudiant à Louvain*; *ses traductions espagnoles*; *ses éditions aux Pays-Bas.* In *De Gulden Passer,* 31, 1953, blz. 59-87.
De titel van het boek dat ons hier gaat bezig houden luidt: *Flores de L. Anneo Seneca*, *tradvzidas de latin en romance castellano*, *por Iuan Martin Cordero Valenciano*, *y dirigidas al muy magnifico señor Martin Lopez.* En Anvers, En casa de Christoforo Plantino, cerca de la Bolsa nueua. 1555. Con priuilegio de su Magestad. Bibliografische beschrijving in J. Peeters-Fontainas, *Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas méridionaux. Mise au point avec la collaboration de Anne-Marie Frédéric.* Nieuwkoop, 1965, 2 dln., nr. 1182.

handen vielen. ‘Deze *Flores* - zo gaat hij voort - heb ik in het licht gegeven om U er toe te bewegen Uw verbeteringen er in aan te brengen en ze als de Uwe te aanvaarden. Gij zijt immers niet minder bedreven in de latijnse taal waarin zij geschreven waren dan in de spaanse taal waarin zij U nu worden aangeboden. Want ik weet maar al te goed dat, tengevolge van mijn behandeling en van mijn gebrek aan kennis en van het vertalen, sommige [bloemen] er enigszins bedorven en mishandeld blijven [uitzien]. Maar door het ingrijpen van Uw hand werd dat wat door mijn schuld verknoeid was, net zo geheel veranderd als al datgene door de frisse koelte van de avondlucht pleegt op te leven wat door de hitte van de middag in zijn kracht geknakt is. En doordat Gij dit doet, zoals ik hoop dat Gij zult blijven doen, met Uw bezonken oordeel en met dat van hen met wie U altijd gaarne omgaat, zullen zij (= de *Flores*) zó weinig overhouden van het werk van mijn handen, dat ik met vertrouwen verwacht dat zij, naarmate zij meer bezitten van hetgeen hen van nature reeds eigen is, een andere, nieuwe geur zullen hebben, en in de nieuwe taal nog fijner zullen ruiken dan zij te voren op hun eigen veld deden’.

Wanneer men deze humanistische stijlproeve en beeldspraak in een wat normaler taal omzet, kan men concluderen dat Martin Lopez een goed kenner van Latijn en Spaans was; dat hij een liefhebber was van Seneca en diep doorgedrongen in diens gedachtengang, zó diep volgens Cordero, dat hij in staat was zinvolle verbeteringen in diens vertaling aan te brengen en wel zodanig dat het Spaans nog mooier werd dan het oorspronkelijk Latijn. Van dit laatste willen wij hier even afzien omdat wij hierover niet kunnen oordelen en geneigd zijn het te houden voor de bekende humanisten-wierook. Maar dan nog blijft er genoeg over dat de moeite waard is om bij stil te staan.

De grondige kennis van Latijn en Spaans wijst op een verzorgde opvoeding, uiteraard genoten in Zaragoza, waar Martin Lopez zijn jeugdjaren had doorgebracht alvorens hij emigreerde. Men kan er uit concluderen dat vader Antonio Lopez de Villanova reeds een welstand had bereikt die het hem mogelijk had gemaakt zijn kinderen te laten studeren om ze een behoorlijke ontwikkeling mee te geven. Het is trouwens bekend dat dit veel voorkwam bij

allerlei koopmansgeslachten: zij zochten langs deze weg toegang tot aanzienlijke ambtelijke functies. De Franse Lopez-takken zijn daarvan een uitstekend voorbeeld. Ook de koopman Pierre Eyquem, de vader van Montaigne, studeerde een tijd lang rechten te Toulouse, waar hij in 1526 aan de universiteit was.

Naar aanleiding van M. Lopez' actieve deelname aan en belangstelling voor de Seneca-vertaling van zijn jonge landgenoot, lijkt het alleszins de moeite waard een poging te wagen dieper door te dringen in het marraanse geestesleven. Méér willen wij hier niet ondernemen.

I: Het Seneca-beeld van de Middeleeuwen en van de 16e eeuw

Het is een bijna pikante bijzonderheid dat Christus en Seneca in hetzelfde jaar geboren werden: de eerste in een bepaald niet hoog aangeslagen uithoek van het Romeinse Wereldrijk, de tweede in Spanje (Córdoba), dat nauwe verbindingen met de hoofdstad onderhield en een der belangrijkste gewesten van het imperium vormde.

Onder diegenen die in de eerste eeuw van onze jaartelling - om althans enige tijdsbepaling aan te duiden - temidden van de puinhopen van een vervallende godsdienst een nieuw houvast zochten voor hun religieuse leven dat tot dan toe door het geloof in de voorvaderlijke goden geleid was, werden Seneca en Cicero de verpersoonlijking van een intellectualisme, dat uiteraard onder de ontwikkelden en bestudeerden zijn verbreiding vond[3]. Er bestond in die dagen ‘une sorte de philosophie morale à l'usage des honnêtes gens, dans laquelle puisaient, en réalité, tous les esprits élevés, quelle que fût l'école dont ils se réclamaient’. Seneca richt zich dan ook op de allereerste plaats tot de ontwikkelden van de toenmalige high society, wie een bepaald scepticisme eigen was

3 Uitstekende samenvattingen over Seneca zijn M.J. Lagrange, *La religion de Sénèque.* In *Revue Thomiste*, 33, 1928, blz. 324-346; André de Bovis, *La sagesse de Sénèque.* Paris, 1948; H.C. Baker, *The image of man.* New York, 1961, Ch. V: The Ethics of Stoicism.

dat deel uitmaakte van hun ‘elegantie’, van hun opvattingen omtrent ‘l'honnête homme qui ne se pique de rien’.[4].

Seneca's wijsbegeerte wordt beheerst door het godsdienstige. Wat is God en hoe kan men Hem dienen? Overeenkomstig de stoïsche principen in het algemeen, ‘Sénèque ne conçoit qu'un dieu immanent à l'univers, matière et esprit, qu'une nature totalement pénétrée, baignée de *ratio*, émanation pure de la raison-dieu’. Wanneer men dus spreekt over God of de natuur, ziet men twee onderscheiden functies van een en hetzelfde Wezen: een stoffelijke, nl. de natuur, en een spirituele, nl. de rede, de orde, volgens welke deze natuur onafwijkbaar verloopt. Dit onafwijkbare kan men dan *fortuna* of *fatum* noemen, al naar gelang men wil[5]. Daar de mens zowel in de lichamelijke orde als door zijn verstand, zijn redeneervermogen, tot beide categoriëen behoort, vormt hij a.h.w. op een bijzondere manier een eenheid met God; men kan dus ook omgekeerd zeggen dat God *in* de mens aanwezig is[6]. Binnen dit pantheïsme als grondpatroon en kader bewegen zich Seneca's denken over en streven naar de volmaaktheid.

Het wezen van deze perfectie is de *tranquillitas animi*: ‘c'est la sécurité d'une vie conforme aux exigences rationelles, c'est la paix intérieure de l'homme qui possède une bonne conscience’. Daarom heeft hij die haar bezit geen angst voor straffen in het hiernamaals noch ook hoop op beloning door de godheid[7]; zij vindt haar beloning in zichzelf. En hoe bereikt men deze *tranquillitas*? Door de kennis van de onafwendbare algemene wet, waardoor alles wat geschiedt met absolute noodzaak geschiedt; dus door te weten dat men als onderdeel van het kosmisch geheel zich vrijwillig aan de natuurlijke loop der dingen moet onderwerpen. Het wezen van dit weten en begrijpen is gelegen in het toestemmen in het goede, d.w.z. in datgene wat de *ratio* eist. De natuur (God) is immers rationeel; de mens is een rationeel wezen en deswege verplicht zich aan de natuur te conformeren; irrationeel handelen is derhalve fout. Leven *ex ductu rationis* is het hoogste waarnaar

4 Bovis, *o.c.*, blz. 20; Lagrange, *o.c.*, blz. 330.
5 Bovis, *o.c.*, blz. 27; Lagrange, *o.c.*, blz. 331-332; Baker, *o.c.*, blz. 72-73.
6 Lagrange, *o.c.*, blz. 334; Bovis, *o.c.*, blz. 74.
7 Bovis, *o.c.*, blz. 106.

de mens kan en moet streven. Daarom is iedere fout hiertegen, hoe klein ook, een grote fout, want zij schendt de kosmische harmonie[8]. In andere termen gezegd, betekent dit dat men God, de natuur, de rede aanvaardt, dat men komt tot 'adhésion à Dieu, à consentement'. De mens vindt aldus de 'unité originelle' met God. Het kwaad dat men overal om zich heen ziet, moet men rationeel tegemoet treden door het te aanvaarden, want aanvaarding wil ook hier zeggen dat men zich aan de godheid onderwerpt[9].

De mens is echter door zijn eigen wil in staat zich zelf slecht te maken, fouten te begaan. Zulke berispelijk daden noemt Seneca *peccatum*, *culpa*; hij is daarbij zich er van bewust dat wij allen verkeerd hebben gedaan[10]. Diegene is dus waarachtig wijs die er naar zal streven dit alles te vermijden door te leven overeenkomstig de ratio. God (natuur), aldus Seneca, is de *ratio perfecta*; de ware wijze is derhalve hij die deze *ratio perfecta* heeft bereikt; m.a.w. de ware wijze is god, 'c'est un dieu qui s'est fait l'hôte d'un corps mortel'[11]. Dit is evenwel voor slechts weinigen weggelegd.

Dus: 'kennis is deugd', zoals reeds Socrates had geleerd. Het werk van Seneca is er dan ook op gericht de wereld en zich zelf te verbeteren. Het is tegelijkertijd 'une morale et une doctrine de la perfection. Le moral va trouver sa pleine suffisance dans la *ratio* humaine, dans la nature concrète, c'est l'éthique'. Naar mate de mens meer of minder leeft *ex ductu rationis* heeft hij zijn welzijn in eigen hand. Daarom beveelt Seneca voortdurend het onderzoek van het geweten aan. 'Son but est de reconnaître et de pourchasser les fautes. C'est un tribunal où la conscience accuse le moi auteur et responsable du mal. Mais qui est juge? C'est la conscience individuelle. Qui peut intercéder en notre faveur? La conscience aussi. Qui peut enfin nous pardonner? La conscience même qui accuse: "Vide ne istud amplius facias, nunc tibi ignosco" se dit Sénèque à lui-même. Les passages où cette question est abordée sont trop peu nombreux pour étayer une opinion parfaitement assurée. Mais ces brèves explications in-

8 Baker, *o.c.*, blz. 75-76.
9 *O.c.*, blz. 197, 228.
10 'Omnes mali sunt'; 'peccavimus omnes' (Bovis, *o.c.*, blz. 82, 84).
11 Bovis, *o.c.*, blz. 223-224, 107-108. Lagrange, *o.c.*, blz. 339.

sinuent déjà que la conquête de l'*honestum* est une affaire qui regarde l'homme en face de lui-même'[12].

Aldus werd Seneca de door tallozen bewonderde 'directeur des consciences', de zieleleider en moralist bij uitstek. Hij wil de lezer van zijn geschriften, met name van de *Brieven aan Lucilius*, de weg wijzen naar de ware perfectie[13], naar de vereniging dus met de godheid, naar het *sequere Deum.*

Het is niet moeilijk in te zien dat de Middeleeuwers, die tegelijk met zovele verworvenheden der Romeinse cultuur het filosofischgodsdienstige systeem der Stoa leerden kennen, aan Seneca een zuiver christelijke betekenis konden geven. Daar het denken der middeleeuwse auteurs geheel doordrenkt was van het Christendom, dat God kent als 'Onze Vader die in de hemelen is', tot Wie de nietige mens ondanks alles in een persoonlijke relatie staat, konden zij aan de senecaanse ethiek geen andere dan een door en door christelijke uitleg geven. Zij begrepen noch zagen het pantheïsme dat de basis is van de denkwereld van de grote Romeinse wijsgeer. Voor hen had, kort gezegd, het *sequere Deum* een totaal andere klank dan voor de man die deze woorden had neergeschreven. En zo was het met vrijwel alle begrippen die Seneca hanteerde, zoals *honeste vivere* of *bene vivere*, het zich onthouden van kwaad en het streven naar zelfverbetering. Zelfs de grote Thomas van Aquino noemde Seneca *perfectus stoicus*[14].

Reeds heel vroeg ziet men de naam Seneca gehecht aan traktaten die terecht of ten onrechte van hem afkomstig werden geacht. Dit feit geeft een indruk van de populariteit die hij genoot. Zo schreef de Spaanse bisschop Martin van Bracara († 580) voor de Suevenkoning Miro (570-583) een *Formula vitae honestae*, welke later onder de naam van de Romeinse filosoof zelf als *De quattuor*

12 Bovis, *o.c.*, blz. 65.

13 Bovis, *o.c.*, blz. 30. José Riesco, *Führt die Philosophie Senecas zur göttlichen Transzendenz*? In *Franziskanische Studien*, 49, 1967, blz. 80-109, wil aantonen dat Seneca, met name aan het eind van zijn leven, poogde te komen tot een min of meer persoonlijke, transcendente God, tot een theïsme; aldus zocht Seneca het pantheïsme van de Stoa te overwinnen, hetgeen hem echter niet gelukte. Ook Riesco zegt meermalen dat Seneca's denken innerlijk gespleten is, zodat iedere systematisering ontbreekt.

14 Geciteerd door Lagrange, *o.c.*, blz. 326.

virtutibus in omloop kwam. Gedeelten hieruit werden weer verenigd met sententies uit de *Epistolae ad Lucilium* en onder de titel *Seneca De copia verborum* verspreid. Ook uittreksels uit andere werken deden de ronde; met name was bijzonder verbreid de collectie *Senecae Sententiae* ofwel *Senecae Proverbia*, welke eigenlijk een aantal verzen waren van Publius Syrus (rond 50 v. Chr., een beschermeling van Caesar) verenigd met een groep prozateksten die op naam van Seneca stond[15]. De 13e eeuw bracht een hoogtepunt in het lezen en copiëren van de werken van Nero's leermeester; de *Epistolae* 1-88 en de traktaten *De beneficiis* en *De clementia* zijn dan bijzonder geliefd. Seneca is een algemeen aanvaard schrijver geworden, de *summus inter universos philosophos morum aedificator*, zoals Abélard het uitdrukte. Zijn zoeken naar morele perfectie en zijn wijsgerige ernst verhieven hem tot een autoriteit op het gebied der ethiek en tot een nuttige raadsman voor allen die belast waren met zieleleiding[16]. Maar, al begroette men hem als een broeder, het was de echte denkers toch wel duidelijk dat men een heiden voor zich had die de Blijde Boodschap niet kende; zij lieten hem daarom alleen dan meespreken, wanneer zij de *natuurlijke* zedelijkheid en kennis tot voorwerp van hun beschouwingen maakten[17]. In de prekenbundels evenwel - en dus ook van de kansel af - was de Romeinse vormer der gewetens de man wiens uitspraken bewust of onbewust werden geciteerd om tot een deugdzaam leven aan te sporen[18]. Had hij niet gezegd:

15 Klaus-Dieter Nothdurft, *Studien zum Einfluss Senecas auf die Philosophie und Theologie des zwölften Jahrhunderts.* Leiden-Köln, 1963, blz. 30-34.

16 L.D. Reynolds, *The Medieval Tradition of Seneca's Letters.* Oxford, 1965, blz. 104-105, 112-114. Nothdurft, *o.c.* blz. 1-11, 198.

17 Lagrange, *o.c.*, blz. 345: ‘Qu'on se figure le sage vraiment libre au lieu d'être assujetti au destin, qu'on entende Dieu quand le mot dieu ne représente en réalité que le moi, qu'on attende le salut de sa miséricorde, et non de sa propre initiative, qu'on prenne au sérieux les aspirations vers une vie future divine, et l'on aura le Sénèque chrétien que beaucoup de bonnes âmes ont accueilli comme un frère. Mais les notions les plus saines en apparence demeurent engagées dans les contradictions d'un panthéisme dont Sénèque prétendait bien ne pas sortir. Sous une forme qui fait allusion elles découlent logiquement du stoïcisme’. Nothdurft, *o.c.*, blz. 200.

18 Zie B. Smalley, *Moralists and philosophers in the thirteenth and fourteenth centuries.* In *Miscellanea mediaevalia. Veröffentlichungen des Thomas-Instituts an der Universität Köln.* Herausgegeben von Paul Wilpert. II: *Die Metaphysik im Mittelalter. Ihr Ursprung und ihre Bedeutung.* Berlin, 1963, blz. 59-67.

non bonum vivere sed bene vivere, d.w.z. zeggen: het is niet goed te leven zonder meer, maar men moet goed leven?

Zo ziet men in de Middeleeuwen, ja tot in de 17e eeuw toe, een Seneca groeien en langzaamaan veranderen van een a-christelijk moralist tot gids en leidsman voor hen die de steile en moeilijke weg naar de persoonlijke christelijke vomaaktheid hadden ingeslagen. In deze lijn moet men de poging zien van de Italiaanse Reguliere Kanunnik Augustinus Steuco (1496-1548), theoloog en belezen humanist, om in zijn *De perenni philosophia* te bewijzen dat de wijsheid der Antieken, met name die van Seneca en Epictetus, in overeenstemming is met het Christendom. Steuco's werkwijze doet enigszins primitief aan: hij neemt teksten van de Romeinse wijsgeer buiten hun verband en plaatst daarnaast zinnen uit de Schriftuur om de 'duidelijke' eenheid tussen beiden te laten zien. Steuco vormde aldus enerzijds een afsluiting van de middeleeuwse stroming en werd anderzijds eigenlijk een voorloper van het christelijk stoïcisme, dat in de 17e eeuw in de persoon van de H. François de Sales een waarachtig christelijk humanisme werd[19]. Deze grote Franse geestelijke schrijver was op zijn beurt diepgaand beïnvloed door de dominicaan Luis de Granada (1505-1589), een van de meest beroemde auteurs en predikanten van het 16e-eeuwse Spanje, dat toch al zo rijk was aan figuren zoals hij[20]. In zijn geschriften gebruikt Luis de stoïcijnen als zodanig betrekkelijk weinig maar wel steeds met sympathie. Evenals de middeleeuwers wijst hij op hun grove dwalingen, want men ziet duidelijk, zegt hij, dat zij het privilege missen van het door God geopenbaarde en onderwezen Geloof. De deugd, aldus Luis, is niet een doel op zich - zoals de Stoa leert - maar slechts de weg die leidt naar

19 Julien-Eymard d'Angers, *Epictète et Sénèque d'après le* '*De Perenni Philosophia*' *d'Augustin Steuco*, *1496-1549.* In *Revue des Sciences Religieuses* (Strassbourg), 35, 1961, blz. 1-31.

20 Het volgende is gebaseerd op Julien-Eymard d'Angers: *Les citations de Sénèque dans les sermons de Louis de Grenade* (*1505-1589*). In *Revue d'Ascétique et de Mystique*, 36, 1960, blz. 447-465; 37, 1961, blz. 31-46. De werken van Luis de Granada werden reeds tijdens zijn leven in het Italiaans vertaald. Een waarlijk europese verspreiding vonden zij in de Latijnse vertalingen uit het Italiaans van de Nederlander Michael Ab Isselt. Zie over hem B.A. Vermaseren, *Leven en werken van Michael Ab Isselt.* In *Historisch Tijdschrift*, 19, 1940, blz. 337-388.

het bezit van het opperste welzijn; de kennis der heidense filosofen omtrent God was een zeer beperkte, een zuiver natuurlijke. Daarom citeert hij ze in het algemeen zeer weinig in zijn geestelijke werken. Maar wetend dat de meeste zijner toehoorders niet tot de volmaaktheid zijn geroepen, gebruikt hij de heidenen wel in zijn oratorische geschriften en juist dàn doet hij een beroep op Seneca. Aan het einde van zijn leven wilde hij aan zijn opvolgers in het predikambt enige nuttige hulpmiddelen nalaten: hij had veel ervaring daar hij dikwijls driemaal per week en dan soms vier maal per dag de kansel had bestegen. Daarom schreef hij een *Rhetorica ecclesiastica* met raadgevingen, waarvan een aantal aan Seneca is ontleend. En op hoge leeftijd stelde hij o.a. nog samen de *Collectanea moralis philosophiae*, waarin Seneca en Plutarchus een grote plaats innemen. In dit boekje, dat hij opzettelijk in een klein, handzaam formaat liet drukken, gaf hij ten behoeve van de predikers een bloemlezing van teksten, allen geclasseerd ‘sous forme de lieux communs’. In de heidense auteurs treft men immers volgens Augustinus, zo zegt hij, niet alleen bijgeloof aan, maar ook leerstellingen die nuttig zijn voor de waarheid en zekere voorschriften voor de moraal, de ethiek, hetgeen met name dan voor Seneca geldt. Na ze aangepast te hebben, kan men hun uitspraken dus goed gebruiken voor de gelovigen. ‘Ainsi nous avons là comme un précis de théologie morale naturelle, dont les éléments sont empruntés aux oeuvres de Sénèque’[21]. De ervaren prediker weet heel goed dat hij toehoorders voor zich heeft ‘d'une certaine tiédeur et d'une tiédeur certaine’: zij leven niet volgens hun geloof en om zich te rechtvaardigen nemen zij dan hun toevlucht tot wat zij noemen ‘le bon sens, la ration naturelle’ en de ontwikkelden onder hen beroepen zich op de filosofen. Daarom wil Luis de Granada met citaten bewijzen dat deze filosofie hun weekheid en slapheid veroordeelt; dat er geen tegenstelling is tussen Geloof en Rede en dat de zo bewonderde Oudheid de autoriteit van de Schrift slechts bevestigt. Innig-vroom als hij was, had de ijverige Dominicaan geen oog voor het stoïcijnse pantheïsme; hij vermoedde het zelfs niet, zodat hij bv. ‘interprète

21 J.-E. d'Angers, *Les citations*, blz. 458.

dans un sens déiste les pages où il est question de la divinité', maar desondanks is zijn bewondering voor Seneca niet zonder reserves. Daarom waarschuwt hij ook voor de dwalingen der antieken, en vindt hij het fout dat zij alle zonden even zwaar rekenen en wijst hij de stoïcijnse apathie beslist af[22].

Samenvattend kan men zeggen dat bij Luis de Granada Seneca en de Stoa in het algemeen zijn 'un marche-pied vers une mystique contemporaine de celle d'une sainte Thérèse et d'un saint François de Sales', op wie hij zulk een enorme invloed had, zó groot dat men de bewering kan staande houden dat de Spanjaard staat aan het hoofd van de 'vaste mouvement de spiritualité: l'humanisme chrétien' van de 17e eeuw. 'Les écrivains qui s'y rattachent, se distinguent non seulement des jansénistes pour qui toute l'antiquité païenne est foncièrement corrompue, mais ainsi des stoïciens chrétiens (le mot est du jésuite P. Lescalopier) qui utilisent Sénèque aussi bien qu'Epictète sans prendre soin de les réfuter, au prix il est vrai d'inévitables contresens'[23].

Onder de vele geestelijke schrijvers van het 16e-eeuwse Spanje is Luis de Granada bepaald geen uitzondering. Integendeel, hij is slechts een van de velen, die Seneca een plaats inruimen in hun leer. Het prachtige opstel van M[a] Josefa Gonzalez Haba, die ongeveer 150 geestelijke auteurs en een 300 werken bestudeerd heeft, bewijst dit afdoende[24]. De invloed van de grote romeinse staatsman-filosoof op de Spaanse letteren is immers alomtegenwoordig en gaat zo diep dat men soms wel spreekt van een 'senequismo de la raza'[25] Het is daarom niet verwonderlijk dat de

22 *O.c.*, blz. 31, 32-34, 459. Men bedenke wel dat bij Seneca en de Stoa het woord *peccatum* een andere betekenis heeft dan voor de theologen.

23 *O.c.*, blz. 34-35, 45, 46.

24 María Josefa Gonzalez-Haba, *Séneca en la espiritualidad española de los siglos XVI y XVII.* In *Revista de Filosofia* (Madrid), 11, 1952, blz. 287-302.

25 Ook M. Bataillon, *Erasmo y España. Estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI.* México - Buenos Aires, 1949-1950, 2 dln.; I, blz. 58-59 zegt dat Seneca in Spanje veel gelezen en vertaald werd 'a causa de la ingeniosa concisión des sus sentencias y de una doctrina que levante al individuo subordinándole al propio tiempo a la Providencia divina'.

Segundo Serrano Poncela, *Séneca entre españoles.* In *Collected Studies in Honour of Américo Castro's Eightieth Year.* Ed. M.P. Hornik. Oxford-England, 1965, blz. 383-396, gaat na hoe de legende van de 'Spaanse Seneca' is onstaan. De oorzaak is te zoeken in het feit dat vertalers, dichters en tal van anderen met hem dweepten. Men schiep een 'nuestro Séneca' die niets te maken had met de Romein Seneca. 'El senequismo tienne algo de monstruo sagrado para muchos españoles'. Het zgn. senequisme van de spaanse ziel is onzin, legendevorming, zegt hij (blz. 383, 393. 396).

Spaanse mystieke auteurs uit de senecaanse ideeën en leerstellingen ‘una ascética completa de la vida’ opbouwen. Zij zijn gegrepen door de grootheid van een wijsbegeerte waaruit een ‘ascetismo de la persona’ opbloeit. Seneca bewijst hun dat de ‘anima naturaliter christiana’ is; zij verheugen zich er over dat hún leer aangaande het bereiken van een beter leven overeenstemt met de zijne. Mét Seneca zien zij het leven als een strijd, als een militia. Mét hem zien zij de enorme kracht van de wil in de strijd tegen het kwade in ons en het is dan ook deze typisch senecaanse deugd, de oefening van de wil, die door hen bijzonder geprezen wordt, evenals de strijd tegen de passies, vooral tegen de *ira*, de (Spaanse) opvliegendheid. Diepe bewondering hebben de *espirituales* voor Seneca's heldere visie op het tijdelijke. Om hun lezers vertrouwd te maken met de onontkoombare dood, gebruiken zij een senecaans proccédé: men moet zich voortdurend van hem bewust zijn en weten dat hij altijd dichtbij is. Zegt immers Christus zelf niet dat wij gereed moeten zijn, daar de Mensenzoon komt op een onvoorzien uur en waarschuwt de Apostel niet dat wij de dag van morgen niet kennen[26]? De dood, zegt Seneca, doet ons naderen tot het goddelijke; hij is dan ook niet het einde, maar een begin, en wel van een hoger leven; daarom is hij eigenlijk onze vriend! Sprak ook de grote arme van Assisi niet van ‘onze Broeder, de Dood’? Zo leek het mogelijk de ascese van de romeinse denker te bedden in de christelijke ascese. Met name ook de senecaanse gedachte over het *beneficium* ten opzichte van anderen wordt door de ascetische auteurs door en door verchristelijkt; in spirituele zin opgevat is dit *beneficium* te vergelijken met de christelijke naastenliefde, de waarachtige zelfverloochening ten behoeve van anderen. Dit *beneficium*, verbonden met de deugden van *clementia* en *patientia* heeft diepe sporen bij de Spaanse *espirituales* nagelaten. Zo zien zij ten slotte in Seneca zelfs een soort mysticus, omdat de christelijke ziel streeft naar vereniging met God: ‘de mens is

26 Matth., 24, 42-44; Luc., 12, 40; Jac., 4, 14.

geboren om het goddelijke te leren kennen'. Zelfs in de gebedsleer der mystieken zijn dan ook sporen van Seneca te vinden. De Romein is voor hen de personificatie van de wijze, van de moreel-hoogstaande stoïcijnse wijsgeer; hij is de theoretische en practische filosoof, die met toewijding arbeidt aan het heil der zielen, zoals een waar zieleherder dat doet; zij noemen hem dan ook een christen en katholiek. Aldus bezit hij onder hen het gezag van een kerkvader. Hij is de religieuze prediker, 'de leermeester voor het leven, de geestelijke vader, de beste leermeester'[27]. Wel betreuren de *espirituales* dat tengevolge van het ontbreken van de openbaring en het ware geloof[28] hier of daar een fout schuilt in de senecaanse gedachten, maar verder strekt hun kritiek zich niet uit. Zij zien niet het stoïcijnse pantheïsme, ja, hebben er zelfs geen vermoeden van[29]: zij zijn immers allereerst zieleherders en gewoonlijk niet geschoolde filosofen.

Zo komt uit de Middeleeuwen een vrijwel katholieke Seneca-mysticus te voorschijn! Hij treedt er echter ook uit in een totaal andere gedaante, en wel als voorbeeld voor een uiterst burgerlijke lekenmoraal. Sinds de 13e eeuw vindt men hem overal in de didactische litteratuur in de meest brede zin van het woord. In feite is zijn invloed hier onbeperkt geweest omdat hij altijd wel iets te zeggen had, de een dit, de ander dat. Hij figureert als de grote leraar van het juiste maathouden in alles; voor de auteurs van dit soort geschriften is het menselijk verstand, niet het Evangelie, de maatstaf voor het zedelijk handelen en belooft het bezit der senecaanse deugden de eeuwige gelukzaligheid[30]. De populariteit van Seneca's gedachten is de reden dat er vertalingen van zijn werken gaan verschijnen, zowel in het Frans als in het Catalaans, met name ook van de *Proverbia Senecae.* Zelfs de 14e eeuw kent nog vertalingen van de vroeger gemaakte spreuken-verzamelingen. Langzaamaan komt men echter ook tot een diepere kennis van Seneca. Men gaat de complete werken vertalen, vooral in Italië met zijn opkomend humanisme. Onder invloed van Petrarca

27 Gonzalez-Haba, *o.c.*, blz. 301.
28 *O.c.*, blz. 288-289.
29 J.-E. d'Angers, *Les citations*, blz. 459.
30 Nothdurft, *o.c.*, blz. 199.

raakt het Franse hof met de Romein bekend. De 15e eeuw geeft dan reeds een vrij grote verscheidenheid van vertalingen te zien[31], wederom vooral in het Frans en Catalaans. Aldus wordt Seneca in het Franse classicisme van de 16e eeuw het grote voorbeeld bij uitstek van een zekere geestesgesteldheid, die te omschrijven is als ‘un goût de raison et de raisonnement’, die zwaarwichtige geleerdheid verwerpt: met zijn precepten in het hoofd kan men worden ‘le galant homme’ of ‘l'honnête homme’ over wie Montaigne spreekt[32]. Genoemde geestesgesteldheid kenmerkt zich door een diepzinnig-aandoend, quasi-filosofisch scepticisme, vol platitudes. Zo daalde de ernstige Romein steeds verder af, langs de fatsoensopvattingen van de Verlichting, tot het lage peil van een zedemeester in Biedermeier-stijl. Dit was het uiteindelijk resultaat van een ontwikkeling, die al in de Middeleeuwen begonnen was doordat zijn wijsheden toen al zó verspreid waren dat het zijn noodlot was dat hij ‘quickly became the depersonalized stock in trade of the florilegist, his identity disappeared behind his morality, and *quidam sapiens* was often as much recognition as he achieved’[33].

Deze senecaanse lekenmoraal met haar ‘rationalisme pratique’ kwam echter niet alleen uit de Middeleeuwen voort. Belangrijker bronnen vond zij in het humanisme. Seidlmayer heeft in een fijnzinnige studie de religieus-ethische problemen der Italiaanse humanisten, en daarmee van de renaissance in het algemeen, scherp ontleed. Hij wijst er op dat reeds vroeg de bewonderaars van de Oudheid pogen deze in christelijke zin uit te leggen. Zij bouwen een levensethiek op die een ondoorzichtig syncretisme is van allerlei heterogene elementen, waarvan de voornaamste zijn het middeleeuwse ascetische ideaal van wereld-verachting en de moraal van de laat-romeinse Stoa, zij het dan dat deze laatste minder streng werd opgevat dan in haar oorspronkelijke vorm, daar zij

31 R. Brummer: *Auf den Spuren des Philosophen Seneca in den romanischen Literaturen des Mittelalters und des Frühhumanismus.* In *Romanica. Festschrift Prof. Dr. Fritz Neubert.* Berlin, 1948, blz. 55-84.

32 Albert Counson, *L'influence de Sénèque le Philosophe.* In *La Musée Belge. Revue de philologie classique*, 7, 1903, blz. 132-167. Hij spreekt vrijwel alleen over Seneca's invloed in de 17e en 18e eeuwen. Diderot was de laatste die zich diepgaand en enthousiast met de Romeinse filosoof bezig hield.

33 Reynolds, *o.c.*, blz. 114-115.

anders in de praktijk onbruikbaar zou zijn. Daarnaast greep men graag terug op Aristoteles en de schrijvers van de peripatetische school en vooral ook op Cicero met zijn 'allerheilzaamste levensregels', zoals Petrarca het uitdrukte. Met dit alles had een verschuiving plaats van de ascese der Middeleeuwse Kerk - al verdween zij niet geheel - naar een lekenethiek, waarin de Stoa een belangrijke rol speelde; niet ten onrechte immers kan men de stoïsche moraal als een soort lekenascese betitelen. 'Die allgemeine Tendenz läuft ganz entschieden (wozu gleichfalls die Stoa wesentliche Anregungen vermitteln konnte) auf eine reine *Gesinnungsethik* aus, die alles Wesentliche ganz im *Innere* des Menschen verlegt. "Non exterior homo, sed interior placet Deo", wie Valla in "De professione religiosorum" nachdrücklich unterstreicht. Hier, im Innern des Menschen, muss die ethische Entscheidung in völliger und stets neuer *Freiheit* gefällt werden'[34]. Balthasar Castiglione ziet als kenmerk van de ideale hoveling fatsoen en rechtschapenheid, want met deze eigenschappen draagt hij alle andere in zich, die zulk een eervol man betamen[35]. Duidelijker kan het niet gezegd worden. Ook in de *Utopia* van Thomas More vindt men veel hiervan terug: het geluk van de mens, zei de vrome geleerde, is het resultaat van een deugdzaam leven, en een deugdzaam leven bestaat uit leven volgens de natuur, d.w.z. volgens het verstand, naar het model van God[36]. In het geleerde huishouden van de grote Engelse kanselier was de Romeinse staatsman-filosoof een goede bekende: het portret van zijn dochter Margret laat haar zien met Seneca's *Opera* in de hand[37]. En de enigszins conservatieve, erasmiaans denkende Henry Parker uit More's kringen, droeg Prinses Mary een vertaling op van de 18e en 92e brief van Seneca aan Lucilius, die handelen over de berusting bij plotselinge zware

34 Michael Seidlmayer, *Religiös-ethische Probleme des italienischen Humanismus.* In zijn *Wege und Wandlungen des Humanismus. Studien zu seinen politischen*, *ethischen*, *religiösen Problemen. Mit einem Gedenkwort von Hans Barion.* Göttingen, 1965, blz. 273-294; blz. 279-282 (ook in: *Germanisch-Romanische Monatsschrift*, N.F. 8, 1958, blz. 105-126).

35 *O.c.*, blz. 117-118.

36 Baker, *o.c.*, blz. 293-294.

37 Janet Espiner-Scott, *Sénèque dans la prose anglaise de More à Lyly* (*1400-1580*). In *Revue de la Littérature Comparée*, 34, 1960, blz. 177-195; blz. 180-181.

beproevingen en onderwerping aan de wil van God[38]. Aldus werden zelfs vele uitstekende christenen min of meer neo-stoïci in weerwil van zichzelf; zózeer waren de klassieke stromingen met het Christendom vergroeid geraakt.

Naarmate dus het overgeleverde Christendom voor velen aan aantrekkingskracht verloor en slechts een uiterlijke naam werd, ging men meer de suggestieve voorbeelden van de heidense moraal navolgen, temeer ook omdat deze zo 'verchristelijkt' werden. Het zijn Plato, Socrates, Seneca en Cicero die moeten leren hoe de mens dient te leven. Moge voor hen die dieper denken, Plato de filosoof zijn, wiens gedachten men absorbeert in één algemene christelijk-klassieke filosofische theologie of theologische filosofie[39], dan blijft toch Seneca voor hen die meer op de praktijk van het dagelijks leven zijn ingesteld, de 'directeur des consciences' bij uitstek. Vooral zij, die slechts aan de periferie van het ware humanisme staan, blijven weliswaar christenen, maar zij denken toch als heidenen. Aldus predikten tal van moralisten tussen 1500 en 1580 onvervaard het stoïsche *sequere naturam*[40].

Hoe stond de Reformatie tegenover de Stoa? Melle Zanta wijdt in haar bekende boek aan de beantwoording van deze vraag een heel hoofdstuk[41]. Zij betoogt dat de Hervorming niet ontsnapte aan de grote stoïcijnse stroming der eeuw, hetgeen in het licht van de boven beschreven invloed van de Stoa sinds de Middeleeuwen niet verbaast, ja, bijna natuur-noodzakelijk is te achten. In feite worstelden de grote reformatoren, zowel Luther als Calvijn, zegt zij, met hetzelfde probleem als de stoïcijnse wijsgeren, nl. het probleem van het onoverwinnelijke kwaad. Men vindt het tegen-

38 James Kelsey McConica, *English Humanists and Reformation Politics under Henry VIII and Edward VI.* Oxford, 1965, blz. 152; 155. Hij droeg haar tevens op een vertaling van Cicero's *Somnium Scipionis* (blz. 156).

39 Seidlmayer, *o.c.*, blz. 288-290.

40 L. Zanta, *La renaissance du Stoïcisme au XVIe siècle.* Paris, 1914, blz. 77-94; Baker, *o.c.*, blz. 293. Zie ook M. Seidlmayer, *Wandlungen des humanistischen Lebensgefühls und Lebensstils.* In: *o.c.*, blz. 107-124 (ook in *Welt als Geschichte* 10, 1950, blz. 213-228), waar hij aan het slot wijst op de totale laïcisering van deze richting, welke werd neergelegd in het 16e-eeuwse: 'Virtus nihil aliud quam absoluta et perfecta natura'.

41 Zanta, *o.c.*, blz. 47-73: Ch. III: Le Stoïcisme et la Réforme.

wicht daarvoor in een alles-overwinnend geloof in de verlossing door de Zoon Gods; men moet God met Zijn genade in de mens laten werken, hetgeen, zegt mej. Zanta, hetzelfde is als de stoïcijnse rede, de goddelijke ster of splinter die ieder, naar Seneca's betoog, in zich heeft. Dit geloof van de Hervorming heeft niets te maken met de goede werken, en daarom wordt de deugd der hervormers een soort stoïcijns intellectualisme. Daarom ook is er een zekere gelijkenis in principes en conclusies tussen Stoa en Reformatie.

Toen Calvijn zich dit bewust geworden was, werd hij antistoïcijns; hij wilde niet met de Stoa vereenzelvigd worden, want, ofschoon humanist wilde hij bepaald christelijk blijven. Cicero en Seneca waardeerde hij dan ook het meest om hun ethiek, vooral de laatstgenoemde wiens diepe wijsheid hij bewonderde. Maar Calvijn drong, evenals talloze anderen, niet door tot de kern - d.w.z. het pantheïsme - van de stoïcijnse filosofie. Hij becritiseerde de Stoa wegens haar leer van de 'apathie' die hij tegennatuurlijk vond. In zijn beschouwingen over *De Clementia* (1532) viel hij het grondbeginsel aan dat voor de deugdzame mens zijn geweten genoeg is. Later verwierp hij de natuurnoodzakelijkheid want Gods Wil is volgens hem de oorzaak van alles wat geschiedt.

Ook Melanchthon bestrijdt de apathie. Maar ondanks hun afkeer van bepaalde 'leerstukken' der stoïcijnen, spraken de reformatoren in hun hoedanigheid van min of meer gevormde humanisten een andere taal dan als gelovigen. Mechanchthon schrijft over de wetten van de moraal, welke gevormd worden door de wetten van de natuur, de stem van God die neergelegd is in het menselijk hart. Dit is Cicero, dus de Stoa! Aldus brengt het humanisme - nog steeds volgens mej. Zanta - de hervormden terug naar de Stoa met haar precepten voor de praktijk van het dagelijks leven.

De Zuid-Afrikaan Hugo heeft in zijn studie over *Calvijn en Seneca* protest aangetekend tegen deze voorstelling van zaken, althans voor zover zij de persoon van de Franse reformator betreft[42]. Hij betoogt dat men noch in de Prefatie noch in het Commentaar zelf van Calvijns uitgave van *De Clementia* iets vindt 'dat als

42 André Malan Hugo, *Calvijn en Seneca. Een inleidende studie van Calvijns Commentaar op Seneca. De Clementia*, *anno 1532. Calvin and Seneca. An introductory study of Calvin's Commentary on Seneca*, *De Clementia*, *anno 1532*. Groningen, 1957.

ondubbelzinnig bewijs kan worden aangevoerd voor de onderstelling, dat Calvijn in deze jaren [hij is dan vooraan in de twintig] gegrepen zou zijn geweest door een alles-beheersende passie voor de stoïcijnse wijsbegeerte'. Bovendien, zegt hij terecht, waren er 'in dezelfde tijd naast het Stoïcisme, ook nog een groot aantal andere, min of meer antieke, wijsgerige stromingen in Europa (en vooral in Frankrijk) tot bloei gekomen, zoals het Aristotelianisme [...] en het Platonisme'. In de Voorrede op *De Clementia* spreekt Calvijn slechts over Seneca's voortreffelijkheid als filosoof en als stylist - en verder levert hij een filologisch commentaar; men vindt geen omschrijving of lofprijzing van de romeinse stoïcijn in zijn hoedanigheid van ethicus en moralist[43].

Deze mening vindt krachtige steun in de diepgaande studie van Jean Boisset[44], aan wie het werk van Hugo onbekend is gebleven. Calvijn is in de jaren 1532-'33 nog een jonge humanist die geen toespelingen maakt op theologische kwesties. Hij is dan wel antistoïcijns, zowel ten gevolge van de invloed van zijn leermeesters als van zijn vrienden. Men kan echter aan de *Institutio* van 1536 constateren dat hij Plato bewondert. En in de uitgave van 1560 is Augustinus 'le thélogien auquel Calvin se réfère le plus fréquemment [et] Plato est le philosophe le plus cité - et presque toujours avec faveur. On peut dire que pour Calvin, Platon est, comme philosophe, ce qu'Augustin est comme théologien'; Seneca wordt daarentegen slechts in twee paragrafen geciteerd. Niettemin ziet men dat 'les matières abordées dans le *Commentaire* [sur le *De Clementia*], seront reprises par Calvin dans ses ouvrages ultérieurs', met name ook in de *Institutio.* Calvijn volgt Plato evenwel niet slaafs: hij beoordeelt hem van uit de H. Schrift. 'Platon, parmi tous les sages, a le mieux philosophé. Mais le mieux est ici insuffisant! Platon ne pouvait pas davantage: il ne connaissait pas la révélation. On peut, alors, reprendre les termes platoniciens, ses démarches intellectuelles, ses affirmations, ses thèmes, à condition de rester docile à la Parole de Dieu, et de ne pas dire autre

43 *O.c.*, blz. 96, 99, 100, 105. Hugo bespreekt ook uitvoerig de praefationes van de beide Seneca-uitgaven van Erasmus.

44 Jean Boisset, *Sagesse et Sainteté dans la pensée de Jean Calvin. Essai sur l'humanisme du réformateur français.* Paris, 1959.

chose que ce qu'elle dit, de ne pas aller plus loin que ce qu'elle autorise. On peut, aussi, pour comprendre cette Parole, essayer la dialectique platonicienne: mais ce ne sera qu'un moyen'[45]. De ware wijsheid van de mens 'consiste à savoir que sa vie doit être une vie de sainteté, c'est-à-dire: conforme à la vocation que Dieu lui adresse, parce qu'il appartient à Dieu qui l'a racheté; que Dieu est toujours présent à lui, dans sa pensée comme dans son acte; qu'il n'est pas libre d'agir à sa guise, étant "tenu" par Dieu; mais que, par contre, dans la mesure où il se sait entre les mains de Dieu, et où il accomplit la volonté de Dieu, il est véritablement libre par rapport au monde, libéré du monde'. En deze heiligheid is onbekend 'des sages de ce monde', d.w.z. aan de Antieken, met name dus ook aan Seneca. Want 'elle n'est pas une vertu qui s'acquiert: elle est une grâce qui se reçoit. L'homme naturel peut manifester la puissance et la valeur des "dons naturels"; quels que soient ses efforts, quelle que soit son ascèse, il ne pourra pas pénétrer dans la domaine des élus de Dieu. Et c'est aux élus seuls qu'est offerte la sainteté [...]. La sainteté opère le passage dans la sagesse dans l'acte. Il ne peut pas y avoir de vraie sagesse sans sainteté, ni de vraie sainteté sans sagesse: l'une implique l'autre, car toutes deux sont dons de Dieu, et quand Dieu se donne, il se donne dans son entier'. Deze heiligheid 'ne va pas de l'homme à Dieu seulement, mais de l'homme à l'homme, en Dieu [...]. Le saint est celui qui donne l'amour que Dieu lui a donné et lui donne, à quiconque [...]. L'amour qu'il manifeste à tous, le saint le puise en Dieu'[46].

Hiermee treft Boisset het essentiële verschil tussen Seneca en Calvijn. Voor Seneca immers wordt de wijze, door te handelen volgens de ratio, een deel van de godheid, wordt hij a.h.w. zelf God. De senecaanse godsdienst is de contemplatie van het uni-

45 *O.c.*, blz. 204-205, 221, 248-249, 251, 252.

46 *O.c.*, blz. 330-331, 333. Ook Alexandre Ganoczy, *Le jeune Calvin. Genèse et évolution de sa vocation réformatrice. Mit einer Einleitung von Joseph Lortz.* Wiesbaden, 1966 (= Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Bd. 40), zegt van het Commentaar op *De Clementia*: '(il) porte l'empreinte du moralisme érasmien, exalte, à la manière des stoïciens, la Providence, "qui exclut le hasard et dirige les princes"...' (59). Zie ook Jean Cardier, *Le prétendu stoïcisme de Calvin.* In *Études théologiques et religieuses* (Montpellier), 41, 1966, blz. 217-226.

versum, de senecaanse God is onpersoonlijk, ongrijpbaar, ver weg en koud[47]. De houding, die ‘de heilige’ bij Calvijn t.o.v. zijn medemensen aanneemt, is een totaal andere dan het neerbuigende *beneficium* van Seneca t.o.v. anderen. Zo valt het anti-stoïcisme van Calvijn te verklaren. De Geneefse reformator beoordeelt Seneca en Plato beide van dezelfde gezichtshoek uit, al verkiest hij Plato als denker boven Seneca. Dit neemt niet weg dat hij de voor hem bruikbare gedachten van de Romeinse filosoof overneemt. Daarmee kunnen wij dan tot de conclusie komen dat Calvijn vrijwel dezelfde houding tegenover de antieke denkers aanneemt als de Middeleeuwse theologen en de Spaanse mystici: hij waardeert min of meer hun natuurlijke wijsheid doch betoogt tevens dat zij het licht der Openbaring missen, omdat hij ze beziet in het licht van de Schriftuur; de Middeleeuwers en mystici beoordelen Seneca bovendien nog van de leer der katholieke Kerk uit. Maar de antieken worden benut in zoverre zij bruikbaar zijn, met name in de zestiende eeuw, omdat alle geestelijke schrijvers, van welke richting ook, humanistisch zijn ingesteld en dikwijls precepten voor de praktijk van het dagelijks leven geven. In dit laatste opzicht kan men het eens zijn met mej. Zanta, terwijl men kritisch moet staan tegenover haar betoog als zou de Hervorming in haar diepste wezen senecaans-stoïcijnse invloeden vertonen. Zo is dan tevens te verklaren het feit dat in de predikaties van de Engelse gereformeerden, die na hun ballingschap op het vasteland uit Genève naar Engeland terugkeren, dikwijls toespelingen op Seneca voorkomen en citaten uit allerlei werken van zijn hand[48]: het is hetzelfde verschijnsel dat we bij een man als Luis de Granada ontmoetten.

Melanchthon, de grote theoreticus van het Lutheranisme, is in zijn ontwikkeling meer ethicus dan theoloog; en als ethicus is hij tot op zekere hoogte ook rationalist. Rond 1530 betoogt hij dat de *philosophia moralis* der Antieken - hieronder verstaat hij Aristoteles' *Ethica* en Cicero's *De Officiis*, die hij beide met een

47 De Bovis, *o.c.*, blz. 230; 231; zie ook Ganoczy, *o.c.*, blz. 193.

48 Espiner-Scott, *o.c.*, blz. 187-190. De citaten die zij bij allerlei schrijvers -niet alleen geestelijke auteurs dus- aantrof, hebben over het algemeen ‘un caractère sentencieux’; zij bevatten dikwijls platitudes, waarvan men zich afvraagt of zij niet uit bloemlezingen of verzamelingen afkomstig zijn (*o.c.*, blz. 194).

commentaar uitgaf - een onderdeel is van de *lex divina.* De wijsheid en waarheid der heidenen mag men niet zonder meer verwerpen; dat zou arrogant zijn, vindt hij. Maar men moet ze wel vergelijken met het Evangelie. De heidense *ethica doctrina* is een onderdeel van de natuurwet, zij is 'materieel natuurrecht' en daardoor degelijk onderscheiden van de christelijke deugden. Men kan het daarom wel met de filosofen eens zijn wanneer deze de natuurwet beschouwen als synoniem met de *recta ratio.* In 1538 kwam Melanchthon in zijn *Philosophiae moralis epitomas* tot een samenvatting en besluit van zijn studiën over Cicero en Aristoteles. Beiden worden in dit boek verchristelijkt. De *philosophia moralis* is voor de lutherse humanist een wetenschap betreffende de natuurwet en de conclusies uit die natuurwet. En ofschoon Melanchthon de scholastiek niet kent, stemt hij in veel van zijn opvattingen met de hoogscholastiek overeen. Deze beschouwingen van Bauer[49], waaraan wij het hier gezegde ontlenen, rechtvaardigen alleszins de conclusie dat er in de gedachten van Melanchthon geen plaats was voor Seneca, die hij klaarblijkelijk totaal niet of slechts zeer terloops noemt. Ook hier gaat dus de bovengenoemde uitlating van M[elle] Zanta over invloed van de Stoa op Melanchthon in haar algemeenheid te ver. Melanchthon houdt vast aan Christus en bepaalt slechts de plaats van de antieke filosofen t.o.v. het Evangelie.

Erasmus neemt tegenover de Seneca-cultus van zijn tijd min of meer een eigen plaats in. Hij verdient uiteraard de aandacht, al was het slechts omdat hij driemaal (1515, 1529 en 1536) de *Opera omnia* van de Romeinse filosoof en letterkundige aan het publiek schonk.

Het is geen verrassing te vernemen dat de geschriften die de grote Rotterdammer publiceerde in de tijd waarin hij zich intensief met de filologische bewerking van Seneca's teksten bezig hield[50], een sterke invloed van de 'directeur des consciences' laten zien.

49 Clemens Bauer, *Melanchthons Naturrechtslehre*, In *Archiv für Reformationsgeschichte*, 42, 1951, blz. 64-100, vooral blz. 69-82, 93, 98.

50 Winfried Trillitzsch, *Erasmus und Seneca.* In *Philologus. Zeitschrift für das Klassische Altertum*, 109, 1965, blz. 270-293, handelt in feite alleen over Erasmus' filologische arbeid, zijn waardering van de stijl van Seneca en zijn bekende kritiek op hem. Aan de hand van de correspondentie gaat hij ook de geschiedenis der drie edities na.

Wilde trouwens ook Erasmus zelf niet de wereld van zijn tijd verbeteren? De politieke ideeën in de *Institutio principis christiani* (1515) en in de *Querela pacis* (1517) zijn geheel en al senecaans. 'On comprend d'ailleurs fort bien l'importance de Sénèque dans une politique évangélique: il est le trait d'union naturel entre la mentalité chrétienne et la mentalité païenne, et, quelques réserves qu'Erasme ait du faire sur son paganisme, il ne peut renoncer aux services d'un si diligent interprète, pas plus qu'aux directives d'un si heureux prédécesseur'[51]. En dat niet alleen. Ook zijn opvatting van de *philosophia Christi*, met welke term hij zijn levensideaal aanduidde, is doortrokken van de stoïcijnse gedachten. De *pietas* die Erasmus graag aanprijst als levensnorm voor de mens, wil hij bepaald niet zoeken in de praktijk van het christelijk leven zijner dagen, maar eerst en vooral in de studie der Schriftuur en Kerkvaders[52]. Naast deze twee bronnen wijst hij echter ook voortdurend op de studie der *bonae litterae*, d.w.z. de geschriften van het vóór-christelijke Griekenland en Rome, omdat naar zijn inzicht de antieke wijsheid de voorloper is van de ware, christelijke filosofie. De *pietas*, zoals Erasmus zich haar voorstelt, ruimt aan de morele zelfwerkzaamheid van de mens een grote plaats in: de mens moet inzicht hebben in het feit dat het goede nastrevenswaardig is en het kwade verwerpelijk. Daarom is zijn strijd tegen onwetendheid - niet: domheid - juist als bij Seneca een strijd tegen het kwaad; zelfkennis moet de mens leiden bij zijn streven naar volmaaktheid. De mens moet zijn affecten bestrijden om tot de ware vrede te geraken; dit moet hij niet op de eerste plaats doen door de verstervingen en oefeningen van de kerkelijke geloofspraktijken, maar door beschouwing en inzicht. De menselijke zelfwerkzaamheid op de weg naar de ware *pietas* bestaat dus op de eerste plaats uit een activiteit van het verstand. En daarbij heeft Erasmus een optimistische kijk op de menselijke natuur: juist inzicht is de garantie voor juist handelen. Dit alles is funda-

51 P. Mesnard, *L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle.* Paris, 1951, blz. 129.

52 Zie hierover D. Gorce, *La patristique dans la réforme d'Erasme.* In *Festgabe Joseph Lortz.* Baden-Baden, 1958, 2dln., I, Reformation. Schicksal und Auftrag, blz. 233-276.

menteel stoïcijns, want het is louter intellectualistisch[53]. Aldus beperkt deze *philosophia Christi* zich te veel tot een gewone ethiek[54], al is Erasmus geen voorstander van een zgn. ondogmatisch christendom. Zijn primaire interesse geldt niet de leer, doch de verwerkelijking er van in het leven; zij is dan ook op de praktijk van het dagelijks leven gericht[55]. Zo blijft Erasmus met zijn vroomheidsideaal aan de buitenkant van de waarachtige godsvrucht staan en dringt hij niet in haar door; iedere speculatie is hem vreemd, a priori de mystiek. Hij is nu eenmaal niet een theoloog, en daarom komt hij ook nooit tot een ware theologie, maar slechts tot een vaag begrip er van. Hij gaat niet verder dan een soort morele opwekking[56]. Tot zover zou men Erasmus dus senecaans en platoons kunnen noemen[57], temeer ook omdat hij de gezegden van de Romeinse filosoof zeer veel gebruikt in zijn *Adagia*, dikwijls met korte opmerkingen er bij; ook zijn brieven lardeert hij nog al eens met citaten uit *De beneficiis*[58]. Anderzijds evenwel heeft men opgemerkt dat Erasmus niet *alles* toeschrijft aan het eigen inzicht van de mens; het koude en zelfgenoegzame dat de Stoa, en met name Seneca, kenmerkt, worden bij hem verzacht doordat hij telkens wijst op de noodzaak van gebed tot God opdat Hij zich gewaardige ons tot het betere aan te trekken. Ook is Erasmus zich er van bewust dat niet alle affecten zijn uit te roeien. In deze beide opzichten is hij dus antistoïsch, zoals ook het Italiaanse humanisme het stoïcijnse ideaal in zijn zuiverste vorm beslist

53 Modestus van Straaten, O.E.S.A., *Erasmus' Philosophia Christi.* In *Donum Lustrale* [...] *Catholicae Universitati Noviomagensi* [...] *oblatum.* Noviomagi-Ultraiecti 1949, blz. 173-194; 181-184. R. Pfeiffer, *Erasmus und die Einheit der klassischen und der christlichen Renaissance.* In *Historisches Jahrbuch* 74, 1955, blz. 175-188.

54 Pfeiffer, *o.c.*, blz. 185. J. Coppens, *Les idées réformistes d'Erasme dans les Préfaces aux Paraphrases du Nouveau Testament*. In *Scrinium Lovaniense. Historische Opstellen Étienne Van Cauwenbergh.* Leuven, 1961, blz. 344-371, wijst er op dat Erasmus hier de termen *christiana philosophia* en *evangelica philosophia* gebruikt, waarmee hij bedoelt de wijsheid, de filosofie van het Evangelie, te verkrijgen door voortdurende lezing en overweging er van (blz. 353). Het een behoeft het ander echter niet uit te sluiten.

55 Seidlmayer, *Wandlungen*, blz. 121.

56 Alfons Auer, *Die vollkommene Frömmigkeit des Christen. Nach dem Enchiridion militis christiani des Erasmus von Rotterdam.* Düsseldorf, [1954], blz. 201, 46, 50.

57 Zie over de 'Theologia Platonica', Seidlmayer, *Wandlungen*, blz. 288-290.

58 Trillitzsch, *o.c.*, blz. 291.

afwees[59]. Erasmus erkent, aldus Pfeiffer, verder de vrije wil en de volledige verantwoordelijkheid van de mens en is zich bewust van de grenzen van het menselijk denken.

Erasmus heeft zijn opvattingen over Seneca expliciet uiteengezet in de prefaties van zijn twee edities der *Opera* van 1515 en 1529[60]. Hieronymus achtte Seneca waardig, zegt hij in de eerste voorrede, om door christenen gelezen te worden, ofschoon hij geen christen was. 'Want niets is verhevener dan diens precepten. En met zulk een gloed spoort hij aan *ad honesta* dat het helemaal schijnt dat hij zelf de voorschriften in praktijk heeft gebracht. Alleen hij richt het gemoed op de dingen des hemels, wekt het op tot verachting der alledaagsheden, stort het haat in tegen het schandelijke en ontvlamt het in liefde tot het eervolle. Dientengevolge laat hij ieder die hem in handen heeft genomen met de vooropgezette bedoeling beter te worden, ook beter heengaan'[61]. Ook al zou hij nog zo onbespraakt zijn, hij dient gelezen te worden door allen wie de *bene vivendi studium* eigen is. Na deze uiteenzetting laat Erasmus een korte levensbeschrijving van Seneca volgen, opgesteld 'per neotericum [= een nieuweling in het schrijven; iemand die onlangs geschreven heeft], sed incertum autorem'. Deze korte biografie prijst Seneca allereerst als zedenleraar; zoals Aristoteles ten behoeve van de Grieken regels voor de deugd opstelde, deed hij het voor de Romeinen. Daarom wordt hij niet ten onrechte door allen uit onze eigen tijd 'vitae magister' genoemd.

Hetgeen Erasmus in oktober 1516 aan de Antwerpenaar Peter Gilles of Aegidius schreef, komt hiermee helemaal overeen. Hij vraagt hem in zijn moeilijkheden meer te handelen volgens zijn oordeel dan naar zijn aandrift. 'Vluchtig is ons leven en van glas onze gezondheid; zij dienen niet aan willekeurigheden gewijd te worden. Sommige zaken zijn slechts verachting waard; men moet zijn gemoed tot grootse dingen opwekken. Maak U vertrouwd

59 Van Straaten, *o.c.*, blz. 184-185; Auer, *o.c.*, blz. 72-73.

60 Gemakkelijk bereikbaar in Hugo, *o.c.*, blz. 116-141.

61 'Tantoque ardore hortatur ad honesta, ut prorsus appareat illum hoc egisse, quod praecepit. Solus hic animum avocat ad res coelestes, erigit ad rerum vulgarium contemptum, inserit odium turpitudinis, inflammat ad amorem honesti. Denique meliorem dimittit, quisquis hunc hoc animo sumpserit in manus, ut melior esse cupiat'. Zie Hugo, *o.c.*, blz. 119.

met Seneca en Plato; wanneer deze twee dikwijls met U spreken, zullen zij niet dulden dat Uw geest neerslachtig is. Werkelijk, een grote geest is het eigen onverschillig te staan tegenover zekere ongerechtigheden, en geen oren te hebben naar de verwijten van sommige lieden of er antwoord op te geven. Neem eens enige malen de proef in hoeverre meegaandheid en vleitaal meer waard zijn dan een hartstochtelijke en machteloze stemming'[62].

De tweede uitgave der *Opera Omnia* draagt reeds op het titelblad de aanprijzing: 'Opera... ad bene vivendum utilissima'. In de opdracht hiervan verwerpt Erasmus de mening dat Seneca christen was en verwijst hij de briefwisseling tussen hem en S. Paulus naar het rijk der legenden. Neen, het is duidelijk: Seneca was onkundig aangaande onze godsdienst. 'Want als men hem als heiden leest, dan schreef hij als christen; en als men hem als christen leest, dan schreef hij heidens'. Erasmus is zich duidelijk bewust van de enorme afstand tussen Seneca en het Christendom, met name in de zaken betreffende God en Eeuwigheid, welke juist voor ons, zegt hij, van primair belang zijn. Hij ziet dat Seneca pantheïst, polytheïst, ja, alles tegelijk is; het voortbestaan van de ziel interesseert hem niet; de sapiens wordt door hem hemelhoog verheerlijkt, als onafhankelijk van de goden, ja zelfs gelijk aan of hoger dan de goden! Wij echter, zegt Erasmus, hebben anders geleerd[63]. De ethische inhoud van Seneca's werken acht Erasmus niet vrij van corruptie: hij vindt hem in sommige opzichten onbeschaamd, met name in het beschrijven van de kwade kanten van de zeden van zijn tijd. Erasmus heeft ook bedenkingen tegen hem als filosoof: hij besteedt zoveel tijd en aandacht aan de belachelijke haarkloverijen der wijsgeren dat hij in zijn filosofische beschouwingen wel niet ver er boven zal hebben gestaan. Dit alles houdt de Rotterdammer ons evenwel voor om met des te meer vrucht het werk te lezen van de man 'tot eximiis virtutibus commendabilis'[64].

Zo blijkt Erasmus een eigen opvatting over Seneca te hebben. Enerzijds staat hij eerbiedig tegenover hem en wijst hij op de

62 P.S. Allen, *Opus Epistolarum Des. Erasmi.* II, Oxonii, 1910, blz. 357-358.
63 Naar Hugo, *o.c.*, blz. 128-129.
64 Naar Hugo, *o.c.*, blz. 131-132, 136.

voortreffelijke eigenschappen van de ‘vitae magister’ en op de verhevenheid van diens precepten, anderzijds vernietigt hij het beeld dat de Middeleeuwers van hem hadden geschapen door er op te wijzen dat hij een heiden is en een pantheïst, die ver van het christendom afstaat. Hij vindt Seneca nog al eens pathetisch en rhetorisch, vooral wanneer deze spreekt over ‘kosmos’, het wezen der goden, de stoïsche wijze, doodsverachting, e.d.[65] De scherpste kritiek op de Stoa levert Erasmus in zijn *Moriae Encomium*, kritiek die weliswaar met een grijnslach wordt uitgesproken, maar waarin men dan toch maar duidelijk kan horen wat hij tegen de stoïcijnse wijsbegeerte als zodanig heeft. In cap. 11, 12 en 16 leest men passages die er op wijzen dat de opvattingen van de Stoa tot absurditeiten leiden, dat er een felle, onoplosbare tegenstelling is tussen koel verstand en bloedwarme gevoelens. In cap. 29 maakt Erasmus de Stoa - men kan wel haast zeggen: Seneca - belachelijk door wederom te wijzen op enkele tegenstellingen tussen leer en leven en zegt hij: ‘Evenals niets dwazer is dan wijs te zijn op het verkeerde moment, is niets onverstandiger dan te ongelegener tijd verstandig te zijn’. En cap. 30 is zelfs ongenadig helder; ‘Dat alle hartstochten tot het domein der Zotheid behoren, kunnen we hieruit afleiden, dat volgens de moralisten het kenmerkend onderscheid tussen een wijze en een dwaze daarin bestaat, dat de een zich door zijn hartstochten, de ander zich door de rede laat leiden. Daarom houden de stoïcijnse zedeprekers zich ver van alle hartstochten, als waren het besmettelijke ziekten. Ik echter beweer, dat die veel gesmade hartstocht niet slechts fungeert als loods voor degenen, die naar de haven der wijsheid stevenen, maar dat hij zelfs de drijfveer en stimulans is tot het verrichten van iedere goede daad. Natuurlijk protesteert hiertegen weer de aartszedepreker Seneca met klem, want practisch iedere gemoedsaandoening ontzegt hij de wijze. Zodoende laat hij van de mens niets menselijks meer over, maar hij creëert een soort nieuwe godheid, van een type als nog nooit bestaan heeft of zal bestaan. Ja, om het maar ronduit te zeggen, de mens, die hij ontwierp, is slechts een stenen beeld, dat stom is, en ontbloot van ieder menselijk

65 Trillitzsch, *o.c.*, blz. 289-290.

gevoel. Daarom mag de zedepreker, wat mij betreft, zijn ideale wijze voor zich houden en hem onbenijd bezitten, desnoods met hem gaan wonen in Plato's staat of in diens wereld der ideeën of mijnentwege in Utopia. Wie zou niet huiverend op de loop gaan, alsof hij een spook of een monster had gezien, voor zo'n 'wijze', die van alle menselijke gevoelens gespeend is, die zich door aandoening, liefde of medelijden niet méér laat beïnvloeden dan, zoals Vergilius het uitdrukt, wanneer hij een harde steen of de Marpesische rots was: een wezen, wie niets ontgaat, dat zich nooit vergist, maar als een tweede Lynceus alles ziet, dat alles nauwkeurig onderzoekt, niets door de vingers ziet, alléén zelfgenoegzaam, alléén rijk, alléén verstandig, alléén koning, alléén vrij, kortom alles alléén is, tenminste naar het oordeel van hem alléén; die nooit een vriend van zijn werk houdt, en die zelfs geen vriend heeft; die niet aarzelt om zelfs de goden naar de duivel te wensen, die al wat in het leven voorvalt als zinloos veroordeelt en bespottelijk vindt. Een dergelijk wezen zou die volmaakte wijze zijn!... Maar ik heb al lang genoeg van zulk een modelwijze. Laten we liever spreken over de andere voordelen aan de dwaasheid verbonden'[66]. Erasmus wijst derhalve, dit valt nu wel te concluderen, het systeem als zodanig af, maar hij accepteert met de gave des onderscheids datgene wat hem goed lijkt: de moraliserende uitspraken en aanwijzingen, die hij kan gebruiken daar ook hijzelf ethicus is. Hij neemt niet de wezenlijke inhoud van Seneca's en Plato's leer over. Daarvoor is hij te middeleeuws en te zeer van het katholicisme doortrokken en heeft hij een te scherp oog voor de fouten der stoïcijnse gedachtenwereld.

Het is daarom dan ook zo bijzonder betreurenswaardig dat er geen enkele studie bestaat over de *Flores Senecae* noch afzonderlijk beschouwd, noch ook over hun eventuele verhouding tot de *Adagia.* Het jongste boek over de *Adagia* behandelt slechts de verschillende edities en gaat alleen op de besproken onderwerpen in; het beschouwt echter niet de bronnen als zodanig[67]. Het is immers in

66 Wij volgen hier Erasmus, *Moriae Encomium. In het Nederlands vertaald door Mr. A. Dirkzwager Czn en A.C. Nielson.* Amsterdam [1959], blz. 97-101.

67 Margaret Mann Philips, *The 'Adages' of Erasmus. A Study with Translations.* Cambridge, 1964.

verband met het boven behandelde zeker niet onbelangrijk nauwkeurig na te gaan welke teksten Erasmus uit Seneca koos om ze als leidraad aan zijn medemensen in hun leven mee te geven. Een onderzoek als hier bedoeld gaat echter buiten ons bestek.

De eerste uitgave van de door Eramus verzamelde sententiën verscheen in juni 1528 bij Martien De Keyser te Antwerpen onder de titel: *Flores Lvcii Annei Senecae Cordobensis svmmo labore selecti*, *ex omnibus illius operibus. Per D. Erasmum Roterodamum uero iudicio emendatis atq; correctis*, *ad utilitatem non solum studiosorum adolescentum (!)*, *sed et omnium uerae uirtutis ac scientiae amatorum. Additi svnt his quidam flores pvlcherrimi*, *ex quibusdam opusculis Marci Tullij Ciceronis*, *multum utiles*[68]. In maart 1529 volgde hierop de tweede verbeterde uitgave van Seneca's *Opera* omdat Erasmus niet tevreden was over die van 1515; daarin stonden te veel slechte lezingen. Dientengevolge zag in september 1534 bij Michael Hillen Van Hoochstraten, eveneens te Antwerpen woonachtig, een nieuwe editie der *Flores* het licht, die overigens wat de inhoud betreft, niet verschilt van de eerste[69]. Nadrukken van 1529 of 1534 verschenen tweemaal te Parijs in 1534 en nogmaals te Antwerpen in 1539 bij Van Hoochstraten[70]. In de beide hoofduitgaven wordt de voornaamste inhoud gevormd door de in Erasmus' ogen meest kernachtige passages uit de *Brieven aan Lucilius.* Hieraan was toegevoegd een aantal ‘flores pulcherrimi’ uit werkjes van Cicero; dit alles, zoals op het titelblad te lezen staat ‘niet alleen tot nut van de studiegrage jongelingschap, maar van allen die de ware deugd en wetenschap liefhebben’. Uit iedere brief aan Lucilius neemt Erasmus een aantal zinnen of een korte gedachte; wanneer Seneca voorbeelden geeft van de lezer onbekende personen, worden deze voorbeelden overgeslagen. Erasmus kiest zodanig dat er een vrij goed sluitend geheel ontstaat, dat hij kort samenvat in opschriften boven iedere brief. Alle teksten bijeen

68 W. Nijhoff - M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500-1540.* 's-Gravenhage, 1913-1961. 3 dln. in 6 bdn., I, nr. 1886. Zie ook *Bibliotheca Erasmiana. Répertoire des oeuvres d'Érasme.* 2e Série. Gand, 1893, blz. 50.

69 Nijhoff-Kronenberg, *o.c.*, nr. 1887. De *Bibliotheca Erasmiana*, *o.c.*, noemt ook nog een uitgave van 1533.

70 *Bibliotheca Erasmiana*, *o.c.*; Nijhoff-Kronenberg, *o.c.*, nr. 1888. Deze uitgaven heb ik niet in handen gehad.

geven algemeen-gehouden aanwijzingen voor het beoefenen van een soort burgermoraal ten dienste van de ‘honnête homme’. Een Parijse herdruk van 1547 liet echter op eigen gezag de Ciceroniaanse wijsheden weg om ze te vervangen door sententies uit de tragedies van Seneca[71]. Daarna liet in 1555 de drukker-uitgever Walther Fabritius te Keulen een soortgelijke uitgave verschijnen[72]. Daar evenwel in de door Erasmus zelf bezorgde edities der *Flores* Cicero slechts bijzaak was, werd de tendens der bloemlezing hierdoor in wezen niet gewijzigd.

Het is wel zeker dat Cordero de uitgave van Fabritius heeft gebruikt, die evenals de zijne in 1555 verscheen[73]. Cordero plaatst na zijn Voorrede een Leven van Seneca, waarvan hij verklaart het zo kort mogelijk te zullen beschrijven. Hier is niet gebruikt de biografie die achterin de Parijse uitgave van 1547 staat. Daarentegen heeft de Keulse uitgave een levensbeschrijving (blz. 226-236), waarin na een lange inleidende lofrede het eigenlijke verhaal van Seneca's aardse lotgevallen begint (blz. 229, midden). Het is op dit punt dat Cordero gaat vertalen, zij het dat hij alles weglaat wat niet rechtstreeks met Seneca in verband staat. Het grafschrift op de wijsgeer dat in versvorm is gegoten, vertaalt Cordero eveneens in versvorm. De Keulse tekst gaat daarna nog door met meningen van sommige auteurs betreffende de Romeinse geleerde, doch deze passages neemt Cordero niet over. In de plaats daarvan geeft hij het in die tijd alom bekende getuigenis van de heilige Hiëronymus over Seneca, dat als zodanig niet in de Keulse editie staat en ook niet voorkomt in het Voorwoord van Erasmus zelf, dat Fabritius wél, maar Cordero niet afdrukt. Het getuigenis van de kerkvader vindt men echter wel terug in de andere uitgaven op naam van

71 *Lvcii Annei Senecae Cordobensis Flores*, *siue Sententiae insigniores*, *excertae per Desid. Erasmum Roterodamum. Lucij item Ann. Senecae poetae tragici Sententiae*, *ex illius tragoediis selectae.* Paristis, Ex officina Iacobi Calij, 1547.

72 *Lvcii Annei Senecae Cordubensis Flores*, *sive Sententiae insigniores*, *excerptae per Desid. Erasmum Roterodamum. Lucij item Ann. Senecae poëtae Tragici Sententiae ex illius Tragoedijs selectae.* Coloniae Agrippinae, Excudebat Gualterus Fabricius IV. L. Anno M.D.LV. Aanwezig te Mainz, Stadtbibliothek. Zie ook de volgende noot.

73 Daar het vijfjarig privilege voor Plantijn ten behoeve van Cordero is gedateerd op 2 april 1555, heeft deze uitgave, die zelf geen nadere tijdsaanduiding bezit, eerst daarna het licht gezien; vgl. nt. 139.

Eramus vóór 1555. Daar evenwel de biografie van de Keulse editie nergens anders voorkomt, moet Cordero deze uitgave wel als basis voor zijn werkzaamheid hebben gebruikt.

Boven iedere tekst staat een korte inhoudsopgave. De bewoording daarvan is anders dan die van Erasmus zelf en dan die in de Parijse en Keulse uitgaven: zij is korter en krachtiger, dus zelfstandig gemaakt. Dit is eveneens het geval bij de *Flores* die ontleend zijn aan andere werken dan de *Brieven aan Lucilius.* En nergens neemt Cordero de marginale aantekeningen van Erasmus over. Ook laat hij zonder meer de *Sententiae* uit Seneca's tragedies weg, die in de Keulse editie wél voorkomen; en het stukje van Joh. Crinitius' *De poetis latinis* over Seneca vervalt eveneens. Van deze handelwijze geeft Cordero de lezer een verklaring aan het einde van het werk: er zouden nog veel meer bloemen te plukken zijn, wanneer wij de bedoeling van de geschriften van Seneca ten volle tot hun waarde zouden willen laten komen. Maar dan zou men ofwel alles moeten vertalen, ‘omdat ieder woord een bloem is daar het een sententie is’ ofwel er ergens maar een einde aan moeten maken. Het eerste is onmogelijk want hij heeft zich beperkt tot datgene wat Erasmus bewerkt heeft; hij zou het oordeel van zulk een geleerd man niet gering willen achten door ook maar iets toe te voegen aan hetgeen hij uitgekozen heeft. Anderzijds zijn de bloemen zo overvloedig dat men geen handen genoeg zou hebben om ze te verzamelen; want naar het oordeel van een befaamd auteur zijn er in Seneca's geschriften meer sententies dan woorden. ‘Daarom heb ik het laatste gedaan, waarmee de lezer tevreden en ik zelf voldaan zal zijn’.

Om Cordero's zelfstandigheid in het vertalen te onderstrepen, willen wij nog opmerken dat hij ook niet gebruik gemaakt heeft van de hierna te noemen *Epistolas familiares*, die in 1551 bij Steelsius verschenen waren. Proeven van tekstvergelijking wezen dit duidelijk uit.

II: De Antwerpse Seneca-uitgaven in het Spaans

Nadat wij hierboven aandacht besteed hebben aan de invloed van Seneca in het Spanje van de 16e eeuw, is het nodig een ogenblik

stil te staan bij de productie der Antwerpse persen van andere Seneca-uitgaven dan die van Cordero. Zij zijn misschien niet zonder belang bij de oplossing van het vraagstuk betreffende de invloed van de Romeinse 'directeur des consciences' op de marranen in de Scheldestad en elders in Europa.

Te Antwerpen was in de jaren vijftig van de 16e eeuw Martinus Nutius verreweg de belangrijkste uitgever van Spaanse litteratuur, met name op godsdienstig gebied. Hij werd op de voet gevolgd door Johannes Steelsius[74]. Het was deze laatste die te Brussel gedaan wist te krijgen dat op 16 mei 1548 hem alleen het recht werd toegekend om de boeken van Seneca 'vertaald in het Castiliaans' te drukken en te verkopen; binnen vier jaren zou geen andere boekhandelaar of drukker hetzelfde mogen doen[75].

Nu is het merkwaardig te constateren dat Steelsius, toen hij pas in 1551 en 1552 van zijn voorrecht gebruik maakte[76], juist die werken en bloemlezingen van Seneca ging herdrukken die ontstaan waren in het vroeg-renaissancistisch milieu van de eerste helft der 15e eeuw rond de persoon van Juan II, koning van León en Castilië (1406-1454) en diens zoon Enrique IV (1454-1474). De grote figuren uit deze kring, allen nauw met elkaar bevriend, waren Fernán Pérez de Guzmán (1376? - 1460?), Don Iñigo López de Mendoza (1398-1458), eerste markies van Santillana, Pedro Díaz de Toledo (overleden na 1499) en de geleerde bisschop van Burgos, Alfonso de Cartagena (1385/6-1456).

Fernán Pérez de Guzmán, een neef van Iñigo López de Mendoza, geniet grote faam als auteur van een verzameling biografieën: *Las generaciones*, *semblanzas y obras.* Als afstammeling van een aanzienlijk Castiliaans geslacht had hij een groot deel van zijn

74 B.A. Vermaseren, *De spaanse uitgaven op godsdienstig gebied van M. Nutius en F. Steelsius. Een voorlopige oriëntatie.* In *De Gulden Passer*, jg. 1972.

75 Het privilege luidde aldus: 'El Emperador nuestro Señor, consintio a Iuan Steelsio, que el solo, o quien su poder ouiere, imprima y venda los libros de Seneca traduzidos en Castellano. Y prohibio, que ningun otro librero, o impressor, los imprimiesse, o mandasse imprimir, dentro de quatro años primeros siguientes: como mas largamente paresce en el original del priuilegio. Fecho en Bruxellas a XVI. de Mayo M.D.XLVIII. v (*sic*) firmado P. Lens'.

76 Peeters-Fontainas, *Bibliographie*, nr. 1183, neemt n.a.v. dit privilege zonder enige toelichting aan dat er reeds in 1548 een Seneca-uitgave van Steelsius het licht zag.

leven doorgebracht in krijgsdienst en aan het hof, toen hij besloot zich terug te trekken op zijn landgoederen en zich te wijden aan de beoefening der letteren. De vruchten van deze werkzaamheid waren van historische en filosofische aard. Als historicus munt hij uit door onpartijdigheid, scherpe waarneming en psychologisch indringingsvermogen; zijn ervaring als hoveling zal hem in deze grote diensten bewezen hebben. Fueter is van mening dat de Italiaanse humanistische historiografie niets heeft te bieden dat op gelijke hoogte staat met *Las generaciones* wat betreft wijze psychologie, scherpe kennis van de wereld, onafhankelijk oordeel en realistische manier van uitdrukken[77]. Zo ontziet Pérez de Guzmán zich niet als oordeel over zijn koning uit te spreken dat deze ten zeerste de deugden miste die ieder mens, en vooral een souverein, eigen moeten zijn; de koning liet alles aan zijn condestable over[78]. In zijn hoedanigheid van dichter en wijsgeer doet Pérez de Guzmán zich kennen als stoïcijns denker en christelijk moralist, die het vergankelijke van de wereldse zaken aanziet en daarom zijn gedachten richt op God[79]. Onder de titel: *Floresta de Philósophos* bracht hij een uitgebreide verzameling korte citaten bijeen, gewoonlijk van één of twee regels. Verreweg de meeste dezer zegswijzen zijn ontleend aan werken van Seneca, naast wie in hoofdzaak Cicero's *De officiis* en *De senectute* zijn gebruikt[80].

In 1551 gaf Steelsius dan van Pérez de Guzmán de *Epistolas familiares de Lucio Anneo Seneca* uit, *nueuamente traduzidas en Castellano* zoals het titelblad vermeldt, samen met een vertaling van de *Summa philosophiae moralis*, welke door de bekende Florentijnse geschiedschrijver en filosoof Leonardo Bruni (1369-1444) was geschreven[81]. Bruni had in 1436 zijn *Isagogicon moralis disci-*

77 Over hem als geschiedschrijver zie men B. Sánchez Alonso, *Historia de la historiografia española.* Madrid, 1941-1950, 3 dln.; I, blz. 343-345. E. Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie. Dritte, um einen Nachtrag vermehrte Auflage, besorgt von Dietrich Gerhard und Paul Sattler.* München und Berlin, 1936, blz. 93.

78 Geciteerd door M. Romera-Navarro, *Historia de la literatura española.* Boston, Nueva York, [enz.] 1928, blz. 84.

79 Korte karakteristiek in *o.c.*, blz. 86-88.

80 R. Foulché-Delbosc, *Floresta de Philósophos.* In *Revue Hispanique*, 11, 1904, blz. 5-154. Hij belooft op blz. 5, nt. 1, een studie aan Pérez de Guzmán te wijden, die bij mijn weten echter nooit is verschenen.

81 *Epistolas familiares de Lvcio Anneo Seneca nueuamente traduzidas en Castellano. Summa de Philosophia moral compuesta por el muy excelente Orador Leonardo Aretino.* En Anvers, En casa de Iuan Steelsio. M.D.LI. Con priuilegio Imperial.

plinae op diens verzoek aan Juan II gezonden, samen met andere werken van zijn hand in één verzamelband[82]. De 'nieuwe vertaling', waarvan Steelsius spreekt, is waarschijnlijk slechts een herziening van de oudere tekst in wat moderner Spaans, want zulks deed men wel meer; het is echter onbekend wie deze vermoedelijke aanpassing vervaardigd heeft. De *Epistolas* bevatten de *Brieven aan Lucilius*, nr. 1-75, alsmede een leven van Seneca (blz. 1-186^{r}; 206^{r} - 208^{v}).

De voornaamste en meest geleerde figuur uit de hofkringen van Juan II was ongetwijfeld Alfonso de Cartagena, sinds 1441 bisschop van Burgos. Hij was de zoon van een katholiek geworden rabbi, Salomon Ha Levi, die na zijn bekering priester was geworden onder de naam Pablo de Santa Maria en de bisschoppelijke zetel tot zijn dood in 1441 op waardige wijze had bezet[83]. Alfonso liet een groot schriftelijk oeuvre na op het gebied van rechtsgeleerdheid, moraal en letterkunde. Voor ons zijn van betekenis zijn nog onuitgegeven *Memoriale virtutum*, opgedragen aan de Portugese prins Dom Duarte, waarin men een theologische uiteenzetting aantreft over de deugden, met name over de natuurlijke deugden. In kernachtige zinnen geeft hij in dit boek een samenvatting van de moraal zoals zij te vinden is bij de heidense en christelijke wijsgeren[84]. Een tractaat over het gebed stelde hij samen op verzoek van zijn vriend Pérez de Guzmán, toen deze zich in de eenzaamheid

82 Hans Baron, *Leonardo Bruni Aretino. Humanistisch-philosophische Schriften mit einer Chronologie seiner Werke und Briefe.* Leipzig-Berlin, 1928, blz. 168, vgl. blz. 211, nr. 2.

83 Luciano Serrano, *Los conversas D. Pablo de Santa Maria y D. Alfonso de Cartagena.* Madrid, 1942.

84 *O.c.*, blz. 241-242. Koning Jan I (1385-1433) had vijf zeer begaafde zonen, van wie de oudste was Dom Duarte of Eduard. De tweede zoon was Dom Pedro, hertog van Coimbra; deze is vooral bekend als geleerde, bewonderaar der klassieken en groot liefhebber van reizen. Hij was een krachtige steun voor de derde zoon, de bekende Prins Hendrik de Zeevaarder. Over Dom Pedro heb ik niet in handen kunnen krijgen de volgende studies van Diamantino Martins, *O sistema moral da* '*Virtuosa Bemfeitoria*'. In *Revista Portuguesa de Filosofia*, 21, 1965, blz. 235-254; *O* '*De Beneficiis*' *de Séneca e a* '*Virtuosa Bemfeitoria*' *do Infante Dom Pedro.* In *o.c.*, blz. 255-321; *O sistema do universo na* '*Virtuosa Bemfeitoria*' *do Infante Dom Pedro.* In *Actas do Congresso Histórica Medievo*, 2, 1964, blz. 292-300.

had teruggetrokken[85]. En wat Seneca betreft: de prelaat legde een verzameling van gezegden en sententies van hem aan, die hij echter naderhand aanvulde omdat hij ze niet compleet achtte. De koning was met dit werk evenwel niet tevreden: hij wenste een vertaling van de belangrijkste senecaanse geschriften opdat ieder die het latijn niet verstond kennis ervan zou kunnen nemen. Alfonso de Cartagena zette zich aan de arbeid en droeg de vruchten daarvan uiteraard op aan Juan II, volgens hem een groot liefhebber van Seneca. Voor de Burgalese bisschop is Seneca de schrijver van de Oudheid die meer dan wie ook, met inbegrip van Cicero, wereldverachting onderwijst[86]. Er bestaat nog een codex van, die twee verhandelingen méér bevat dan later gedrukt zijn, nl. *Clemencia* en *Remedios de la fortuna*[87]. De vier overige tractaten werden driemaal in Spanje uitgegeven, het laatst te Alcalá de Henares in 1530, vóórdat Steelsius in 1551 de vierde uitgave ter perse legde[88].

In het voorwoord tot zijn vorst betoogt de bisschop dat God het aardse niet tot hoofddoel van ons leven heeft gemaakt, want ieder weet dat de aarde een tranendal is. Met name de vorsten weten dit, want de kroon brengt vele lasten en zorgen; niemand ook weet beter dan zij hoe ijdel glorie is. Daarom moet al ons werk gericht zijn op onze toekomstige woonplaats. Uwe Majesteit zelf ziet het niet anders: zij veracht het aardse, daartoe aangespoord door goede doctrines. Cicero, en in het bijzonder Seneca, prijzen de deugd; laatstgenoemde spoort ons in zijn boek ‘de la vida bienaventurada’ (= *De vita beata*) aan de fortuin te minachten. Terecht is dit een van zijn werken die Gij hebt opgedragen te vertalen: wij moeten het voortdurend lezen. Alfonso de Cartagena gaat daarna in de inleiding op de vertaling zelf in op het verschil

85 *O.c.*, blz. 242-244; het werd gedrukt in 1487.

86 *O.c.*, blz. 245-246.

87 *O.c.*, blz. 246.

88 *Libros de Lucio Anneo Seneca*, *en qve tracta. I. Dela vida bienauenturada. II. Delas siete artes liberales. III. Delos preceptos y doctrinas. IIII. Dela prouidencia de Dios. V. Dela misma prouidencia de Dios. Traduzidos en Castellano*, *por mandado del muy alto principe*, *el rey don Iuan de Castilla de Leon el segundo.* En Anvers, En casa de Iuan Steelsio. M.D.LI. Con priuilegio Imperial (ter aanvulling op Peeters-Fontainas, *Bibliographie*, nr. 1184, vermelden wij dat er ook een exemplaar van dit werk aanwezig is te Parijs, Bibliothèque Nationale). Zie ook Bataillon, *o.c.*, I, blz. 58-59.

tussen de heidense filosofen en Christus. De eersten hebben met de uiterste ijver nagespeurd welk het hoogste goed voor de mens is. Daar zij evenwel het heldere licht van Christus niet hadden noch de hoop op een toekomst na het leven op aarde, zochten zij hun doel in het sterfelijke leven dat zij overwogen met het weinige licht dat het menselijk verstand nu eenmaal heeft. Maar de H. Schrift zegt terecht dat het waarachtige goed alles te boven gaat, ook de rede; zuiver intellectuele en morele deugden zijn niet genoeg. Ook de theologische deugden zijn nodig, welke ons door de goddelijke barmhartigheid bij het doopsel worden ingestort; zij immers tonen de weg naar het opperste heil en helpen ons de moeilijkheden overwinnen van het menselijk denken, die ons oordeel in de war brengen. De heidense filosofen beschikten slechts over de natuurlijke rede; daarom konden zij niet tot de hoogte komen die na hen werd geopenbaard 'a los catholicos christianos'. Desondanks hebben zij een aantal goede leerstellingen uitgesproken, die niet weinig voordelig zijn wanneer men ze met goede bedoelingen aanhoort. Als Seneca spreekt van het hoogste goed, spreekt hij van 'nuestra bienaventurança'. Hij waarschuwt er voor dat dit niet iets is wat zo maar vanzelf komt. Zeker wordt zij niet geschonken door de 'fortuna' die wij in onze taal 'ventura' noemen. Neen, het hoogste goed is de deugd[89].

Na al deze uitweidingen volgt een biografie van Seneca (blz. A_5^r - A_8^v), waarna de eigenlijke tekst van de vertalingen begint. Alle tractaten zijn voorzien van aantekeningen op bepaalde passages, waarin de vrome bisschop voortdurend wijst op overeenkomsten

89 In notitie 5 op blz. A_5^r weidt Alfonso hierover nog verder uit. De wijsgeren, zegt hij, noemen 'felicidad' het hoogste goed, de theologen 'beatitudo'. 'En Romance le dizen bienaventurança', omdat wij geen beter woord ter vertaling hebben 'pero es de saber que no se dize por bienes algunos de los que llaman de fortuna'. Want iemand die het goed gaat in dit leven kunnen wij noemen 'venturoso' (= voorspoedig). Wij noemen zo iemand evenwel niet 'bienaventurado', want *dit* woord komt alleen toe aan hem die volmaakt is in deugd (= 'perfecto en virtud').
Het hier aangeduide streven van Alfonso naar een juiste begripsbepaling en daarmee samenhangend nauwkeurige vertaling der gebruikte termen komt sterk tot uiting in zijn meningsverschil met Bruni; zie daarover A. Birken-Majer, *Der Streit des Alfonso von Cartagena mit L. Bruni Aretino* [= *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, 20, 1922, in Heft 5, blz. 129-236].

of verschillen met de Kerk, de kerkvaders en zelfs met Aristoteles en anderen, met wier woorden hij soms Seneca's bedoelingen en achtergronden poogt te verhelderen. Duidelijke kritiek heeft hij op de Romeinse filosoof wanneer deze spreekt over God en de mens: ‘er kan niet zulk een grote overeenkomst zijn tussen God en de mens (als Seneca beweert), hoe deugdzaam de mens ook is’; het Evangelie leert trouwens de nederigheid van harte (blz. 22^{r}). Heel veel notities geeft Alfonso ook op cap. 32, waarin Seneca speculatieve zaken over de deugd aanraakt; er is veel goed katholieks in zijn denken, vindt hij. Aan het einde van het tractaat zet de bisschop als uitstekend theoloog uiteen wat nu eigenlijk ‘la vita beata’ is: het hoogste geluk is gelegen in de aanschouwing Gods. Hij bouwt zijn betoog op scholastieke wijze op en verwijst daarbij naar een ander boek dat hij over dit onderwerp heeft geschreven[90].

Het tractaat over de *artes liberales*, de 88e Brief aan Lucilius, opent Alfonso met de toelichting dat het Seneca's bedoeling is aan te tonen dat zij ons de deugd niet leren. Zij maken het ons wel mogelijk te kennen de ‘philosophia moral, la qual da doctrinas muy virtuosas’, maar op zich genomen bevatten zij zulke leerstellingen niet (blz. 50^{v}; 51^{v}). De vertaler legt er ook de nadruk op met een verwijzing naar Thomas van Aquino, dat de ‘anima’ door God geschapen is, dus iets heel anders is dan Seneca zegt (blz. 64^{r-v}).

De *Amonestaciones y doctrinas* zijn een verzameling losse gezegden, die eveneens uitvoerig worden toegelicht. Zij omvatten negen capita (blz. 67^{v}-77^{v}) en zijn vermoedelijk de boven genoemde bundel die Alfonso de Cartagena reeds eerder had samengesteld.

Ook *De Providentia Dei* is vertaald op verzoek van Juan II (blz. 77^{v}-101^{v}). In een inleiding behandelt de bisschop het begrip ‘God’ bij de Stoa, de Peripatetici en het Katholicisme (blz. 80^{r}-81^{r}). Meermalen geeft Alfonso een gedegen uitleg van de Romeinse historie, wanneer Seneca daarop toespelingen maakt. Hierna volgt dan het tweede boek - dat Steelsius in de titel als een zelfstandig werk beschouwt - over hetzelfde onderwerp (blz.

90 Hij noemt de titel niet, maar zal bedoelen zijn *Memoriale Virtutum* (blz. 47^{v}-49^{v}).

101^{r}-196^{v}). Er wordt in behandeld, zegt de vertaler, hoe de wijze geen blaam treft. Daarna volgen losse citaten uit allerlei verhandelingen en uit de drama's van Seneca, alles weer van uitleg en toelichtingen voorzien.

Uit het bovenstaande blijkt dat de geleerde bisschop van Cartagena wel zeer scherp het verschil zag tussen Seneca en de katholieke theologie en hoe hij door zijn verklaringen de grote filosoof der Oudheid wil inbedden in de leer der Kerk. Men kan misschien ook zeggen: hoe hij wilde aantonen dat de Oudheid bepaalde goede dingen leerde, maar haar vervulling pas vond in de leer van Christus die verre daarboven uitstijgt. Ook deze vertaling past door de erbij gevoegde toelichtingen niet in de 16e-eeuwse, zuiver humanistische Seneca-cultus of in het zgn. christelijk stoïcisme. De kritiek die Alfonso de Cartagena op Seneca heeft, is anders geaard dan die van Erasmus; zij behoort geheel in de middeleeuwse gedachtenwereld.

Uit het titelblad blijkt niet dat aan de oorspronkelijke tekst na het zaakregister nog Brief 26 aan Lucilius over ‘Ouderdom en Dood’ is toegevoegd: wij moeten aan de dood denken om ons er mee vertrouwd te maken, zodat wij hem niet vrezen wanneer hij komt; en dit kan iedere dag gebeuren. De uitgever Steelsius zegt dat hij deze vertaling heeft opgenomen om de overblijvende, lege bladzijden te vullen. Wij weten niet of dit idee van hem zelf is uitgegaan dan wel van iemand anders, en zo ja, van wie. Steelsius kon immers van te voren nauwelijks weten dat er nog zoveel pagina's blanco zouden blijven.

Behalve deze Seneca-vertalingen bezorgde Alfonso de Cartagena ook nog *Dichos de Quinto Curcio* en Cicero's *De los oficios y senectud.* De laatstgenoemde vertaling ondernam hij op verzoek van een van 'skonings secretarissen[91].

Na dit alles zal het niet verwonderen dat Alfonso's vriend Fernán Pérez de Guzmán hem na zijn dood een elegie opdroeg[92], die als volgt begint:

91 Serrano, *o.c.*, blz. 246-247.

92 *O.c.*, blz. 226. Alfonso de Cartagena schreef ook nog ten gunste der joodse bekeerlingen een groot werk: *Defensorium Unitatis Christianae*, dat hij opdroeg aan Juan II. Hij verdedigt ze in een uitstekend theologisch en juridisch betoog voor zover zij *oprechte* conversos zijn: zij zijn immers oprechte christenen, zoals ieder ander, en hebben dus recht op alle normale burgerlijke rechten (Serrano, *o.c.*, blz. 176-179). Het boek werd pas in onze tijd uitgegeven onder de titel: Alonso de Cartagena, *Defensorium Unitatis Christianae.* Edición, prólogo y notas del P. Manuel Alonso S.J., Madrid, 1943. Een goede samenvatting van het *Defensorium* geeft A.A. Sicroff, *Les controverses des Statuts de* ‘*Pureté de Sang*’ *en Espagne du XVe au XVIIe siècle.* Paris, 1960, blz. 41-62.

Aquel Séneca expiró
a quien yo era Lucilo.
La facundia y alto estilo
de España con él murió.
Así que non sólo yo,
mas España en triste son
debe plañir su Platón
que en ella resplandeció.

In 1552 bracht Steelsius zijn derde Seneca-vertaling op de markt, die eveneens op instigatie van Juan II ontstaan was. Zij droeg de titel: *Proverbios y Sentencias* en was aangevuld met een gelijknamige bundel *Proverbios* van Iñigo Lopez de Mendoza. Er bestonden reeds negen uitgaven; de laatste was te Medina del Campo nog in 1552 verschenen[93].

Lopez de Mendoza, de markies van Santillana, die deze derde vertaling heeft bezorgd, was een der meest belangrijke lyrische dichters van zijn tijd. Hij vormt meer dan de andere hier besproken personen de overgang naar de renaissance in Spanje, doordat hij de klassieke wijsgeren en geschiedschrijvers sterk op zich heeft laten inwerken. In zijn oeuvre treft men dan ook kritische opvattingen aan - teken van een nieuwe houding - en tevens vele uitingen van stoïcisme. Bovendien was Lopez de Mendoza een bewonderaar en volgeling van Dante, Boccaccio en Petrarca. In een uitstekende en prettig-leesbare vorm schreef hij eigen *Proverbios* over allerlei onderwerpen van morele aard; een aantal er van voorzag hij tevens

93 *Prouerbios y Sentencias de Lucio Anneo Seneca*, *y de Don Yñigo Lopez de Mendoça*, *Marques de Santillana. Glosados por el Doctor Pedro Diaz de Toledo.* En Anvers, En casa de Iuan Steelsio. M.D.LII. Con Priuilegio Imperial (Peeters-Fontainas, *Bibliographie*, nr. 294). Bataillon, *o.c.*, I, blz. 59, nt. 25. Mijn hartelijke dank aan de heer Peeters-Fontainas, die mij welwillend het boek ter inzage heeft gezonden.

van *Glosas* in proza, waardoor het didactische karakter er van nog meer onderstreept werd.

Pedro Díaz de Toledo, wiens naam als uitlegger van beide bundels op het titelblad genoemd wordt, was de eerste bisschop van Málaga, o.m. raadsman van koning Juan II en tevens 'capellan' van de markies van Santillana. Ook hij heeft vrij veel geschreven en ook hij heeft smaak gehad in de klassieken.

In het Voorwoord van de bundel zegt hij dat hij op persoonlijk verzoek van Juan II een verklaring schreef op Seneca's *Proverbia*[94]. Hij vraagt verontschuldiging voor de ruwe stijl waarin hij geschreven heeft: ieder geeft immers naar vermogen, gelijk het Evangelie in het verhaal van de arme weduwe leert. Vervolgens legt hij de 360 opgenomen wijsheden uit, voornamelijk aan de hand van Aristoteles' *Ethica*, maar men ontmoet ook zeer dikwijls de namen van Boethius, Cato, Salomon, St. Bernardus en de *Morales libri* van Paus Gregorius de Grote[95]; ook wijst hij op allerlei situaties uit Griekse toneelstukken en uit de tragedies van Seneca zelf. En natuurlijk is ook het Evangelie voortdurend een bron voor zijn verklaringen (blz. 1^{r}-147^{v}).

Hierna begint de tekst van de markies van Santillana zelf. Zij opent met een inleiding van de auteur op deze zijn 'Centiloquio de sus proverbios y castigos', welke hij op verzoek van de nu overleden koning Juan maakte voor diens zoon Enrique. Hijzelf had hier en daar verklaringen toegevoegd en tevens vermeld waarvandaan zijn *Proverbios* kwamen. Koning Juan gaf echter dr. Pedro Díaz de Toledo opdracht een andere voorrede te maken. En koning Enrique deed wat Cato de Wijze met soortgelijke spreuken had gedaan; deze had gezegd: 'zij zijn voor iedere vader om aan zijn zoon te geven'; ofwel voor de meester om over te dragen aan zijn leerling, kortom, zij zijn voor ieder die er lering uit wil trekken 'om goed te kunnen handelen en besturen zowel in het tijdelijke als in het geestelijke'; want de deugden brengen

94 Men herinnere zich dat dit grotendeels een onecht werk is.

95 Hiermee zijn bedoeld diens *Moralia* in 35 boeken, geschreven op verzoek van Leander van Sevilla. Het is een commentaar op het Boek Job, dat wordt uitgelegd in een allegorisch-morele en mystieke zin. Daarom diende het werk in de Middeleeuwen als handboek voor de moraal.

de mens tot volmaaktheid en daarmee tot een goed einde van zijn leven en tot het heil van zijn ziel.

Na deze uiteenzetting van het doel van deze honderd spreuken, volgt een lange dedicatie van Lopez de Mendoza aan koning Enrique. De schrijver herhaalt hierin dat 's konings vader hem aangespoord had de verzen te maken en Enrique aan te bieden; die spreuken die de vorst wegens zijn jeugdige leeftijd wellicht niet kent of niet helemaal begrijpt, heeft hij met korte aantekeningen toegelicht; tevens heeft hij de boeken en de hoofdstukken daaruit aangegeven waaraan hij ze heeft ontleend. Hierna gaat de auteur over tot een lofprijzing van de Wijsheid. Echter, zegt hij daarna, om een staat goed te besturen moet men niet alleen de theorie kennen maar daarbij toch ook oefening hebben in de praktijk. Boven alles staat echter de wijsheid, want zij ‘maakt de ijzeren lanspunt niet bot noch maakt zij het zwaard zacht in de hand van de ware ridder’; ter illustratie hiervan kan Hannibal dienen. Smart is voor een souverein niet het ergste kwaad, en evenmin is genot voor hem het hoogste goed: beiden zijn eerder een stimulans tot de deugd. De meeste zijner spreuken, zegt hij, heeft de auteur ontleend aan Plato en Aristoteles, Isocrates, Vergilius, Ovidius, Terentius en andere wijsgeren en dichters, allen mannen van rijpe levenservaring. De koning houde zich aan het voorbeeld van Scipio en Caesar, die tijdens hun rust nog altijd bezig waren met lezen. Zo deden o.a. ook 's konings vader en moeder, en zijn oom, de koning van Aragón. Na deze opdracht, die ook nog beschouwingen over de verskunst bevat, komt Pedro Díaz de Toledo aan het woord. Ook hij spreekt belerend tot Hendrik IV: Plato, de grote leermeester uit de school van de Stoa, zegt in zijn ‘Politiek’ dat die staat gelukkig is, die geregeerd wordt door een wijs vorst. Van wie zou Plato dit méér hebben kunnen zeggen dan van Uw vader; wie was in onze tijd méér bedreven in de wetenschappen en artes liberales dan hij? En wanneer Aristoteles in zijn tweede boek over de politiek zegt dat ieder vorst vervuld moet zijn van morele deugden, op wie slaat dit dan méér dan op U? Gij zijt voor Uw onderdanen een spiegel van deugden, méér dan welk privaat persoon ook. Uw vader droeg mij op de *Proverbia* van Seneca van aantekeningen te voorzien en verzocht mij daarom

eveneens verklaringen te schrijven op de *Proverbios* van de markies van Santillana. Deze draag ik dan op aan Uw illustere persoon; ik heb ze voorzien van enige historiën opdat zij beter in Uw gedachten mogen blijven.

In de verklarende notities en histories citeert Díaz de Toledo zeer veel klassieke auteurs, met name Aristoteles, Seneca, Cicero, enz. door elkaar met de H. Schrift; ook treft men verwijzingen naar Boethius, Valerius Maximus, Lukanos, de Spreuken, Salomon, Augustinus. Voortdurend geeft hij toepassingen op de vorst zelf, op het regeerwerk en op de politiek. Bij sommige *proverbios* zijn eerst die van Santillana zelf, dan die van Díaz de Toledo geplaatst.

Koning Juan II heeft dus de *Proverbia Senecae* laten vertalen en uitleggen door Pedro Díaz de Toledo, die eveneens de *Proverbios* van de markies van Santillana moest verklaren, welke verzameling speciaal op verzoek van de koning geschreven was. De gezegden van Seneca zelf vormden a.h.w. een globale richtlijn voor het ethisch handelen van de mens in het algemeen, welke richtlijn werd aangedikt door Díaz' glossen, waarin ook telkens het Evangelie wordt geciteerd. Díaz de Toledo maakte van de *Proverbios* van de markies tevens een soort ‘vorstenspiegel’. Daardoor is deze uitgave van Seneca, die Steelsius gewoon moet hebben nagedrukt zoals hij dat met zoveel Spaanse boeken deed, niet te plaatsen binnen het kader van de Seneca-cultus in de 16e eeuw. In wezen heeft men nog een ‘middeleeuwse Seneca’ vóór zich, die staat op de weg naar de Renaissance zonder dat hij er reeds toe behoort. Immers, noch Iñigo Lopez de Mendoza, noch Pedro Díaz de Toledo waren reeds echte humanisten in de gebruikelijke zin van het woord.

Nu is het in verband met het onderwerp dat ons bezighoudt, bijzonder interessant te bedenken dat Pedro Díaz de Toledo een converso was van joodse afkomst. Alfonso de Cartagena, de bisschop van Burgos, was eveneens een converso. En tot de kringen rond Juan II behoorde uiteraard ook 's konings mayor domo en dichter, de converso Juan Álvarez Gato, die verwant was aan allerlei voorname families van conversos. Hoe belezen Álvarez Gato ook was, van de klassieken kende hij slechts één auteur werkelijk goed, nl. Seneca. De dichter was ook bevriend

met Hernán de Talavera, biechtvader van Isabella de Katholieke, later de eerste bisschop van Granada, zelf eveneens een converso[96].

Daarom komt onwillekeurig de vraag naar boven of Juan II met het laten vertalen van Seneca niet een bedoeling heeft gehad, een bedoeling die dan vooral door Alfonso de Cartagena is verwezenlijkt: een bepaalde groep nog niet bekeerde Joden door middel van Seneca te brengen tot het katholicisme. De Burgalese bisschop en theoloog benadrukt sterker dan de beide andere vertalers-glossatoren het verschil tussen Seneca en Christus, maar poogt anderzijds - althans naar onze mening - ook te laten zien dat de stap van Seneca náár Christus niet zó groot is dat zij niet te maken zou zijn. Daarmee zou Alfonso de Cartagena dan een weg hebben trachten te vinden naar die Joodse intellectuelen en hoger-geplaatsen die hun orthodoxie min of meer hadden verloren door het lezen van de klassieken. Hierover echter zo aanstonds méér.

In het midden blijve dus een verklaring van de vraag voor welke lezers Steelsius de besproken Seneca-vertalingen rond 1550 het licht deed zien. Dacht hij dat alleen al de naam van de Romeinse filosoof de koopkrachtigen tot hem zou trekken, omdat deze nu eenmaal de algemene belangstelling genoot? Men is geneigd het antwoord inderdaad in deze richting te zoeken, omdat de uitgevers toch allereerst hun financieel voordeel in het oog plachten te houden. Het aantal drukken dat Steelsius' uitgaven in Spanje zelf had beleefd, vóórdat hij overging tot het aanvragen van zijn privilege spreekt wel duidelijke taal.

Uit het bovenstaande valt overigens wel te concluderen dat Cordero's vertaling van de *Flores Senecae*, welke bijeengebracht waren door Erasmus, een geheel eigen plaats inneemt tussen de reeds bestaande spaanse uitgaven. Deze laatsten wortelden in de bodem van de katholieke leerstellingen en theologie: dááraan werd de waarde van de Romeinse filosoof getoetst. In Cordero is echter niets van dien aard te bespeuren.

96 Franc. Márquez Villanueva, *Investigaciones sobre Juan Álvarez Gato. Contribución al conocimiento de la literatura castellana del siglo XV.* Madrid, 1960 (= Anejos del Boletín de la Real Academia Española, IV), blz. 30-42, 68-79, 182-187. De studie van F. Rubio, *Presencia de Séneca en los prosistas agustinos del siglo XV.* In *La Ciudad de Díos*, 180, 1967, blz. 552-573 heb ik niet in handen kunnen krijgen.

Een nadere beschouwing van het religieuze leven der conversos zal nodig zijn om de vraag te beantwoorden of, en waarom Seneca daarvoor enig belang kan hebben gehad.

III: De godsdienst der conversos

Van oudsher is het joodse element in de Spaanse landen sterk vertegenwoordigd geweest. Gedurende de gehele Middeleeuwen konden de Joden er immers een vrij toevluchtsoord vinden wanneer zich elders in Europa moeilijkheden voordeden. De Arabische heersers lieten hen met rust en ook de Katholieke Kerk bemoeide zich niet met hen, daar zij als niet-gedoopten niet onder haar geestelijke rechtsmacht vielen. Maar na de grote Reconquista op de Moren begon langzamerhand in het koninkrijk Castilië-León zich een krachtige bekeringsijver te ontplooien. Naarmate immers in de wisselende strijd nieuwe landstreken aan deze staat werden toegevoegd, nam het aantal Joden onder christelijke heerschappij sterk toe. De bekeringsactie in de veroverde streken werd op de duur meer en meer gesteund door beperkende maatregelen van sociaal-juridische aard, zodat de joodse bevolking langzamerhand vrijwel ontrecht werd. Dit leidde er toe dat vele Joden vrijwillig tot het Christendom overgingen teneinde hun sociale status te behouden of te verbeteren, want als christenen genoten zij alle burgerlijke rechten en voordelen die iedere andere christen bezat. De anti-joodse houding van de officiële staat culmineerde in 1391 in een ernstige volkshetze, welke leidde tot tal van progroms en dientengevolge tot talrijke gedwongen bekeringen. Hierop volgde tussen 1412 en 1415 een tweede golf van joodse bekeringen tot het Christendom, toen Vincent Ferrer O.P. zijn beroemde predikacties in Aragón en Castilië ondernam, tengevolge waarvan opnieuw zeer velen het Jodendom vrijwillig verlieten, al was het maar om niet vroeg of laat voor de pijnlijke keus tussen dood of doop gesteld te worden. Deze laatste groep *conversos* of *nuevos christianos* heeft het totaal der bekeerlingen zowel in kwaliteit als hoeveelheid diepgaand beïnvloed[97].

97 B. Netanyahu, *The Marranos of Spain from the late XIVth to the early XVIth Century according to contemporary Hebrew Sources.* New York, 1966, blz. 95-96. (op blz. 235-245 houdt hij zich bezig met getallen). Desondanks werden in 1412 in Castilië de beroemde *Ordenanzas* afgekondigd, waardoor de vrijheid der Joden nog meer werd ingeperkt (John E. Longhurst, *The Age of Torquemada.* Lawrence (Kansas), ^{2}1964, blz. 43; zie voor vroegere tijden, aldaar, blz. 27).

In de problematiek rond deze conversos of *marranos*, zoals zij ook wel met een scheldwoord werden genoemd[98], heeft men sinds 1950 een vrij duidelijk en genuanceerd inzicht gekregen tengevolge van de nadere bestudering der sociale en economische geschiedenis van Spanje[99]. Het is nl. gebleken dat de lotgevallen der conversos niet los te maken zijn van Spanje's geheel eigensoortige groei

98 De meest uitvoerige studie over dit woord is nog steeds die van Art. Fartnelli, *Marrano (Storia di un vituperio*). Genève, 1925. Hij leidt het af van het reeds in de 10e eeuw bestaande *marrano* = varken, vers varkensvlees, welke woord werd toegepast op Joden wier geloof niet zuiver was en die dus varkensvlees aten, hetgeen orthodoxe Joden en Moslim verboden was. In het begin van de 16e eeuw betekent het woord *perro*; *judío*; *moro*; *bastardo* en gedurende de 16e eeuw wordt het dan toegepast zowel op gekerstende Joden als op gekerstende Moslim. De Moslim scholden de Joden uit met het woord *perro* = hond.
H.J. Zimmels, *Die Marranen in der Rabbinischen Literatur. Forschungen und Quellen zur Geschichte und Kulturgeschichte der Anussim.* Berlin, 1932, blz. 1, nt. 2 op blz. 2, meent dat het ontstaan van het woord te zoeken is in joodse kringen. Zijns inziens is het hoogstwaarschijnlijk ontstaan uit het hebreeuwse *Mumar Anuss* = (Mu)*mar Anos = maranos* (*Anuss* is het hebreeuwse woord voor een Jood die onder dwang de orthodoxie heeft verlaten en Christen is geworden), zodat men hier te doen heeft met een verspaansing van het hebreeuws. Het is uitgesloten, zegt hij, dat de Joden zelf diegenen, die onder bedreiging met de zwaarste straffen tot het doopsel werden gedwongen, *mumar*(ano) zouden hebben genoemd. De orthodoxe rabbi's noemden zulke mensen steeds *anussim*; alleen hij die zich vrijwillig liet dopen en geen moeite deed Jood te blijven, werd door zijn voormalige geloofsgenoten verachtelijk *mumar anuss* genoemd.
David Gonzalo Maeso, *Sobre la etimología de la voz* '*Marrano*' *(cripto-judío*). In *Sefarad*, 15, 1955, blz. 373-385 meent dat het woord *marrar* = fouten maken, afdwalen, dat samenhangt met het arabische *marra* = zich vergissen, ten grondslag ligt aan het woord *marrano.*
Naast *marrano* komt dikwijls voor *murrandiez*, welk woord evenwel nog nooit is onderzocht (E. Asensio, *El erasmismo y las corrientes espirituales afines.* In *Revista de Filología Española*, 36, 1952, blz. 31-99; 58). Zie verder nog enige teksten bij J.C. Barója, *Los Judíos en la España moderna y contemporanea.* Madrid, 1961-1962, 3 dln.; I, blz. 119-120, 384-385.

99 Een gedegen overzicht van de voornaamste studies op dit terrein geeft A. Domínguez Ortiz, *Historical Research on Spanish Conversos in the last 15 Years.* In *Collected Studies in Honour of Américo Castro's Eightieth Year.* Ed. M.P. Hornik. Oxford-England, 1965, blz. 63-82. Een heldere samenvatting van de huidige stand van het vraagstuk in vrijwel al zijn aspecten biedt F. Márquez Villanueva, *The Converso Problem*: *an Assessment.* In *o.c.*, blz. 317-333.

en ontwikkeling op economisch terrein, waarmee de Joden nauwer dan elders in Europa verbonden waren. Pas op de tweede plaats is het probleem der conversos een zaak van godsdienstige aard. In het bestuderen hiervan is men evenwel minder ver gevorderd omdat men, ondanks de vele publicaties op dit terrein - in hoofdzaak slechts aan grote figuren gewijd - in feite pas aan het begin van bredere en diepergaande onderzoekingen staat.

Sinds het begin van de Reconquista kregen de ontwikkelde Joden, en naarmate deze christen werden derhalve de conversos, de leidende administratieve functies en intellectuele beroepen in handen, niet alleen aan het hof, maar meer nog in de steden. Zij waren weldra dan ook volkomen onmisbaar en vormden vrij snel een soort 18e-eeuwse aristocratische regentenklasse, waartegen de kleine man zijn misnoegen slechts vermocht te uiten door opstanden en daarmee gepaard gaande moordpartijen tegen rijk en arm; tegen de laatsten ook omdat de godsdienst door dit alles heen zijn rol speelde. Betrekkelijk snel en gemakkelijk vermengden de conversos zich intussen met de zgn. *viejos christianos*, omdat rassenonderscheid en dergelijke hedendaagse begrippen toen niet bestonden. Vooral gedurende de 15e eeuw had een massale integratie plaats; nadien bestonden de gezeten stedelijke burgerij en regentenklasse vrijwel alleen uit conversos of daarmee verbonden families. Aan het einde van de 15e eeuw, op de vooravond van de grote uitdrijving in 1492, waren de conversos ‘wholly identical with a bourgeois stratum of merchants, administrators and intellectuals, a social group which was furthermore the most active element of European history’[100]. Te vergeten valt evenwel niet dat tot de conversos uiteraard ook velen uit de kleine zelfstandigen en handwerklieden hebben behoord.

De conversos waren dus vrijwillig of gedwongen tot het Christendom overgegane Joden. Naar Barója terecht betoogt, waren de Joden in Spanje te verdelen in de twee bekende groepen der farizeën en sadduceën. De eerstgenoemde groepering was streng-

100 Márquez Villanueva, *o.c.*, blz. 321, 322, 330. Hiermee is volkomen in overeenstemming Domínguez Ortiz, *o.c.*, blz. 68: ‘The conversos are, quite simply, the urban bourgoisie, or, at least, the most important part of it, and they show all the typical reactions of this social class’.

orthodox, hield vast aan ‘de Wet van Mozes’ (Tora) en de talloze daaraan toegevoegde uitleggingen, was sterk dogmatisch en ritueel ingesteld en leefde als een werkelijke ‘slaaf van het geloof’; zij had, zegt hij, meer riten en voorschriften te onderhouden dan de katholiek en beschouwde de observantie van de Tora en de Talmud (de schriftelijke vastlegging van de mondelinge overlevering) als het wezen van het Jodendom. De tweede groepering, uiteenvallend in verschillende sekten, was min of meer door de griekse filosofie beïnvloed; zij nam o.a. aan dat de ziel tegelijk met het lichaam sterft en hield ook niet vast aan een aantal verplichtingen waaraan de orthodoxen wel vasthielden. Onder de sadduceën waren er zelfs die op den duur geen enkel positief geloof meer hadden en daarom dan ook heidenen (*gentiles*) werden genoemd[101].

De twee hierboven geschetste situaties, de sociale en de godsdienstige, vormen de basis van de verschillende soorten conversos. Allereerst zijn er de vrijwillig overgegane, die in het Christendom de vervulling van God's beloften aan Abraham zagen. Zo bv. de rabbi Salomon Ha Levi ofwel Paulus van Burgos en diens zoon Alfonso de Cartagena, die uit het orthodoxe intellectuele Jodendom kwamen. Er zullen echter onder déze conversos ook personen zijn geweest uit minder orthodoxe groeperingen. Zij werden in het algemeen waarachtige christenen, die hun godsdienstplichten nauwgezet nakwamen. Zulke conversos waren met name woonachtig in Burgos en in het algemeen in het Noorden, waar verreweg de meeste Joden woonden. Tot hen zullen ook vele ‘kleine luiden’ uit het Jodendom behoord hebben. Maar in Toledo was het al anders: hier treft men conversos aan die heen en weer slingerden tussen hun eigen oude geloof en het katholicisme, terwijl dan in de streken van Córdoba, Sevilla, Jaén en Badajoz veel conversos weer naar het Jodendom terugkeerden[102].

Met deze laatste groep zijn wij ongetwijfeld terecht gekomen tussen de gedwongen conversos uit het orthodoxe Jodendom. Het

101 Barója, *o.c.*, I, blz. 391-392, 489-491. Zie ook H.J. Zimmels, *Ashkenazim and Sephardim. Their Relations*, *Differences and Problems as reflected in Rabbinical Responsa.* London, 1958, blz. 47.

102 Barója, *o.c.*, I, blz. 134-135.

zijn deze conversos, die in het geheim hun farizaeïsche wetsbeleving bleven beoefenen; die bleven omgaan met joodse families en bekenden en derhalve ook de joodse feestdagen onderhielden[103]; die het joodse huwelijk soms geruime tijd aan het katholieke huwelijk lieten voorafgaan - zoals bv. de ouders van Luis Vives - daar zij het niet erkenden[104]; die ook zorg er voor droegen slechts met hen, die hun eigen richting waren toegedaan, of met orthodoxe Joden familiebanden aan te knopen[105]. Het is allereerst deze groep die bekend stond als *conversos judaizantes* en die bij de viejos christianos en zeloten de gedachte opriep dat *alle* conversos onbetrouwbaar waren. Op hen achtte men daarom het woord *marranos* terecht van toepassing. In het totaal gezien moeten dit er echter betrekkelijk weinig zijn geweest[106]. Velen uit deze groep weken uit naar het buitenland zodra zij daartoe de mogelijkheid zagen, indien hun middelen het althans veroorloofden; daar werden zij naar bevind van omstandigheden dan weer Jood of bleven cryptojood.

Daarnaast zijn er dan nog de conversos uit de sadduceën. Daar dezen van huis uit reeds rationalistisch waren ingesteld, moet hun de overgang niet zwaar gevallen zijn. Voor hen was de ene godsdienst gelijk aan de andere, was godsdienst een gegeven feit dat men zonder veel praten als bestaand aanvaardde. Zij bleven dikwijls iedere bovennatuur ontkennen, zowel de Joodse als christelijke. In deze houding meent men oude invloeden van het Avverroïsme te herkennen, d.w.z. van ‘une forme savante de l'incrédulité religieuse’[107]. ‘Here we have, no doubt, the key to that widespread rationalist, restless and irreverent spirit which sweeps as a subterreneal current through the Spanish 16th century and which revealed its face in an atmosphere of greater liberty. As is well known, atheism was known in Italy as “peccadillo de España”’, de zonde der Spanjaarden[108]. Kort gezegd, hun hele denkwereld

103 *O.c.*, I, blz. 387-388.
104 Zimmels, *Marranen*, blz. 49.
105 Natanyahu, *o.c.*, blz. 133-134; Zimmels, *Marranen*, blz, 49.
106 Márquez Villanueva, *o.c.*, blz. 326; Domínguez Ortiz, *o.c.*, blz. 66.
107 Zie *Lexikon für Theologie und Kirche*, I, 1957, c. 1146.
108 Márquez Villanueva, *o.c.*, blz. 326, 327.

moet sterk overeengekomen zijn met de Verlichtingsmentaliteit der 18e-eeuwse ontwikkelde burgerij. Het is duidelijk dat de al dan niet gedwongen conversos uit deze groep van het Jodendom ook als christenen niet de meest fervente geweest zijn. Zij hebben ongetwijfeld sceptisch gestaan tegenover de christelijke leerstellingen en hebben hun verplichtingen zuiver formeel waargenomen zonder er werkelijk door geraakt te zijn.

Zo zijn de conversos dus een vrij heterogene groep, waarvan de leden onderling verre van solidair met elkaar waren; zeer bepaald vormden zij geen politieke partij. Integendeel, toen eenmaal in de loop van de 15e eeuw vooral door het optreden van een aantal overdreven ijverige Franciscanen en Dominicanen de gedachte begon post te vatten dat alle conversos zonder onderscheid in het geheim Jood waren en dus in feite afvallige christenen die hun doopsel ontrouw waren geworden, waren er velen onder hen die heftig anti-conversos werden om te ontkomen aan de gevaarlijke verdenking zelf converso te zijn[109]. Zo verscheen rond 1480 te Sevilla een handig boekje voor inquisiteurs, dat een aantal punten bevatte waaraan zij gemakkelijk *falsos conversos* zouden kunnen herkennen. Het was samengesteld door een medicus Antonio de Avila, van afkomst een Jood, samen met een Dominicaan Alonso Enriquez, eveneens een voormalige Jood, en heette: 'Afkeuring en weerlegging van de Talmud'[110]. Het laat zich begrijpen dat mensen als de beide hier genoemde door de orthodox gebleven Joden als hun ergste vijanden en verraders werden beschouwd, voor wie iedere weg terug naar de orthodoxie was afgesneden.

Hiermee raken wij een andere zijde van de vraagstukken rond de conversos: de houding tegenover hen van de zijde der Joodgeblevenen. De studies van Zimmels en Netanyahu verschaffen hierin een helder inzicht. Beide auteurs hebben veel achterhaald uit de zgn. *Responsa*, de antwoorden die grote, invloedrijke rabbi's gaven op hun voorgelegde kwesties inzake het verkeer en de familie-verhoudingen tussen de zuiver orthodox-gebleven Joden en de afgevallenen.

109 Márquez Villanueva, *o.c.*, blz. 319, 324; Domínguez Ortiz, *o.c.*, blz. 67.

110 Longhurst, *Torquemada*, blz. 85-91, alwaar nog twee soortgelijke geschriften ten behoeve van het inquisitie-tribunaal te Valencia worden genoemd.

De wijze geestelijke leiders der orthodoxen zagen duidelijk in dat niet iedere Jood de moed der Makkabaeërs kon opbrengen om zijn leven voor het geloof te geven. In de leer van het Jodendom bestaan immers drie zonden ter vermijding waarvan men verplicht is zo nodig het leven te laten, nl. afgodendienst, ontucht en moord. Het Christendom was gelijk gesteld aan afgodendienst, zodat men bij de keus tussen dood en doop feitelijk het eerste moest kiezen, tenzij men de voorkeur gaf aan ontvluchting uit de handen der vervolgers[111]. Daarom stonden de rabbi's tolerant tegenover de *annussim* (meerv. hebreeuws woord van *anuss* = gedwongen bekeerling), tot die tolerantie mede gedwongen door het grote aantal der zwakke broeders. Zij kwamen de gewetensnood hunner medegelovigen tegemoet door te verklaren dat een Jood die zich uit vrees voor zijn leven liet dopen, Jood bleef, al had hij wel zwaar gezondigd door de Wet te verlaten[112]. Voorwaarde tot dit Joodblijven was uiteraard wel dat hij zoveel mogelijk de voorschriften van het orthodoxe Jodendom in het geheim zou blijven naleven. Dit geschiedde dan ook veelvuldig. Zulke anussim keerden meermalen terug tot het voorvaderlijk geloof zodra zich de mogelijkheid aanbood, bv. wanneer zij eenmaal uit Spanje waren vertrokken. Het is duidelijk dat in het oog der Christenen zulke bekeerlingen huichelaars waren, *falsos conversos* of *conversos judaizantes.*

Onder deze anussim waren er echter ook velen die op de lange duur hun oude geloof slechts uiterlijk gingen belijden en dan in het geheim, wanneer niemand hunner voormalige geloofsgenoten iets kon bemerken, de sabbath en feestdagen niet meer vierden; zij werden in feite dan vrijwillige bekeerlingen en daardoor in de ogen der orthodoxen *anussim falsos*[113]. Onder dezen was de opvatting gaan heersen dat afgodendienst, i.c. het door hen aanvaarde Christendom, slechts straf verdiende wanneer zij in de afgoden werkelijk gingen geloven; bleef men echter in zijn hart van de nietigheid der afgodendienst overtuigd en stelde men uit vrees voor de niet-Joden slechts uitwendig afgodische daden, dan zou

111 Zimmels, *Marranen*, blz. 79.
112 *O.c.*, blz. 9.
113 Netanyahu, *o.c.*, blz. 25-26.

men hemelse straffen niet behoeven te vrezen. Het is duidelijk dat deze gedachtengang die tegen de Tora indruiste[114], de eerste stap was op de weg naar een vrijwillige en totale aansluiting bij het Christendom. Deze anussim falsos alsmede zij, die ineens vrijwillig het Jodendom verlieten, werden op de duur door de rabbi's als niet-Joden en later zelfs als erger dan niet-Joden beschouwd[115], m.a.w. als verklaarde vijanden. De christenen, hun nieuwe geloofsgenoten, bleven hen evenwel met wantrouwen gadeslaan, omdat zij ze steeds bleven verdenken van dubbelhartigheid en *falsos conversos* te zijn. Hun positie was dus verre van benijdenswaardig. Daarom ziet men meermalen deze bekeerlingen, wanneer zij eenmaal de macht in handen kregen, blijken geven van excessen tegenover Joden of andere falsos conversos[116]. Dit is dan op zijn beurt mede te verklaren uit het feit dat zij door de orthodoxe Joden als vijanden werden beschouwd. Zo was dan het Joodse kamp in Spanje door het ontstaan der marranen in twee elkaar vijandige delen gesplitst.

Waarom kwamen nu in de jaren 1412-1415 en daarna zovele Joden tot afvalligheid van de orthodoxie? De oorzaak hiervan zoeken de Joodse auteurs van die tijd en later in het feit dat het Joodse geloof ondermijnd was, niet zozeer door het Christendom als wel door de reeds lang bestaande invloed van de wereldlijke filosofie, met name het griekse denken dat 'het bezit van de hoogste kennis' als doel propageerde. Daardoor ontstond binnen het Jodendom een proces dat de Wet als het ware wilde vernieuwen en verfrissen met behulp van de heidense filosofie welke de volmaaktheid van de mens zag in abstracte speculaties en niet in godsdienst[117]. Men zag dus in het Jodendom tengevolge van de

114 Zimmels, *Marranen*, blz. 79-80.

115 *O.c.*, blz. 21.

116 De Katholieke Kerk beschouwt de orthodoxe Joden, zoals reeds boven aangeduid, als niet-behorende tot haar rechtsmacht. Daar de Kerk volgens haar leer de gemeenschap der gedoopten omvat, vielen in de Middeleeuwen de eenmaal, al dan niet met dwang gedoopte Joden, wel onder haar rechtsmacht en daarmee onder de maatregelen, die de Kerk nam tegen 'afvalligen', in dit geval dus tegen hen die naar het Jodendom terugkeerden of het joodse geloof in het geheim bleven aanhangen.

117 Netanyahu, *o.c.*, blz. 97-106.

belangstelling voor de klassieke wijsbegeerte, aldus zouden wij willen zeggen, hetzelfde verschijnsel optreden als het humanisme teweeg bracht in het Christendom. De aanhangers der nieuwe rationalistische denkwijze, deze zo genoemde 'sophisten', zagen geen enkele reden om het Christendom als geloof minder te achten dan het Jodendom. Zij bezagen de godsdienst van filosofisch standpunt uit: iedere godsdienst achtten zij goed voor de massa, maar niet voor de intellectuelen en verlichten. Voegt men hierbij het feit dat overgang tot de Katholieke Kerk na 1391 ook belangrijke sociale en economische voordelen meebracht, dan is duidelijk dat deze stroming inderdaad mede het verlaten van het Jodendom bevorderde[118]. Bovendien is in het licht van het voorgaande duidelijk dat het hier de sociaal hoger-geplaatsen betreft en niet zozeer de kleine man.

De conversos geven dus een vrij grote verscheidenheid te zien, een verscheidenheid welke werd bepaald door hun sociaal niveau en hun voormalige plaats binnen het Jodendom. Degenen echter die het ingewikkelde vraagstuk van de beleving van hun godsdienst hebben onderzocht - voor zover zulks althans mogelijk is - brengen nog meer nuanceringen aan, al kan men daarin veel van het reeds aangestipte herkennen.

Roth, de oudste auteur over dit onderwerp als zodanig, wijst er op dat in de loop van de 16e eeuw de nieuwe generaties der *nuevos christianos* ontstaan, die het oude joodse geloof niet meer uit de eerste hand kenden, die de traditionele gebedstaal ontwend waren, voor wie het hebreeuws ontoegankelijk was geworden en die het Oude Testament alleen maar in het latijn konden raadplegen; hij vraagt tevens aandacht voor de grote verscheidenheid van generatie tot generatie, van plaats tot plaats en zelfs van familie tot familie. In deze nieuwe religie ontstond een soort theologie, zegt hij, die hierop neerkwam dat bepaalde woorden uit de Apocriefe Boeken waarvoor men grote eerbied had, uitgelegd werden als een goddelijke toestemming om in geval van

118 Netanyahu, *o.c.*, blz. 106-109, met name ook blz. 107, nt. 62; blz. 109: 'het is ook duidelijk dat de meerderheid der bekeerden geenszins uit "sophisten" bestond'; blz. 117, 120-121. Over de sociale voordelen, zie Longhurst, *Torquemada*, blz. 45-50.

noodzaak ‘vreemde goden te aanbidden’ mits het hart maar geneigd blijft naar de God der Hemelen. De gewone marrano drukte het echter veel eenvoudiger uit: het Heil is mogelijk door de Wet van Mozes en niet door de Wet van Christus. Deze gewone marrano was echter al zó vervormd dat hij voor het joodse geloof de taal en opvattingen van de katholieke theologie gebruikte. Aldus werden christelijke en joodse praktijken door elkaar gemengd, alhoewel één onderscheid duidelijk bleef bestaan: de Joden waren en bleven tegen ‘beeldenverering’ zoals die volgens hun gedachten in de Katholieke Kerk voorkwam en hielden bovendien vast aan de sabbath-viering. Op de duur droogden dan bij de conversos hun riten, waaraan zij aanvankelijk nog vasthielden, helemaal uit, hun feestdagen verdwenen. Het Jodendom werd voor hen meer en meer ‘a rule of Iife, rather than a mere creed’[119]. Ook Zimmels betoogt dat door het optreden van de inquisitie na de verdrijving uit Spanje en Portugal bij de anussim de kennis van de Bijbel en daarmede van de rabbinische voorschriften snel achteruit ging. Want, eenmaal verdreven, verloren zij - met name dan de judaizantes, over wie hij vrijwel alleen spreekt - de band met het vaderland en het oude Jodendom en kenden zij hun geloof slechts van horen zeggen. Daardoor vergaten zij weldra belangrijke voorschriften en legden zij de Bijbel uit tegen de zin van de Talmud in en kwamen zij door een nietgeleide studie van de Apocriefen tot verkeerde opvattingen[120].

López Martínez beperkt zich meer dan Roth tot de marranen in Spanje zelf. Hij vraagt aandacht voor het feit dat de conversos veel litteratuur van bijgelovige aard gebruikten, hetgeen trouwens algemeen gangbaar was en overal voorkwam. Reeds sinds het midden van de 15e eeuw heerste onder hen een vrij algemene geest van pessimisme en onverschilligheid, welke mede werd veroorzaakt door een zeker liberalisme en door het feit dat men gedwongen was in het verborgene te handelen; dientengevolge had er een grote verarming van de geest plaats, met name bij die Joden die niet door de fortuin begunstigd waren. Aldus ontstond een levens-

119 C. Roth, *A History of the Marranos.* Philadelphia-London, 1932, blz. 169-170, 178, 180, 183, 193, 194, 172.

120 Zimmels, *Marranen*, blz. 77-79.

houding, die sceptisch was en waarin men zich meer en meer liet leiden door eigenbelang. Eigenlijk was een converso een Jood, vindt López Martínez, die ook wel mohammedaan of boeddhist zou zijn geworden, wanneer hem dat met het oog op zijn tijdelijk voordeel beter zou zijn uitgekomen[121]. Ook Roth wijst op dit laatstgenoemde aspect[122]. Toch bleven - althans in Spanje, en misschien ook wel elders - vele conversos verbonden met de echte Joden, die zij als hun geestelijke leermeesters bleven beschouwen. Het 'christelijk' geloof der conversos was door dit alles uitermate vaag en heeft hen dan ook vele moeilijkheden bezorgd: de inquisitie in Spanje beschouwde hen als afvalligen van het katholicisme, wier mentaliteit geheel en al in strijd was met de geloofsbelijdenis van hun doopsel[123]. Er was veel negatiefs bij de conversos; men kan gemakkelijker zeggen waarin zij niet dan waarin zij wél geloofden. Opvallend in Spanje is ook hun dubbelleven, iets dat nimmer bij draagt tot vast-omlijnde principes en ook omgekeerd het gevolg is van halve principes; veelal handelde men naar de gelegenheid van het ogenblik. En zo werd, aldus nog steeds López Martínez, het utiliteitsprincipe leidinggevend voor de marranen, al moet men nu ook weer niet denken dat een marraan een simpele utilitarist of materialist was. Want dat utilitarisme kwam niet voort, zegt hij, uit filosofische beginselen, maar uit een religieuse houding 'de una posición imprecisa en su dogmática pero clarísima en su orientación exclusiva hacia este mundo. Se trataba, pues, si se nos permite la paradoja, de un utilitarismo religioso'[124].

Ofschoon López Martínez zich tot de gewone conversos bepaalt en niet speciaal de meer ontwikkelden in zijn studie betrekt, en ofschoon Roth vooral de joods-ingestelde conversos buiten het Iberisch schiereiland in zijn beschouwingen betrekt, kan men uit hetgeen beide schrijvers betogen toch wel enkele conclusies trekken. De marranen die Spanje verlieten omdat zij zich er niet zeker

121 N. López Martínez, *Los Judaizantes castellanos y la Inquisición en tiempo de Isabel la Católica.* Burgos, 1954, blz. 138, 139, 141, 147.
122 Roth, *o.c.*, blz. 194.
123 López Martínez, *o.c.*, blz. 146.
124 *O.c.*, blz. 160, 162, 164.

voelden, zoals dus bv. de Lopez-familie, waren dikwijls al conversos van de tweede, soms zelfs van de derde generatie. Voor zover zij behoorden tot degenen die kort voor 1492 (gedwongen) Christen waren geworden, zullen zij nog een sterk joodse inslag hebben gehad; op de anderen zal vermoedelijk van toepassing zijn hetgeen López Martínez zegt: hun religieuze instelling zal een gemengd joods-christelijk karakter gedragen hebben, hetgeen wil zeggen dat zij positief noch het een noch het ander waren; dat zij in godsdienstzaken min of meer sceptisch of onverschillig waren geworden; dat zij, zonder een heidens materialisme aan te hangen, toch het utiliteitsprincipe zullen hebben gehuldigd, temeer ook omdat zij bepaalde joodse gedachten bleven aanhangen, die ook algemeenmenselijk zijn, zoals bv. het weldoen jegens anderen[125]. Ook Malvezin is de mening toegedaan dat de *nuevos christianos* allen openlijk het katholicisme beleden; zij die zich met katholieke families verbonden, verloren uiteindelijk hun joodse geloof; anderen bewaarden zorgvuldig onder de dekmantel van de officiële eredienst hun tradities. Aldus ontvingen zij het doopsel, gingen naar de kerk, huwden voor de Kerk, schonken giften in hun testamenten voor liefdadige doeleinden en wensten begraven te worden in hun parochiekerk of in een klooster. Hij vindt het daarom bijzonder moeilijk precies vast te stellen wat deze of gene in feite was[126]. Bij talloze conversos - afgezien dan van diegenen die goed christen waren geworden; dit zij hier duidelijk gezegd - moeten hun verschraalde religieuze opvattingen, ontstaan uit de genoemde vermenging van Jodendom en Christendom, inderdaad een soort levenshouding zijn geworden, die wij Roth reeds hoorden omschrijven als ‘a rule of life, rather than a mere creed’. Dit was al zo in Spanje en daarom moet dit wel haast zeker ook het geval zijn geweest bij zeer velen die Spanje verlieten. Talrijken hunner moeten ‘vrijdenker’ geweest of geworden zijn. Montaigne, de scepticist, die velen hunner kende, met name uit de klasse der ‘verlichten’, had geen grote achting voor ze; in het algemeen was hij niet overtuigd van de oprechtheid der nieuw-christenen en

125 Roth, *o.c.*, blz. 191-192.

126 Th. Malvezin, *Michel de Montaigne*, *son origine*, *sa famille.* Bordeaux, 1875, blz. 104.

van de waarde van hun gedwongen bekering[127]. Luther stond aanvankelijk gunstig tegenover de Joden, maar langzamerhand veranderde zijn houding; in Kerk noch maatschappij is plaats voor ze, vindt hij ten slotte, zij zijn niet te bekeren en van de duivel bezeten[128]. In zijn 'Tischreden' komt de algemene volksopvatting over de Spanjaarden naar voren: het merendeel is marraan, gedoopte Jood en dat gelooft helemaal niets; andere ketters verdedigen hun opinies ten minste, 'aber die Moranen (*sic*) sind gute Gesellen, die halten noch gläuben nichts Gewisses'[129].

Revah, die het probleem niet zo lang geleden nogmaals onderzocht heeft, komt tot de conclusie dat talrijke conversos in het geheim Jood bleven, dat velen hunner katholiek werden en dat anderen helemaal geen godsdienstige overtuigingen hadden of hun zaken boven hun godsdienst lieten gaan. De 'religion marranique' is bepaald geen zuiver Jodendom meer, omdat zij zich daarvan onderscheidt door weglatingen of toevoegingen. Het is bovendien zeker dat vele nieuw-christenen na hun vlucht uit Spanje en Portugal katholiek bleven. Ook Revah ziet onder de marranen, naast de opportunisten en katholieken, vele sceptici en rationalisten, met name onder de financiers, medici en filosofen. Dezen vervingen de Bijbel door een filosofisch deïsme, dat zich gemakkelijk losmaakte van dogma's, dank zij de allegorische symbolieken van hun godsdienst; velen ontkenden de onsterfelijkheid van de ziel en het heil hiernamaals[130].

Na hetgeen boven gezegd is over de invloed van het 'griekse denken' op de ontwikkelde Joden, lijkt het wel zeker dat deze 'vrijdenkers' onder de uitgeweken marranen de ideeën der Oudheid, met name die van het stoïcijnse gedachtengoed met zijn opvattingen over het 'bene vivere', het 'beneficium' ten opzichte van de medemens, zijn pantheïstisch deïsme, enz. in zich opgenomen hebben. De geest van vele anussim was, zoals duidelijk

127 Donald M. Frame, *Montaigne. A Biography.* London, 1965, blz. 19.

128 E. Krümpelmann, *Luther und die Juden.* In *Das Christentum und die Juden.* Köln, 1966, blz. 106-124, 117.

129 Geciteerd door Farinelli, *o.c.*, blz. 57.

130 I.S. Revah, *Les marranes.* In *Revue des Études Juives*, 118, 1959-'60, blz. 29-77; 45-46, 53, 54, 56-57, vooral blz. 58-59.

blijkt uit de literaire werken van belangrijke auteurs-conversos, niet zozeer bezig met de rampen die hen van buitenaf troffen, als wel met inwendige vijanden, ouderdom, ziekte en lichamelijk verval. Villalobos, Rodrigo de Cota, de aartspriester van Talavera en Fernando de Rojas (de auteur van 'La Celestina'), zij allen geven indringende passages te lezen die gewijd zijn aan deze inwendige vijanden[131]. Het lijkt dus zeker niet vreemd dat mensen als zij zich wendden tot Seneca die zich met het zoeken naar een antwoord op vragen als juist deze had bezig gehouden. Ook Álvarez Gato kende Seneca goed. En Petrarca's *De remediis utriusque fortunae* scheen geschreven te zijn voor mensen als de Joden en conversos die soms door gevangenname plotseling in schrik en ellende gedompeld werden en door boeten hun financiën aangetast zagen[132]. Juist dit boek van de vader van het Italiaanse humanisme had een sterk stoïcijnse inslag: het verwees voortdurend naar 'De Philosophie', d.w.z. naar de Stoa en Seneca[133].

Ten slotte is er nog een aspect van het geestelijk leven der conversos dat vermeld moet worden. Een uitstekend kenner van de Spaanse historie als prof. Longhurst poneert bepaald niet op losse gronden de stelling dat de beweging der illuministen of *alumbrados* in het eerste kwart der 16e eeuw in Spanje in feite werd beheerst door Joodse conversos, zelfs in die mate dat, toen eens een viejo christiano op een illuministische samenkomst verscheen, de vergaderden verbaasd waren[134]. Deze vaag-mystieke beweging kan de conversos ook daarom wel aangetrokken hebben omdat het marranen-judaïsme zelf soms veel leek op een soort geheim, mystiek-aandoend genootschap; indien men daartoe behoorde, bracht zulks

131 Stephen Gilman, *The* '*conversos*' *and the Fall of Fortune.* In *Collected Studies in Honour of Américo Castro's Eightieth Year.* Ed. M.P. Hornik. Oxford, 1965, blz. 127-136; 135, nt. 30; 136.

132 *O.c.*, blz. 135.

133 Zie M. Seidlmayer, *Petrarca, das Urbild des Humanisten.* In zijn *Wege und Wandlungen des Humanismus.* Göttingen, 1965, blz. 125-173, vooral blz. 156 vlg.

134 John E. Longhurst, *The Alumbrados of Toledo*: *Juan del Castillo and the Lucenas.* In *Archiv für Reformationsgeschichte*, 45, 1954, blz. 233-253; 234, nt. 6 op blz. 235. Zie over het illuminisme B.A. Vermaseren, *De spaanse uitgaven op godsdienstig gebied van M. Nutius en J. Steelsius. Een voorlopige oriëntatie.* In *De Gulden Passer,* jg. 1972, alsmede Bataillon, *o.c.*, I, hoofdstuk IV.

naar marranen-opvatting voordelen op in het aardse zowel als in het hiernamaals[135].

Dit illuminisme heeft wel enige trekken gemeen met de in de Nederlanden ontstane, op een vage spiritualistische mystiek gebouwde secte van Hendrik Niclaes (1501/2-1580/1), genaamd het 'Huisgezin der Liefde', welke was ontstaan uit de Wederdoperij. De leden hiervan werden ook wel illuministen, libertijnen of 'libertins spirituels' genoemd. Zij streefden naar een eenheid van de gelovige met Gods Wil en Woord, hechtten sterk aan onderling hulpbetoon - net als de marranen - en waren tolerant ten opzichte van alle andere godsdiensten; men kon katholiek, lutheraan, calvinist of doopsgezind zijn naargelang het uitkwam voor het levensonderhoud en het best en meest veilig was voor het zaken-doen. Dogma's en riten bestonden voor hen niet. Een vrij recent onderzoek heeft aangetoond dat deze beweging grote internationale vertakkingen had en veel belangrijker is geweest dan men denkt[136]. Waarom zou men a priori de Spaanse en Portugese conversos buiten Spanje en Portugal van deze beweging uitsluiten? Men neemt aan dat Christoffel Plantijn, die in 1555 de *Flores*-vertaling van Cordero uitgaf, het ontstaan van zijn zaak te Antwerpen te danken heeft aan steun van de aanhangers der secte[137]. In ieder geval drukte Plantijn *Den Spieghel der Gerechticheit* van Niclaes in hetzelfde jaar 1555, waarin hij officieel als drukker beëdigd werd - hij moest dus erkend katholiek zijn - en waarin hij tevens *La Baston de la Foy Chrestienne* van Gui de Bray ter perse legde, een van de voornaamste propagandisten van het Calvinisme in de Zuidelijke Nederlanden[138]. Te Antwerpen vond

135 Roth, *o.c.*, blz. 194.

136 H. De La Fontaine Verwey, *Trois hérésiarques dans les Pays-Bas du XVIe siècle.* In *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 16, 1954, blz. 312-330. W. Kirsop, *The Family of Love in France.* In *Journal of Religious History*, 3, 1964-1965, blz. 103-118.

137 L. Voet, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp in two Volumes.* Vol. I: *Christophe Plantin and the Moretuses: their Lives and their World.* Amsterdam, 1969, blz. 22, 24.

138 H. De La Fontaine Verwey, *De geschriften van Hendrik Niclaes. Prolegomena eener bibliographie.* In *Het Boek,* 26, 1940-1942, blz. 141-221; 170-171. E. Droz, *Christofle Plantin, imprimeur de Guy de Brès, 1555.* In *Het Boek,* 37, 1964-1965, blz. 57-72.

Plantijn eveneens machtige beschermheren, onder wie hoogstwaarschijnlijk ook onze Martin Lopez. Het kan immers geen toeval zijn dat Plantijns tweede officiële uitgave, de *Flores Senecae*, juist aan de rijke Spanjaard is opgedragen; er moeten vrijwel zeker banden tussen beiden hebben bestaan[139].

IV: De gedachtenwereld van enige belangrijke Antwerpse conversos

Het bovenstaande heeft naar onze mening voldoende vastgesteld dat vele conversos in de zozeer verbreide Stoa de ethische en morele voorschriften vonden, die hun waren ontvallen doordat zij noch het oude Jodendom noch het aangenomen Christendom volledig aanhingen. Zij stonden immers sceptisch tegenover deze oude godsdiensten en voor zover zij deze beleden, moeten zij hun weinig gezegd hebben. Velen hunner waren 'vrijdenkers'. Hun utilitaire instelling tegenover het leven en tegenover de godsdienst in het algemeen, deed hen min of meer verwant zijn aan juist die groeperingen in Europa, waarin men de invloed van de stoïcijnse levensopvattingen ziet, zoals die met name door Seneca en Cicero onder woorden waren gebracht. Het zijn deze groeperingen, die een soort verlicht, algemeen-menselijk godsgeloof en een verstandelijk christendom aanhingen. In ieder geval schijnt zulks bij Martin Lopez het geval te zijn geweest. Deze heeft zich vermoedelijk ook goed thuis gevoeld bij de libertijnse secte van het 'Huisgezin der Liefde', omdat deze opvattingen verkondigde die hem in sommige opzichten sympathiek moeten hebben aangedaan.

139 Droz, *o.c.*, blz. 68. Zijn eerste officiële uitgave was *L'institution d'une fille de noble maison,* verschenen begin mei 1555. De *Flores* zagen het licht op 9 augustus (Droz, *o.c.*, blz. 59). Niclaes' *Spieghel*, een enorme foliant, zal waarschijnlijk eind 1555 of in het begin van 1556 zijn verschenen (Fontaine Verwey, *Geschriften,* blz. 171). Plantijn is in ieder geval niet de drukker der *Flores.* De gebruikte lettertypen doen vermoeden dat het werk kan gedrukt zijn door Gilles Coppens van Diest, misschien door een ander Antwerps drukker. Plantijn is enkel de uitgever (mededeling van Dr. L. Voet, hoofdconservator van het museum Plantin-Moretus te Antwerpen, dd. 8 maart 1968).

Het is zeker dat er meer zulke conversos in het Antwerpse milieu der Spaanse en Portugese kooplieden en bankiers waren. In 1540 werden have en goed in beslag genomen van de Portugees-joodse koopman Gabriel de Nigro. In zijn bibliotheek vindt men o.a. opgesomd de *Opera* van Seneca, Plutarchus en Cicero met wat andere klassieken, alsmede de *Adagia* en *Colloquia* van Erasmus[140]. Ook in de bibliotheek van Marcus Nuñez Perez bevond zich een en ander dat voor ons van belang is. De boekenverzameling werd in 1569 op last van schuldeisers in beslag genomen. De theoloog Benito Arias Montano, die verbindingen onderhield met het 'Huisgezin der Liefde', moest mét Plantijn nagaan wat verkocht mocht worden; er was nogal wat van Erasmus voorhanden dat onder 'verboden lectuur' viel. Er mochten verkocht worden o.a. Seneca's *Opera*, Cicero's *De natura deorum*, Aristoteles' *Politeia* in het grieks en diens *Commentaria in ethica* en ten slotte Plato's *De Lege.* 'Nuñez was geen ketter, die zich aan een nieuw geloof had gehecht, maar een moderne geest, die alle nieuwe voorstellingen wilde kennen', zegt de vroegere stadsarchivaris Prims[141]. De proost Morillon schreef over hem aan zijn vroegere meester, kardinaal Granvelle, op 22 september 1566: 'Marcos Nunnez at perdu sa femme d'enfant. L'on avoit dict qu'il estoit de la nouvelle religion; mais j'entend que c'est à tort et qu'il l'at faict ensepvelir à la façon catholicque, n'aiant prié aux obsèques sinon gens catholicques, délessant ses beau-frères et alliéz lesquels sont de religion contraire'[142].

In 1557 gaf Cordero een vertaling uit van de *Zeven Boeken van Flavius Josephus* over de verwoesting van Jeruzalem[143]. Belangrijk

140 J.A. Goris, *De bibliotheek van Gabriël de Nigro*, *Portugees-Joods koopman te Antwerpen.* In *Het Boek,* 11, 1922, blz. 309-310. Zonder enig bewijs noemt Goris hem Luthers-gezind.

141 F. Prims, *De bibliotheek van Marcus Nunez*, *1569.* In *Bijdragen tot de Geschiedenis*, *bijzonderlijk het aloude Hertogdom Brabant*, IIIe Reeks, 3, 1951, blz. 133-149. F. Prims, *Verboden Lectuur bij Marcus Nunez.* In zijn *Antwerpiensia,* 18, 1948, blz. 78-81; 81.

142 Ed. Poullet, *Correspondance du Cardinal de Granvelle.* I, Bruxelles, 1877, blz. 492; zie ook een gerucht over zijn protestantisme, dd. 15 sept. 1566 op blz. 465.

143 *Los Siete Libros de Flauio Iosefo los quales contienen las guerras de los Iudios*, *y la destrucion de Hierusalem y d'el templo*: *traduzidos agora nueuamente segun la verdad de la historia por Iuan Martin Cordero*, *y dirigidos a la S.C.y.R.M. d'el rey don Felipe* [...] En Anvers, en casa de Martin Nucio, á la enseña de las dos Cigueñas. M.D.LVII. Con priuilegio real (Peeters-Fontainas, *Bibliographie*, nr. 637). De opdracht aan Filips II, die toen in het land was, zegt niets over het ontstaan van de vertaling, evenmin trouwens als het sonnet (blz. a_4^r) van een onbekende Ruy Vaz de Cernache.

hierin is het voorwoord tot de lezer. Men zal zeggen, aldus Cordero, dat er toch al een vertaling bestaat; waarom dan nu weer een nieuwe? Er zijn daartoe twee redenen: ‘de ene is dat zij mij gevraagd werd door mensen aan wie ik onmogelijk kon weigeren’; de andere zal blijken wanneer men de twee vertalingen naast elkaar legt.

Inderdaad had de geschiedschrijver Alonso de Palencia (1423-1490), een bijzonder liefhebber van de klassieke Oudheid[144], een vertaling bezorgd naar de latijnse overzetting van Rufinus van Aquileja († 410/1); zij was gedrukt te Sevilla in 1492, 1532 en 1536[145]. Het is vermoedelijk deze vertaling die Nutius in 1551 herdrukte[146]. In 1554 had Nutius daarop laten volgen *Los veynte libros de las Antiguedades Iudaicas* van Josephus, waaraan was toegevoegd het ten onrechte op diens naam staande apocriefe *Vierde Boek der Makkabaeën*[147], geschreven rond 40 n.C.. Dit laatste werk is een filosofisch tractaat in de vorm van een redevoering. Het onderwerp is de heerschappij van het verstand over de affecten. De onbekende Joodse auteur, die tot de volgelingen der Stoa heeft behoord, gebruikt algemeen-gangbare opvattingen uit de hellenistische populaire wijsbegeerte om zijn geloofsgenoten in de diaspora, die min of meer vertrouwd zijn met de stoïsche gedachtenwereld, aan te sporen tot gehoorzaamheid aan God in het bewaren van de Wet. Hij stoffeert zijn uiteenzettingen met voorbeelden uit het Oude Testament, met name uit de historie van de Zeven Makkabaeën en hun moeder. Daarom ging dit boek in de 4e eeuw in een zeer vrije bewerking uit het oorspronkelijk grieks in christe-

144 Over hem Sánchez Alonso, *o.c.*, I, blz. 365, 389-393.

145 G. Girot, *Études sur l'historiographie espagnole. Les Histoires Générales d'Espagne entre Alphonse X et Philippe II* (*1284-1556*). Bordeaux-Paris, 1904, blz. 65-66.

146 Peeters-Fontainas, *Bibliographie*, nr. 635.

147 *O.c.*, nr. 636.

lijke kringen de *Passio SS. Maccabaeorum* heten[148]. Deze editie van 1554 liet de inquisitie in Spanje aan het eind van 1556 of in het begin van 1557 in beslag nemen en op 2 januari 1558 op haar Index plaatsen[149].

De personen, aan wie Cordero zo moeilijk kon weigeren, zijn bijna zeker te zoeken in de joods-marraanse kringen te Antwerpen. Flavius Josephus behandelt immers een belangrijk hoofdstuk uit de joodse historie, het begin van de verspreiding en ballingschap, waaronder de Spaanse Joden - al of niet christelijk - eveneens gebukt gingen. Temeer ook denkt men aan deze kringen als opdrachtgevers omdat Cordero bij Martin Lopez in de gunst had gestaan en omdat hij ze niet met name noemt. De positie der marranen te Antwerpen was immers nooit helemaal zeker.

De gedachte gaat dan allereerst uit naar rijke kooplui als Fernando de Bernuy en Marco Perez. Eerstgenoemde was schepen van Antwerpen geweest, hij was derhalve een man van betekenis, die ook een belangrijke culturele ontwikkeling moet hebben gehad. Later werd hij calvinist, vluchtte toen Alva kwam en overleed te Goch in 1573, waar hij lid was geweest van het gereformeerde presbyterium en met zijn neef Karel van Bombergen de in het Nederlands gestelde Ordonnantiën in 26 artikelen van 18 mei 1570 had ondertekend. In het huis van zijn weduwe hield de gemeente ook later nog haar vergaderingen[150]. Zijn kinderen woonden naderhand (1581) allen te Middelburg[151], hetgeen impliciet wil zeggen dat ook zij gereformeerd waren. Karel van Bombergen was een der leiders van de Antwerpse Calvinisten in de jaren zestig.

Van Perez is aangaande zijn culturele belangstelling meer bekend. Hij was in 1527 te Antwerpen geboren als zoon van de niet on-

148 *Lexicon für Theologie und Kirche*, VI, 1961, c. 1318-1319, s.v.: *Apokr. M.-Bücher* en *Makkabäische Brüder.*

149 Bataillon, *o.c.*, II, blz. 332, nt. 11.

150 W. Bösken, *Die niederländische Flüchtlingsgemeinde zu Goch und ihre Ordnung von 1570.* In *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins,* 36, 1902-1903, blz. 188-210; 193, 208.

151 A. Thijs, *La maison*, *Marché aux OEufs*, *12.* In *Recueil des Bulletins de la Propriété,* 14, 1882, blz. 39.

verdacht gebleven converso Luis Perez en Luisa de Segura[152]. Hij moet in het buitenland gestudeerd hebben, daar zijn naam niet in de Leuvense matrikels voorkomt. Het is bekend dat hij relaties onderhield met de Franse anti-Aristoteliaan Pierre Ramus[153]. In een schrijven aan de stad Basel in 1571 geeft deze hoog op over de dan aldaar woonachtige Perez: 'Etenim opibus magnis abundare, commercia cum omnibus christianis orbis gentibus perampla exercere: scire Flandrice, Germanice, Italice, Hispanice,

152 De jongste studie aan hem gewijd, is die van P.J. Hauben, *Marcus Pérez and Marrano Calvinism in the Dutch Revolt and the Reformation.* In *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance,* 29, 1967, blz. 121-132. Men zie ook de weinig bekende, maar belangrijke en interessante studie van Pierre Hanquet, *Familles espagnoles aux Pays-Bas*, *en Rhénanie et au Pays de Liège. Du Calvinisme à la réforme catholique. Les Perez et leur groupe familial aux XVIe et XVIIe siècles.* In *Recueil VII de l'Office Généalogique & Héraldique de Belgique.* Bruxelles, 1958, blz. 43-62. Mijn hartelijke dank aan Prof. Dr. E. Halkin te Luik, die mij hierop attent maakte en een overdruk zond.
Moeten wij de gegevens aannemen, die in 1658 werden bijeengebracht ten behoeve van de kwartierstaten van de familie Billehé - gepubliceerd door Hanquet, die een nader kritisch onderzoek wel gewenst acht - dan behoorde de familie Perez tot de adelstand. Want Marco Perez, de grootvader van de hier besproken Marcus Perez, zou Ridder van S. Jago zijn geweest. De stukken spreken niet over een joodse afkomst, omdat dit nog in de 17e eeuw, zeker in Spanje, zeer gevaarlijk was: de 'bloedzuiverheid' speelde ook bij de adel een grote rol. Maar reeds in de Middeleeuwen werden rijke conversos wel in de adelstand verheven. Anderzijds echter waren er talrijke conversos, die op listige wijze de adelstand wisten te verwerven of zich adellijke titels aanmaten. Het is duidelijk dat de echtheid van zulke titels in het buitenland niet was na te gaan, zodat het geen verwondering wekt conversos buiten Spanje zich als zodanig te zien voordoen (Márquez Villanueva, *o.c.*, blz. 322-323). Hoe het zij, Louis Perez, de vader van onze Marcus Perez, kwam volgens de stukken van Hanquet in 1496 met het hof van prinses Juana (la Loca) mee naar Vlaanderen, maar volgens I. Prins, *De vestiging der Marranen in Noord-Nederland in de zestiende eeuw.* Amsterdam, 1927, blz. 32, trad hij reeds in 1495 als portugees factor te Middelburg op.
Het is de Antwerpse koopman Philippe Dauxy - die veel betreffende de Antwerpse aanzienlijken aan de regering te Brussel overbriefde - die in 1566 niet uitdrukkelijk zegt dat Marcus Perez een *marraan* was (L. Van der Essen, *Les progrès du lutheranisme et du calvinisme dans le monde commercial d'Anvers et l'espionnage politique du marchand Philippe Dauxy*, *agent secret de Marguerite de Parme*, *en 1566-1567.* In *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 12, 1914, blz. 152-234; op blz. 220: hij was een 'espaignol, juif de rache'), maar men kan het wel uit zijn zegswijze concluderen. Van zijn vader Louis Perez staat bepaald goed vast dat hij een *marraan* was (Prins, *o.c.*, blz. 56-58 en de daar geciteerde literatuur).

153 E. Boehmer, *Spanish Reformers of two Centuries from 1520. Their Lives and Writings.* Strassburg-London, 1874-1904, 3 dln., II, blz. 215.

Gallice: imo luculenter et eleganter Latine, liberalium artium studia coluisse, sacras imprimis literas evolvisse, [...] linguarum communione cum tam differentibus populis doctis indoctisque scripta linguave communicare [...] tibi solida est constansque gloria'[154]. Ramus was in zijn levensfilosofie sterk empirisch en pragmatisch ingesteld. Men ziet bij hem een typische beperking van de 'christelijke filosofie' tot de bases van de latere Verlichtings-theologie: de onsterfelijkheid van de ziel, Gods Voorzienigheid en de moraal van het 'bene vivere'. Zijn theologie kwam neer op een 'ars Deo vivendi', hetgeen in alles overeenstemde met zijn wetenschappelijk pragmatisme[155]. De betrekkingen tussen Perez en Ramus (die niet verder zijn na te gaan, doordat er geen briefwisseling van betekenis tot ons is gekomen) leren ons dus althans iets aangaande Perez' gedachtenwereld. Verder is hier van belang dat Perez de belangrijkste Spanjaard was in de calvinistische wereld van de Scheldestad na 1559. Hij week dan ook voor Alva uit en overleed in 1572 te Basel. Hij had een groot aantal kinderen van wie o.a. Marco Antonio katholiek was en later schepen van Antwerpen werd. Maar een zoon Louis had hij voor studiedoeleinden naar Parijs gestuurd en later naar Basel gehaald; deze was niet-katholiek. Een dochter, die in november 1566 stierf, werd calvinistisch begraven. Maar, aldus vertelt de goed-geïnformeerde Antwerpse deken Roger de Taxis, haar ouders hebben haar niet van de oude religie kunnen aftrekken; het meisje zelf verklaarde haar standvastigheid met het motief dat haar ouders haar het katholieke geloof hadden bijgebracht en haar daarin opgevoed; zij had dan ook buitenshuis gewoond en was overleden nadat zij naar het ouderlijk huis was teruggekeerd[156]. De echtgenote van Marco Perez, de moeder van de hier genoemde kinderen, was Ursula Lopez, een dochter van de Martin Lopez die ons hier bezighoudt. Een zuster Agnes Perez was gehuwd met de boven-

154 *O.c.*, blz. 213.

155 Aldus J. Moltmann in *Religion in Geschichte und Gegenwart*, V, Tübingen, 1961, c. 777.

156 Aldus Roger de Taxis in een gesprek met Morillon, die het op 15/16 november 1566 doorgaf aan Granvelle (E. Poullet, *Correspondance du Cardinal de Granvelle.* II, Bruxelles, 1880, blz. 89).

genoemde liberaal-katholieke Marco Nuñez Perez. Andere zusters van Marco Perez huwden eveneens met katholieken; hun kinderen zijn op hun beurt allen katholiek. Een broer Hieronymo kreeg een katholieke opvoeding; hij is althans in 1558 ingeschreven als student te Leuven. Ook Marco zelf zal dus een katholieke opvoeding hebben gehad. Voor zover deze Perez-familie katholiek was, begunstigde zij het Antwerpse klooster der Franciscanen en het Clarissen-klooster. Alleen Marco Perez zelf was calvinist en zijn broer Martin was het min of meer.

En wat valt te zeggen van de familie Lopez rondom de Seneca-vereerder Martin? Zij was gesproten uit de twee, in de Zuidelijke Nederlanden gesloten huwelijken van Martin[157]. Zijn dochter Isabella huwde met de konings-getrouwe katholieke edelman Guillaume Hinckaert. De dochter Eleonora huwde met de koopman Antonio del Rio uit een Brugse familie; haar zoon was de bekende Jezuïet Martino Antonio del Rio. Ook Antonio was koningsgezind; hij stond regelmatig met Granvelle in briefwisseling, toen deze eenmaal uit de Nederlanden was vertrokken. Martins zoon Pedro was eveneens een correspondent van Granvelle; hij was in 1546 ingeschreven aan de Leuvense universiteit, trad in regeringsdienst en overleed in 1567. De zoon Martin Jr. werd jurist, trad in 1566 op als calvinistisch predikant en was gehuwd met Sara de Landas, afkomstig uit een hervormingsgezinde Doornikse familie. Van al deze kinderen bijeen huurde Plantijn in 1576 zijn woning aan de Vrijdagmarkt te Antwerpen, die hij dan in 1579 van hen kocht. Martin Jr. was toen voor Alva gevlucht en had zich in Keulen gevestigd[158], van waaruit deze tak van de familie gedeeltelijk verduitste; zij bleef evenwel calvinistisch. De dochter Barbara Lopez huwde met Dirk Bouton, een calvinist, onwettige zoon van de hofmeester van Willem van Oranje; hij was overleden in 1568, toen zijn vrouw voor Alva's commissarissen verklaringen moest afleggen over hun in beslag genomen goederen[159]. Voor zover de Lopez katholiek bleven, begunstigden zij de Carmelieten te Antwerpen.

157 Hanquet, *o.c.*, blz. 50, nt. 22.
158 *O.c.*, blz. 52.
159 Inventaris te Brussel, Archives Générales du Royaume, fonds: Papiers d'État et de l'Audience, nr. 1177[13].

Men ziet aan deze voorbeelden wel hoe ruim de conversos Martin Lopez Sr. en Luis Perez Sr. hun kinderen opvoedden: zij konden alle kanten uit, al leek het in de gegeven verhoudingen in de Zuidelijke Nederlanden wel het beste katholiek te zijn. Sommige kleinkinderen ziet men rond 1600 onverdacht katholiek zijn, ja zelfs in het klooster treden. Voor andere leden der beide families zal het katholicisme wat minder betekend hebben, al viel uiterlijk niets op hen aan te merken.

Dit is bv. het geval geweest met Luis Perez Jr (1532-1601), een broer van Marco Perez. Deze Luis Perez was een der voorname figuren in de kringen rond Plantijn. Als groothandelaar en vooral bankier bewees hij de regering nogal eens diensten. Ook voor Plantijn trad hij op als bankier. Beiden waren zij bevriend met de theoloog B.A. Montano, die zo'n groot aandeel had gehad in een der meesterwerken van het Plantijnse Huis, de Polyglotte Bijbel van Filips II. De vriendschapsbanden bleven bewaard toen Montano weer naar Spanje was gegaan. Luis Perez was ook intiem bevriend met Justus Lipsius en wel zodanig dat de geleerde humanist in zijn nieuwe woning een glasraam liet aanbrengen met Luis' portret, evenals trouwens een raam met de afbeelding van Plantijn. Welnu, Plantijn, Montano en Lipsius waren leden van het 'Huisgezin der Liefde'; en ook Perez is het zeker geweest[159a]. Lipsius was de schrijver van *De Constantia*, de kenner ook van Seneca, al volgde hij deze niet blindelings. Maar in ieder geval is in dit boek 'in eerste instantie sprake van een pleidooi voor de Stoa tegenover tijdgenoten, die zich gereserveerd betoonden ten opzichte van deze philosophie uit de Oudheid'[160].

Het is niet aan te nemen dat Luis Perez Jr., gezien de nauwe vriendschap met de tweede Erasmus, diametraal tegenover diens stoïsche gedachten stond. Dienaangaande is echter méér op te merken. Het schijnt mede de invloed van Charles de Billehé, echtgenoot van Luisa Perez (dochter van de calvinist Marco Perez), geweest te zijn, welke Lipsius bracht tot zijn opzienbarend besluit

159a Hierover B. Rekers, *Benito Arias Montano* (*1527-1598*). Londen-Leiden, 1972.

160 Tini M. Van de Bilt, *Lipsius' De Constantia en Seneca.* Nijmegen-Utrecht, 1964, blz. 93-95.

in 1591 van Leiden naar Leuven terug te keren. Luisa Perez was een volle nicht van de reeds genoemde humanist Martin Antonio del Rio S.J., want diens moeder Eleonora Lopez was de zuster van Ursula Lopez. Het was deze M.A. del Rio, die in 1578 na de slag bij Gemblours Lipsius' bezittingen voor plundering wist te behoeden[161]; aan hem ook richtte Lipsius in 1591 zijn beroemde brief over zijn 'vlucht' uit de Sleutelstad en zijn 'terugkeer' in de schoot der Katholieke Kerk. En ook deze Del Rio is bekend door zijn Seneca-studies. Hij stelt Seneca en de stoïcijnen grotendeels verantwoordelijk voor het morele verval van de 16e eeuw, maar stelt dan niet Christus als een beter voorbeeld tegenover hen doch Aristoteles. Grote bewondering ook koestert Del Rio voor vele helden uit de senecaanse tragedies, waarvan hij een kritische heruitgave bezorgde. Toch had hij, vooral toen hij eenmaal Jezuïet was geworden, ook bezwaren tegen Seneca. Hij was van mening dat Seneca talrijke en belangrijke waarheden en christelijke deugden niet kende; dat hij een heiden was en bleef, overigens zonder haat tegen het Christendom. Ondanks dit alles achtte Del Rio hem een uitstekend leermeester van de moraal, want niet alles bij de heidense auteurs is immers slecht. Daarom wekte de Jezuïet de christenen op niet beneden de heidenen te blijven staan en al hun natuurlijke vermogens zo hoog te ontwikkelen als zij enigszins konden. Zij moeten evenwel niet geloven aan het Fatum in de zin der Stoa[162]. En 'l'admiration des héros païens ne doit pas nuire à l'amour du Christ. Un chrétien doit concilier sans gêne les deux sentiments. Les moralistes comme Del Rio, hommes du monde ou religieux, ont fait une part dans le vieux stoïcisme: ils veulent être sages, forts comme les païens; mais leur idéal est plus complexe. Ils essaient de corriger et de compléter Sénèque par l'Évangile'[163].

Dit waren de gedachten van een hoogbegaafd lid van een katholiek geworden tak van een joodse converso-familie. Daarmee keren wij enerzijds terug naar de middeleeuwse kritiek der vrome schrij-

161 Maturin Dréano, *Humanisme chrétien. La tragédie latine commentée pour les chrétiens du XVIe siècle par Martin Antoine Del Rio.* Paris, 1936, blz. 25.
162 *O.c.*, blz. 109-111, 63, 115, 86.
163 *O.c.*, blz. 119.

vers op Seneca[164], anderzijds echter zien wij een christelijk humanisme dat van de Stoa wil gebruiken wat met het geloof der Katholieke Kerk overeenkomt. Del Rio wil bovenal Christus volgen, anders dan Lipsius en Guillaume du Vair, die alles in het stoïcisme wilden rechtvaardigen en toch christen blijven[165]. De 16e-eeuwe Jezuïet staat aldus wel zeer dicht naast de Burgalese converso, de bisschop-theoloog Alfonso de Cartagena. Als grote bewonderaars van Seneca, maar overtuigde volgelingen van Christus, vormen beide hoogstaande mannen, alhoewel gescheiden door een tijdsspanne van ruim een eeuw, een eenheid, die niet alleen voortkomt uit hun spaans-joodse afkomst, maar ook uit hun streven om door hun geschriften het Christendom te prediken en aldus de wereld te verbeteren. Ook dit was een aspect van de joodse conversos. Het rijk-ontwikkelde spaanse geestesleven, waarin deze conversos zo'n belangrijk aandeel hebben gehad, blijkt in het 16e-eeuwse Antwerpen in het klein samengebald te zijn!

N.B. Na het voltooien van deze studie in 1968, verscheen het uitstekende boek van Karl Alfred Blüher, *Seneca in Spanien. Untersuchungen zur Geschichte der Seneca-Rezeption in Spanien vom 13. bis 17. Jahrhundert.* München, [1969]. De auteur voegt geen wezenlijk nieuws aan het bovenstaande toe. Hij laat het jood-zijn of converso-zijn der door hem besproken schrijvers volledig buiten beschouwing.

164 Aldus ook Dréano, *o.c.*, blz. 108: 'Avec lui (= Del Rio) se prolonge, au delà de la Renaissance, la foi, la philosophie et la science du Moyen-Age'.

165 Julien-Eymard d'Angers, *Le stoïcisme en France dans la première moitié du XVIIe siècle. Les origines (1575-1616). VI: De Martin-Antoine Delrio à S. François de Sales.* In *Études Franciscaines* N.S. 3, 1952, blz. 145-148; 148. Bij zijn bespreking van Del Rio geeft hij in hoofdzaak een samenvatting van het boek van Dréano.

Lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600

door Dr. F. Claes S.J.
(Leuven)

Ten behoeve van de Nederlandse filologie en van de geschiedenis der lexicografie heb ik getracht een zo volledig mogelijke lijst op te maken van alle Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken, gedrukt vóór 1600. Tot nu toe was de volledigste lijst hiervan die van H. Sermon, *De Vlaamsche vertaal- en woordenboeken van het begin der boekdrukkunst tot den jare 1700*, in *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vl. Acad. v. Taal- en Letterkunde*, 1891, pp. 250-285 en pp. 483-485. Een beredeneerd overzicht over samenhang en ontwikkeling van de oudste Nederlandse lexicografie is te vinden bij F. Van den Weghe, *Geschiedenis der Nederlandsche taalstudie in Vlaanderen 1500-1886*, Antwerpen, 1900, pp. 35-53, bij H.F. Bouchery, *Latijnsche lexicographie der XVe en XVIe eeuw in de Nederlanden*, in *De Gulden Passer*, 22 (1944), pp. 63-81, en in mijn eigen artikel *Ontwikkeling van de Nederlandse lexicografie tot 1600*, in *Tijdschrift voor Ned. taal- en letterkunde*, LXXXVI (1970), pp. 102-126. Enige gegevens vat ik hier, bij wijze van inleiding kort samen.

Vrijwel alle Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken voor 1600 waren hoofdzakelijk gericht op het leren of verstaan van een vreemde taal. De oudste Latijns-Nederlandse *vocabularia*, bijv. de *Teuthonista*, de *Vocabularius ex quo*, de *Gemmula* en *Gemma vocabulorum*, waren gegroeid uit eentalige Latijnse woordenlijsten[1].

1 K. Grubmueller, *Vocabularius Ex quo. Untersuchungen zu Lateinisch-deutschen Vokabularen des Spätmittelalters.* München, 1967, pp. 69-73.

Verder werden tot 1540 vooral schoolboekjes uitgegeven, grammatische woordenlijsten en gesprekboekjes; van deze laatste kenden de *Colloquia* en het *Vocabulare* van Noël de Berlaimont het grootste succes, met verscheidene veeltalige uitgaven tot in de zeventiende eeuw.

Echte woordenboeken in de moderne zin van het woord ontstonden pas onder invloed van de humanisten, die in de zestiende eeuw allereerst het klassieke Latijn tot zijn recht wilden laten komen, ook in de lexicografie. De augustijner eremiet Ambrogio de Calepio of Calepinus noemde het Latijnse woordenboek dat hij in 1502 te Reggio nell'Emilia uitgaf, een *Dictionarium*, vermoedelijk juist wegens de vele *dictiones* of zegswijzen die hij erin uit antieke auteurs opnam. Calepinus werd echter nog overtroffen door Robert Estienne of Stephanus, die in zijn *Dictionarium seu Latinae linguae Thesaurus* (Parijs, 1531) weliswaar allereerst de 'taalschat' van het klassieke Latijn uitstalde, maar tevens ook de grondslag legde voor de eerste uitvoerige woordenboeken in de Westeuropese talen. Zelf bewerkte Estienne zijn *Thesaurus* tot een *Dictionarium Latinogallicum* (1538), een *Dictionaire Francoislatin* (1539) en tot beknoptere schoolwoordenboekjes: het *Dictionariolum puerorum Latinogallicum* (1542) en het Frans-Latijnse *Les mots francois* (1544)[2].

De Zwitsers Petrus Cholinus en Joannes Frisius bewerkten Estiennes *Dictionarium Latinogallicum* tot een Latijns-Duits *Dictionarium Latinogermanicum* (Zürich, 1541). In 1548 gaf Frisius ook een Latijns-Frans-Duits *Dictionariolum puerorum* uit en in 1556 behalve een nieuwe uitgave van het *Dictionarium Latinogermanicum*, nog een *Dictionariolum puerorum Latinogermanicum et e diverso Germanicolatinum.* Op aansporing van Frisius bewerkte Josua Maaler diens *Dictionarium* tot het eerste uitvoerige woordenboek met het Duits vooraan: *Die Teütsch Spraach. Dictionarium*

2 E. Armstrong, *Robert Estienne*, *royal printer*; *an historical study of the elder Stephanus.* Cambridge, 1954, pp. 88-89; V.E. Smalley, *The Sources of* '*A Dictionarie of the French and English Tongues*' *by Randle Cotgrave* (*London*, 1611). *A Study in Renaissance Lexicography.* Baltimore, 1948, pp. 56-60; E.E. Brandon, *Robert Estienne et le dictionnaire français au XVIe siècle.* Thèse présentée à la faculté des lettres de l'université de Paris, 1904. Baltimore, 1904, pp. 62-64.

Germanicolatinum novum (Zürich, 1561)[3]. Voor het Duits bestonden vroeger wel reeds de woordenboeken van Petrus Dasypodius, een Latijns-Duits (Straatsburg, 1535) en Duits-Latijns (1536) *Dictionarium*, maar deze waren nog veel beknopter en vooral bestemd voor schoolgebruik[4].

Tegen het midden van de zestiende eeuw begon de invloed van deze humanistische woordenboeken in het Nederlandse taalgebied door te dringen. Het eerst was de invloed van Dasypodius zichtbaar. In 1542 bezorgde Antonius Schorus een Nederlandse bewerking van het Latijns-Duitse *Dictionarium* en in 1556 verscheen de Nederlands-Latijnse tegenhanger ervan bij Jan Gymnick te Antwerpen[5]. Invloed van de Latijns-Duitse Dasypodius en van de Latijns-Nederlandse bewerking ervan is duidelijk op het *Dictionarium triglotton* (1545) van Joannes Servilius[6]; de Latijns-Nederlandse bewerking beïnvloedde zeker ook het *Dictionarium trilingue* (1549), door sommigen ten onrechte toegeschreven aan Joannes Custos Brechtanus. Onder invloed van het Duits-Latijnse *Dictionarium* van Dasypodius stond het *Dictionarium Germanicolatinum* (1556) van Joannes Berckelaer, dat zelf dan weer met de Nederlands-Latijnse Dasypodius de meeste Nederlandse trefwoorden leverde voor G. Meurier in zijn *Dictionaire flameng-francois* (1563).

In 1545 zag te Antwerpen een ingekorte, vijftalige bewerking, *Pentaglottos*, van het *Dictionarium* van Calepinus het licht; hierin werden echter alleen de trefwoorden in het Grieks, Frans, Duits en Nederlands overgezet, zodat de volkstalen er ‘verdrinken in een

3 G. Powitz, *Das deutsche Wörterbuch Johann Leonhard Frischs.* Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Sprache und Literatur, 19. Berlin, 1959, pp. 74-78. Ook op de Engelse lexicografie oefenden Estiennes woordenboeken grote invloed uit, cfr. De Witt T. Starnes, *Renaissance Dictionaries English-Latin and Latin-English.* Austin, 1954, pp. 45-166; ID., *Robert Estienne's Influence on Lexicography.* Austin, 1963, pp. 101-120.

4 R. Verdeyen, *Petrus Dasypodius en Antonius Schorus. Bijdrage tot de studie van de lexicographie en het humanisme*, in *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vl. Acad. v. Taal- en Letterkunde*, 1939, pp. 969-980.

5 Ten onrechte meent Verdeyen (*a.w.*, pp. 1000-1001) dat Schorus in 1542 ook al het Nederlands-Latijnse woordenboek uitgaf; cfr. G. De Smet, *Deutsche Einflüsse auf die niederländische Lexikographie des 16. Jahrhunderts*, in *Niederdeutsche Mitteilungen*, 22 (1966), pp. 67-68.

6 *Bibliotheca Belgica ou Bibliographie Générale des Pays-Bas*, 2e série, XXIII, S. 349.

zondvloed van Latijn'[7]. Hetzelfde geldt voor de veeltalige uitgaven van het *Dictionarium* van Calepinus, zowel voor die zonder Nederlands, o.a. een *Hexaglotton* (Basel, 1568), als die met Nederlands, o.a. een *Dictionarium septem linguarum* (Basel, 1570) en een *Dictionarium undecim linguarum* (Basel, 1580).

In de Nederlandse lexicografie is invloed van Estienne het eerst zeer duidelijk op het *Vocabulaire francois-flameng* (1557) van G. Meurier[8]. Waarschijnlijk werden de woordenboeken van Estienne echter reeds vroeger gebruikt voor het Frans in het *Naembouck* (1546) van J. Lambrecht, in de Calepinus *Pentaglottos* (1545), voor het Frans en het Latijn in het *Dictionarium trilingue* (1549) en in het systematisch ingedeelde *Dictionariolum rerum maxime vulgarium* (1544) van J. Paludanus. Deze laatste steunde echter vooral op de *Rerum maxime vulgarium... vocabula* (1538) van P. Curius, wiens schoolboekje weer een bewerking was van de in de Nederlanden en in Duitsland veel verspreidde *Pappa puerorum* (Keulen, 1513) van J. Murmellius.

De Antwerpse drukker en uitgever Christophe Plantijn wilde echter volledig het voorbeeld van Estienne volgen door een reeks vertaalwoordenboeken, waarvan de meeste ook een Nederlandse vertaling geven. Nadat Plantijn reeds in 1557 het *Vocabulaire francois-flameng* van Meurier had gedrukt, gaf hij in 1561 een aangevuld *Dictionariolum puerorum Latinogallicum* uit onder de titel *Promptuarium Latinae linguae* met als tweede deel *Les mots francois.* Het uitvoerigere Latijns-Grieks-Frans-Nederlandse *Dictionarium Tetraglotton* (1562) ging via een drietalig woordenboek van Guillaume Morel, *Verborum latinorum cum graecis gallicisque coniunctorum Commentarij* (Parijs, 1558) terug op Estiennes Latijns-Franse woordenboeken[9]. Van diens *Dictionarium Latinogallicum* wilde

7 F. Van den Weghe, *Geschiedenis der Nederlandsche taalstudie in Vlaanderen 1500-1886.* Antwerpen, 1900, p. 48.

8 V.E. Smalley, *The Sources of 'A Dictionarie of the French and English Tongues' by Randle Cotgrave.* Baltimore, 1948, p. 58 en p. 88.

9 De bronnen van het *Dictionarium Tetraglotton*, de *Thesaurus Theutonicae linguae* en Kiliaans eerste *Dictionarium Teutonico-Latinum* heb ik bestudeerd in mijn werk: *De bronnen van drie woordenboeken uit de drukkerij van Plantin.* Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands, XII. Tongeren, 1970.

Plantijn nog verscheidene andere bewerkingen met een Nederlandse tekst laten maken; op 13 maart 1564 verkreeg hij immers een privilege voor enige woordenboeken naar het model van dat van Estienne: een ervan zou uitgaan van het Latijn, een ander van het Frans en een derde van het Nederlands[10]. Alleen dit laatste verscheen, en wel onder de titel *Thesaurus Theutonicae linguae* (1573). Uit Plantijns voorrede op dit woordenboek blijkt dat hij er vooral naar streefde de Nederlandse taalschat zo volledig mogelijk weer te geven, voor het eerst in ons taalgebied. Zo deed Plantijn voor het Nederlands wat Estienne voor het Frans en Frisius en Maaler voor het Duits hadden gedaan.

Op aansporing van Plantijn stelde zijn corrector Corneel van Kiel of Kilianus een beknopt *Dictionarium Teutonico-Latinum* (1574) samen, volgens zijn voorrede bestemd om zowel vanuit het Nederlands Latijn als om vanuit het Latijn Nederlands te leren. Toch is Kiliaan de eerste die het Nederlands niet alleen meer als een middel ziet bij het aanleren van een andere taal, maar die de studie van het Nederlands zelf in een woordenboek op de voorgrond plaatst. Van zijn *Dictionarium* maakt Kiliaan een wetenschappelijk woordenboek door te wijzen op de verwantschap van Nederlandse woorden met Duitse en Franse woorden. Aanleiding hiertoe gaven hem waarschijnlijk zijn bronnen, hoofdzakelijk het *Dictionariolum puerorum Germanicolatinum* van Frisius, *Die Teütsch Spraach* van Maaler, het *Dictionaire francoislatin* (1546) van Thierry, een bewerking van dat van Estienne, en *Les mots francois* van Estienne. Zijn taalstudie werkt Kiliaan nog verder uit in zijn latere uitgaven, het *Dictionarium Teutonico-Latinum* van 1588 en het *Etymologicum Teutonicae linguae* van 1599. Dit laatste woordenboek is een echt wetenschappelijk standaardwerk, een unicum in heel Europa en de grondslag voor de moderne Nederlandse lexicografie.

De latere woordenboeken steunen in hoofdzaak op het *Etymologicum* van Kiliaan en op de *Thesaurus* van Plantijn. Het *Dictionaire Flameng-Francoys* (1576) van M. Sasbout komt meestal bijna letterlijk overeen met de *Thesaurus*, maar dan zonder het Latijn. Sasbouts *Dictionaire Francoys-Flameng* (1579) steunt gedeeltelijk op zijn

10 *Archief van het Museum Plantin-Moretus*, Register 1179, *Privilèges plantiniens*, nr. 139.

Flameng-Francoys en gedeeltelijk op het *Dictionaire Francois-Flameng* van Meurier. Het *Dictionaire Francois-Flamen* (1582) van J. Taye en dat van G. Verniers zijn ingekorte uitgaven van het Frans-Nederlandse woordenboek van Sasbout. Het *Dictionaire ou promptuaire Flameng-Francoys* en *Francoys-Flameng* (1587) van E.E.L. Mellema is weer een aangevulde herdrukt van Sasbout[11].

Zo gaf Plantijn onder invloed van Estienne de stoot tot het onstaan van uitvoerige Nederlandse woordenboeken met een modern uitzicht, grondig verschillend van de beknopte schoolboekjes uit het begin der zestiende eeuw.

Inrichting van deze lijst

In tegenstelling met de bovenvermelde lijsten van Sermon en Bouchery neemt deze lijst geen eentalige grammatische of fonetische werken en ook geen tweetalige verzamelingen van spreekwoorden of uitdrukkingen op; ze geeft alleen eigenlijke woordenlijsten of woordenboeken en twee- of meertalige gesprekboekjes en schoolboeken die een Nederlandse vertaling geven en onmiddellijk bestemd waren om een vreemde taal aan te leren. Het Nederlandse taalgebied grens ik af zoals dit in de zestiende eeuw door schrijvers van taalkundige werken werd aangegeven. Volgens de inleiding op de *Nederlandsche Spellijnghe* (1550) van J. Lambrecht omvat het Nederlands: 'Vlaams, Brabants, Hollands, Gelders, Kleefs, Fries, Guliks en Zeeuws'. In 1581 schreef Pontus de Heuiter: 'Aldus heb ic mijn Nederlants gesmeet uit Brabants, Flaems, Hollants, Gelders en Cleefs'[12]. In 1588 nam Kiliaan volgens zijn inleiding in zijn *Dictionarium Teutonico-Latinum* woorden op 'Brabantis in primis usitatas, multas insuper Flandris, Hollandis, Frisiis, Sicambris (Gheldris nempe, Cliuiis & Iuliacis) Saxonibus quoque, &

11 Cfr. J. Storme, *Proeve eener Critiek op den Thesaurus Theutonicae linguae (1573) door Christoffel Plantijn*, (1914), in handschrift bij de Kon. Vlaamse Academie te Gent, pp. 389-397 en 400-402; cfr. *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vla. Acad. v. Taal- en Letterkunde*, 1914, p. 448; K.J. Riemens, *Les débuts de la lexicographie Franco-Néerlandaise*, in *Revue de Philologie française*, 33 (1921), pp. 27-30.

12 P. de Heuiter, *Nederduitse Orthographie.* Antwerpen, 1581, p. 93.

Germanicis superioribus usitatissimas'; Saksisch en Hoogduits schijnt Kiliaan toch slechts in ruimere zin als *Teutonicum* te beschouwen, want ze zijn ook bij de vreemde talen waarin hij equivalenten geeft na de Latijnse synoniemen.

De woordenlijsten en woordenboeken zijn in deze lijst chronologisch gerangschikt. Telkens wordt onder a) verwezen naar de bestaande bibliografie, worden onder b) de bewaarplaatsen (meestal met het bibliotheeknummer) vermeld, en wordt onder c) verdere uitleg gegeven over de aard van het werk en over herdrukken of nieuwe bewerkingen ervan. De boeken die ik persoonlijk in handen heb gehad, heb ik met * gemerkt; verder vermeld ik als bewaarplaatsen alleen bibliotheken waaruit ik schriftelijk inlichtingen heb gekregen of die ik in recente bibliografieën vermeld heb gevonden. Een boek uit een privé-collectie heb ik slechts opgenomen als het een uniek exemplaar is.

Afkortingen van bewaarplaatsen

B.	Bibliotheek
BM	British Museum
BN	Bibliothèque Nationale
Bodl. Libr.	Bodleian Library
KB	Koninklijke Bibliotheek
MNL	Maatschappij der Nederlandse letterkunde
MPM	Museum Plantin-Moretus
SB	Stadsbibliotheek
UB	Universiteitsbibliotheek
WNT	Woordenboek der Nederlandsche taal

Bibliografische verwijzingen

Adams	H.M. Adams, *Catalogue of Books printed on the Continent of Europe 1501-1600, in Cambridge Libraries.* 2 vol. Cambridge, 1967.
Alblas	*Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht.* Incunabelen beschreven door J. Alblas en uitgegeven met toelichtende aanteekeningen, platen en facsimiles door J.F. van Someren. Utrecht, 1922.

Ann. Plant.	C. Ruelens et A. de Backer, *Annales Plantiniennes*, *I. Christophe Plantin* (*1555-1589*). Bruxelles, 1865.
Aurel.	*Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum.* 4 vol. Aureliae Aquensis, 1965-vlg.
Baudrier	H. et J. Baudrier, *Bibliographie Lyonnaisse.* 14 vol. Lyon-Paris-Genève-Lille. 1895-1950.
Bibl. Belg.	*Bibliotheca Belgica ou Bibliographie Générale des Pays-Bas*, par le Bibliothécaire en chef de l'université de Gand (F. vander Haeghen). 54 vol. Gand-La Haye, 1880-1923.
Bibl. Gant.	F. vander Haeghen, *Bibliographie gantoise.* I. Gand, 1858.
Blonden	J.L. Blonden, *Catalogus van de incunabelen in de Openbare Stadsbibliotheek van Maastricht.* Maastricht, 1928.
BMCI	*Catalogue of Books printed in the XVth Century now in the British Museum.* I. Xylographica and Books printed with types at Mainz, Strassburg, Bamberg and Cologne. Lithographie Reprint, London, 1963.
BMC IX	*Catalogue of Books printed in the XVth Century now in the British Museum.* IX. Fascicule I: Holland. Fascicule II: Belgium. Lithographic Reprint, London, 1968.
BM ShT Dutch	*Short-title Catalogue of Books printed in the Netherlands and in Belgium and of Dutch and Flemish Books printed in other countries from 1470 to 1600 now in the British Museum.* London, 1965.
BM ShT German	*Short-title Catalogue of Books printed in the German-speaking countries and German Books printed in other countries from 1470 to 1600 now in the British Museum.* London, 1962.

Borchl. Clauss.	C. Borchling und B. Claussen, *Niederdeutsche Bibliographie. Gesamtverzeichnis der niederdeutschen Drucke bis zum Jahre 1800.* 3 vol. Neumünster, 1941-1957.
Bourland	C.B. Bourland, *The Spanish Schoole-Master and the Polyglot Derivatives of Noel de Berlaimont's Vocabulare*, in *Revue Hispanique*, 81 (1933), pp. 283-318.
Brink	E.A.B.J. ten Brink, *Bossche drukken 1541-1600. Een bijdrage tot de Noordnederlandse bibliografie*, in *Varia Historica Brabantica*, II (1966), pp. 95-152.

Burger	C.P. Burger, *De Incunabelen en de Nederlandsche uitgaven tot 1540 in de bibliotheek der universiteit van Amsterdam.* 2 vol. 's-Gravenhage, 1919-1923.
CA	M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle.* 1 vol. + 4 suppl. La Haye, 1874-1890.
CAH	L. and W. Hellinga, *Additions and Notes to Campbell's Annales and GW (Supplement X to Campbell)*, in *Beiträge zur Inkunabelkunde*, Dritte Folge, I, Berlin, 1965, pp. 76-86.
Cockx	E. Cockx-Indestege en G. Glorieux, *Belgica typographica 1541-1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt. I. Bibliotheca Regia Bruxellensis.* Nieuwkoop, 1968.
Coll. Frankf.	*Collectio in unum corpus omnium librorum*, *qui in nundinis Francofurtensibus ab anno 1564. usque ad nundines Autumnales anni 1592 venales extiterunt.* I. Francofurti, 1592.
Col. Link.	I. Collijn, *Katalog ofver Linköpings Stifts- och Läroverksbiblioteks Inkunabler.* Uppsala-Leipzig, 1909.
Col. Stockh.	I. Collijn, *Katalog der Inkunabeln der kgl. Bibliothek in Stockholm.* 2 vol. Stockholm, 1914-1916.
Col. Upps.	I. Collijn, *Katalog der Inkunabeln der kgl. Universitäts-Bibliothek zu Uppsala.* Uppsala-Leipzig, 1907.
Cop.	W.A. Copinger, Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum. 2 vol. London, 1898-1902.
Draudius	G. Draudius, *Bibliotheca classica*, *sive catalogus officinalis, in quo philosophici Artiumque adeo humaniorum*, *poetici etiam et musici libri omnes. qui intra hominum fere memoriam usque ad annum*

	M.DCXXIV. inclusive, *in publicum prodierunt.* Francofurti, 1625.
Early	*Early Printed Books of the Low Countries from the Lessing J. Rosenwald Collection.* An Exhibition in the Library of Congress. April 2, 1958, to August 31, 1958. Washington, 1958.
Ennen	L. Ennen, *Katalog der Inkunabeln in der Stadt-Bibliothek zu Köln.* Köln, 1865.
GK	*Gesamtkatalog der preussischen Bibliotheken.* 14 vol. Berlin, 1931-1939.

GKW	*Gesamtkatalog der Wiegendrucke.* 8 vol. Leipzig, 1925-1940.
Goff	F.R. Goff, *Incunabula in American Libraries. A Third Census of fifteenth-century books recorded in North American collections.* New York, 1964.
Graaf	B. en M.E. de Graaf, *Petrus Apherdianus*, *Ludimagister*, *ca. 1510-1580.* Nieuwkoop, 1968.
Graesse	J.G.Th. Graesse, *Trésor des livres rares et précieux.* 7 vol. + Supplément. Milano, 1950.
Grubmüller	K. Grubmüller, *Vocabularius Ex quo. Untersuchungen zu lateinisch-deutschen Vokabularen des Spätmittelalters.* München, 1967.
Hain	L. Hain, *Repertorium bibliographicum ad annum 1500.* 2 vol. Stuttgartiae-Lutetiae, 1826-1836.
HPT	W. and L. Hellinga, *The Fifteenth-Century Printing Types of the Low Countries.* 2 vol. Amsterdam, 1966.
KC	M.E. Kronenberg, *Campbell's Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle. Contributions to a new edition.* The Hague, 1956.
Kronenb. Dev.	M.E. Kronenberg, *Catalogus van de Incunabelen in de Athenaeum-bibliotheek te Deventer.* Deventer, 1917.
Libr. Congr.	*A Catalog of Books represented by Library of Congress printed Cards to July 31 1942.* 167 vol. Ann Arbor, Michigan, 1942-1945.
Ludin	F. Ludin, *Adam Sibers Bearbeitung des* '*Nomenclator H. Junii*'. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doctorwürde der hohen philosophischen Fakultät zu Freiburg i. B. Karlsruhe, 1898.
Madsen	V. Madsen, *Katalog over det Kongelige Biblioteks Inkunabler.* 2 vol. København, 1935-1938.

Mare	A.J. de Mare, *Catalogus der gedrukte werken van het Museum Meermanno-Westreenianum.* 3 vol. 's-Gravenhage, 1937-1940.
Mead	H.R. Mead, *Incunabula in the Huntington Library.* San Marino, Calif., 1937.
Meinsma	K.O. Meinsma, *Catalogus van de Librye der St. Walburgskerk te Zutphen.* Zutphen, 1903.
MKC I	M.E. Kronenberg, *More Contributions and Notes to a new Campbell Edition*, in *Het Boek*, 36 (1964), pp. 129-139.

MMW II	*Museum Meermanno Westreenianum. Catalogus van de Incunabelen.* II. Nederland, België, Duitschland, Duitsch-Zwitserland, Oostenrijk. 's-Gravenhage, 1920. Bijlage der Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst, XLI (1918).
Moes	E.W. Moes en C.P. Burger, *De Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de zestiende eeuw.* IV. 's-Gravenhage, 1915.
Nauwel. Verep.	M.A. Nauwelaerts, *Bijdrage tot de bibliographie van Simon Verepaeus*, in *De Gulden Passer*, 25 (1947), pp. 52-90.
Nauwel. Vlad.	M.A. Nauwelaerts, *Het letterkundig werk van de Nederlandse humanist Christophorus Vladeraccus* (*1524-1601*). *Een bibliographische bijdrage*, in *Folium*, I (1951), pp. 6-10.
NK	W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540.* 3 vol. 's-Gravenhage, 1919-1959.
Paquot	J.N. Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas*, *de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines.* 18 vol. Louvain, 1763-1770.
Peeters-Font.	J. Peeters-Fontainas, *Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas méridionaux.* 2 vol. Nieuwkoop, 1965.
Pellechet	M. Pellechet, *Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France.* 3 vol. Paris, 1897-1909.
Penney	C.L. Penney, *Printed Books 1468-1700 in the Hispanic Society of America.* New York, 1965.
Polain	M.L. Polain, *Catalogue des livres imprimés au XVe siècle des bibliothèques de Belgique.* 4 vol. Bruxelles, 1932.

Proctor	R. Proctor, *An Index to the Early Printed Books in the British Museum: from the Invention of Printing to the year 1500. With Notes of those in the Bodleian Library.* London, 1960.
Quemada	B. Quemada, *Les Dictionnaires du français moderne. Liste bibliographique. I. Auteurs et anonymes* (gestencilde lijst, 1969).

Reichling	D. Reichling, *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum. Additiones et emendationes.* 2 vol. München, 1905.
Reichl. Murm.	D. Reichling, *Johannes Murmellius*, *Sein Leben und seine Werke*, *nebst einem ausführlichen bibliographischen Verzeichnis sämmtlicher Schriften und einer Auswahl von Gedichten.* Freiburg-im-Breisgau, 1880.
Riemens	K.J. Riemens, *Bijdrage tot de bibliographie van Noël van Berlaimont*, in *Het Boek*, 18 (1929), pp. 11-22.
Rosenwald	*Oude drukken uit de Nederlanden. Boeken uit de Bibliotheek van Arenberg thans in de collectie Lessing J. Rosenwald.* 's-Gravenhage, Museum Meermanno-Westreenianum van 29 augustus tot 9 oktober 1960, Brussel, Bibliotheek Albert I van 21 oktober tot 31 december 1960.
Sermon	*H. Sermon, De Vlaamsche vertaal- en woordenboeken van het begin der boekdrukkunst tot den jare 1700*, in *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vl. Acad. v. Taal- en Letterkunde*, 1891, pp. 250-285 en 483-485.
Slee	J.C. van Slee, *Catalogus van de Athenaeum-Bibliotheek te Deventer.* 2 vol. Deventer, 1896-1900.
ULC	J.C.T. Oates, *A Catalogue of the fifteenth-century printed books in the University Library Cambridge.* Cambridge, 1954.
Verd. Das.	R. Verdeyen, *Petrus Dasypodius en Antonius Schorus. Bijdrage tot de studie van de lexicographie en het humanisme*, in *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vl. Acad. v. Taal- en Letterkunde*, 1939, pp. 967-1132.
Verd. Luyth.	R. Verdeyen, *Un recueil précieux d'éditions anversoises du XVIe siècle. Glaude Luyton*, *le maître d'école de la*

	paroisse de St. André, in *De Gulden Passer*, 2 (1924), pp. 176-195.
Verd. Vocab.	R. Verdeyen, *Colloquia et Dictionariolum Septem Linguarum*, *gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616.* 3 vol. Uitgaven van de Antwerpsche Bibliophilen, nrs. 39, 40, 42. Antwerpen-'s-Gravenhage, 1926-1925-1935.
Voull. Berl.	E. Voulliéme, *Die Inkunabeln der Königlichen Bibliothek und der anderen Berliner Sammlungen.* Beiheft XXX zum Zentralblatt für Bibliothekswesen. Leipzig, 1906.

Voull. Köln	E. Voulliéme, *Der Buchdruck Kölns bis zum Ende des fünfzehnten Jahrhunderts*. Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde, XXIV. Bonn, 1903.
Voull. Trier	E. Voulliéme, *Die Inkunabeln der offentlichen Bibliothek und der kleineren Büchersammlungen der Stadt Trier.* Beiheft XXXVIII zum Zentralblatt für Bibliothekswesen. Leipzig, 1910.
Vreese	W. de Vreese, Art. *Meurier (Gabriel)*, in *Biographie Nationale. Publiée par l'Académie Royale des Sciences*, *des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique.* XIV. Bruxelles, 1897, kol. 700-763.
Wicquot	A. Wicquot, *Catalogue méthodique de la Bibliothèque communale de la ville d'Arras.* 4 vol. Arras, 1885-1889.
Wilbaux	A. Wilbaux, *Catalogue de la bibliothèque de la ville de Tournai.* IV. Tournai, 1876.

***

1. Gherard de Schueren, *Vocabularius qui intitulatur Teuthonista vulgariter dicendo der Duytschlender.* Keulen, Arnold ther Hornen, 31 mei 1477. 4°. 2 vol. A^{10}, B^{10+1}, C - V^{10} + a - s^{10}, t^8, v^6, x^{10}. 405 ff.
    a) Hain 14513; Polain 1580; Borchl. Clauss. 18; Voull. Köln 448.
    b) 's-Gravenhage KB* (170 B 16; M 3 B 19; MMW II 449, Mare I 690); Utrecht UB (B fol 130 Rar 2 ex.; Alblas 247); Leiden UB* (1499 B 2, enkel vol. 2); Leiden WNT* (fotocopie: vol. 1 Utrecht; vol, 2 Leiden); Brussel KB* (B 99; B 100, vol. 1 onvolledig); Oxford Bodl. Libr. (Proctor 940-941); Londen BM (IB 3139; 3140; BMC I 206, BM ShT German 797); Straatsburg UB (K32.59); Göttingen UB (4° Ling VI 7200); Hamburg UB (AC IV 38); Hannover Landes-B.; Kiel UB (Typ. Bord. 148); Keulen UB (Ennen 73); Berlijn Staats-B. (Voull. Berl. I 728, maar verloren gegaan volgens brief van 19. 12. 70 uit de S.B. Berlijn-Oost); Parijs BN (Res. X 656; Res. X 657).
    c) Alfabetische woordenlijst met een Nederrijns-Latijns (vol. 1) en een Latijns-Nederrijns (vol. 2) deel; G. van der Schueren was secretaris van de hertog van Kleef. Een moderne uitgave van het Nederrijns-Latijnse deel werd bezorgd door C. Boonzajer (Leiden,

1804) en een gemoderniseerde bewerking van beide delen door J. Verdam (Leiden, 1896).

2. *Curia palacium* (Leuven, Jan van Westfalen, 1477-1485) 4°. a^{8}. 8 ff.
   a) Cop. 1850; CA 518; HPT II 437.

b) Keulen UB (GB III 827a).
c) Nederlands-Latijnse woordenlijst voor schoolgebruik, genoemd naar de eerste twee woorden; latere uitgaven in 1480-85, 1489-95, 1492 (twee) en ca. 1501. Moderne uitgave door Drs. N. van der Blom in *Hermeneus*, 39 (1967-68), pp. 197-213.

3. *Vocabularius Ex quo.* Zwolle (Peter Os van Breda) 21 december 1479. 4°. a - z^8, A - F^8. 232 ff.
   a) Cop. 6324; CA 1749, MKC I p. 138; HPT II 448; Grubmüller 102.
   b) 's-Gravenhage KB* (171 G 85; 225 H 9); Londen BM (I A 48101; BMC IX, I 80, BM ShT Dutch 208, Proctor 9120); Cambridge UB (ULC 3589).
   c) Alfabetische Latijns-Nederlandse woordenlijst, waarvan een latere uitgave verscheen in 1486-88; een Latijns-Duitse uitgave ervan werd reeds in 1467 gedrukt te Eltville bij Mainz (Grubmüller 101).

4. Stephanus Fliscus, *Sententiarum variationes sive synonima.* Zwolle, Peter Os van Breda, 1480. a - m^8, n^6, o^8. 110 ff.
   a) Hain 7147; CA 747; HPT II 449; Pellechet 4827.
   b) Parijs BN (Res. X 1394).
   c) Werk over de retorica met voorbeelden in het Nederlands; latere uitgaven in 1481, ca. 1483-85, 1485 en ca. 1485-87. Oudere Duitse uitgaven verschenen reeds in 1477 te Keulen en te Augsburg (Pellechet 4830, 4831).

5. *Curia palacium.* Deventer (Jacob van Breda; dr. Richard Pafraet, 1480-85). 4°. a^8. 8 ff.
   a) Cop. 1851; CA 515, MKC II, p. 76; HPT II 406.
   b) Deventer Athenaeum-B. (Slee II p. 47, Kronenb. Dev. 96).
   c) Oudere uitgave in 1477-85.

6. Stephanus Fliscus, *Sententiarum variationes sive synomina.* Deventer (R. Pafraet) 1481. 4°. 79 ff.
   a) Graesse II 597.
   b) Geen exemplaar bekend.
   c) Oudere uitgave in 1480.

7. *Vocabularius copiosus et singularius units ex diversis, diligentissime theutonicatus* (Leuven, Jan van Westfalen, ca. 1481-1483) fol. a - z^8, aa - kk^8, ll^4, A - S^8. 412 ff.
   a) Cop. 6301; CA 1748; Polain 4012; Goff V 333; HPT II 436.
   b) 's-Gravenhage *(B 1533; M 1 C 21; MMW II 179, Mare I 689);

Leiden WNT* (fotocopie 's-Gravenhage); Gent UB* (R 20); Maastricht SB (181 C 5; Blonden 73); Londen BM (IB. 49227; BMC IX, II 147, BM ShT Dutch 208); Cambridge UB (ULC 3774); Jenkintown Lessing J. Rosenwald (779, vroeger Arenberg 992; Rosenwald 42, Early 39).

c) Alfabetische Latijns-Nederlandse woordenlijst, vooral voor het Latijn zeer uitvoerig; naar de tekst op de laatste blz. wordt ze soms ook *Conflatus vocabulorum* genoemd. HPT II 436 geeft als datering s.d. (1477-83); de tekst van de *Vocabularius* zelf vermeldt i.v. *Incarnatio* echter het jaartal 1481, zodat hij niet eerder gedrukt kan zijn (cfr. G.I. Lieftinck, *Tijdschrift voor Ned. taal- en letterkunde*, 72 (1954), p. 42).

8. Jean Boutillier, *Somme rurael.* Delft (Jac. Jacobsz. vander Meer) 19 augustus 1483. fol. x^8, (+ 4), a - r^8, 2^8, S^8, s^8, t^8, u^8, v^8, x^6, y^8, z^6, $\&^8$, 9^8, A - P^8, Q^6, R - V^8, W^8, X - Z^8, AA^8, BB^6, CC^8. 440 ff.
   a) Hain-Cop. 3692; GKW IV 4974; CA 361 + Spl. II; Polain 858; Pellechet 2796; Bibl. Belg. I B 142; HPT II 400.
   b) 's-Gravenhage KB (170 G 3; M 1 B 15; MMW II 53, Mare I 455); Brussel KB* (Inc. B 1418); Gent UB (Res. 125); Leiden UB (1500 C^2); Londen BM (I B 47126; BMC IX, I 18, BMShT Dutch 39, Proctor 8871); Parijs BN (Res. F 613); Erlangen UB.
   c) Van deze uitgave bestaan slechts enige exemplaren met een eraan toegevoegde woordenlijst van 4 ff (tussen f. 8 en 9), die vreemde rechtstermen verklaart: *Vocabulaer van alle die vreemde of walsche termen gheset in ordinancie bi A.B.C.* De Bibl. Belg. vermeldt zo'n exemplaar bij ‘Mr. J. Vanden Peereboom’ en CA Spl. II 361 uit de ‘catalogue P. Cockx Anvers 11 dec. 1876’; de GKW IV 4974 beschrijft insgelijks een exemplaar met die woordenlijst, wellicht uit de UB te Erlangen. Latere uitgaven verschenen in 1503, 1520, 1529, 1542 en 1550, met het *Vocabulaer* in alle exemplaren. De eerste Franse uitgave zag het licht te Brugge, C. Mansion, 1479 (Bibl. Belg. I B 125; GKW IV 4967).

9. Stephanus Fliscus, *Sententiarum variationes sive synonima.* Deventer (Richard Pafraet, ca. 1483-85). 4°. a - k^8. 80 ff.
   a) Cop. 2529; CA 748; HPT II 406.
   b) Cambridge UB (ULC 3443).
   c) Eerste uitgave in 1480.

10. *Gemmula vocabulorum.* Antwerpen, Geraert Leeu, 18 september 1484. 4°. a - z^8, r^8, aa - cc^8, dd^6, ee^8. 230 ff.

a) Cop. 6341; CA 787 + Spl. II; Polain 1562; HPT II 419.
b) Brussel KB* (Inc. A 1395); Londen BM (I A 49731; BMC IX, II 185, BM ShT Dutch 83, Proctor 9352); Cambridge UB (ULC 3878); Luik Seminarie-B. (VI B 3).
c) Alfabetische Latijns-Nederlandse woordenlijst, bewerking van de *Vocabularius Ex quo*; latere uitgaven in 1486, 1487, 1488 (drie), 1489, 1490, 1491, 1492, 1493 en 1494.

11. *Vocabularius (gallico-belgico-latinus).* (Leuven, Johan Veldener, ca. 1484-86). 4°. a - k^{8}. 80 ff.
    a) KC I 1748a, p. 54 + MKC I p. 136; HPT II 434; cfr. BMC IX, p. XII, n. 1.
    b) Kopenhagen KB (72-51, 4°; Madsen 4213).
    c) Deze woordenlijst geeft Franse (alfabetische gerangschikt), Nederlandse en Latijnse woorden, Franse en Nederlandse zinnetjes naast elkaar.

12. Stephanus Fliscus, *Sententiarum variationes sive synonima.* Deventer, Jacob van Breda, 1485, 4°. a - m^{8}, n^{10}. 106 ff.
    a) KC I 748 a, p. 34; HPT II 411.
    b) Amsterdam UB (Ned. Inc. 239; Burger II Ned. 239).
    c) Eerste uitgave in 1480.

13. Stephanus Fliscus, *Sententiarum variationes sive synonima.* Deventer, Jacob van Breda (ca, 1485-87), 4°. a - n^{8}. 104 ff.
    a) Cop. 2528; CA 749; HPT II 412.
    b) Wolfenbüttel Herzog-August-B. (21.5 Gram.).
    c) Eerste uitgave in 1480.

14. *Vocabularius Ex quo* (Leuven, Aegidius van der Heerstraten, 8 juni 1486-88). 4°.
    a) KC I 749a, p. 54; HPT II 504; Grubmüller 102-103.
    b) Slechts enige bladzijden bewaard, cfr. E.Ph. Goldschmidt, *Gothic & Renaissance Bookbindings.* I. London-Boston-New York, 1928, p. 235.
    c) Oudere uitgave in 1479.

15. *Gemmula vocabulorum cum addito diligenter revisa et emendata.* Antwerpen, Geraert Leeu, 23 augustus 1486. 4°. a - z^{6}, A - P^{6}. 236 ff.
    a) Cop. 6342; CA 788; HPT II 419; Goff V 329.
    b) 's-Gravenhage KB* (150 B 44); Leiden UB* (1497 C 25); Oxford Bodl. Libr. (Proctor 9360); Jenkintown Rosenwald (763, vroeger Arenberg 1176; Rosenwald 60, Early 55); Brussel KB (microfilm ex. Rosenwald).
    c) Eerste uitgave in 1484.

16. *Gemmula vocabulorum cum addito diligenter revisa et emendata.* Antwerpen, Mathias van der Goes, 14 februari 1487. 4°. a - z^8, A - L^8. 272 ff.
    a) Cop. 6343; CA 789; Polain 1563; HPT II 388.
    b) 's-Gravenhage KB* (M 1 E 5; MMW II 11, Mare I 688); Brussel KB* (A 1352; A 1353 onvolledig); Cambridge UB (ULC 3964).
    c) Eerste uitgave in 1484.

17. Terentius, *Vulgaria quaedam in theutonicam linguam traducta.* Antwerpen, Geraert Leeu, 20 april 1487. 4°. a - c^6, d^4. 22ff.
    a) Cop. 5757; CA 1637; HPT II 419.
    b) 's-Gravenhage KB (M 1 E 10; MMW II 19).
    c) Latijnse woorden uit Terentius met ernaast een Nederlandse vertaling. Latere uitgaven op 29 juni 1487, in 1488 (twee), 1489 (twee), 1490, 1495, 1499, ca. 1502, 1505 en 1509.

18. Terentius, *Vulgaria quaedam in theutonicam linguam traducta.* Antwerpen, Geraert Leeu, 29 juni 1487. 4°. a - c^6, d^4. 22 ff.
    a) Cop. 5758; CA 1638 + Spl. IV; HPT II 419.
    b) Berlijn-West Staats-B. (C 5758; Voull. Berl. 4801).
    c) Eerste uitgave op 20 april 1487.

19. *Gemmula vocabulorum cum addito diligenter revisa et emendata.* Antwerpen, Mathias van der Goes, 22 februari 1488. 4°. a - z^8, A - L^8. 272 ff.
    a) KC I 789 a, p. 35; HPT II 481.
    b) Antwerpen MPM* (4-9).
    c) Eerste uitgave in 1484.

20. *Gemmula vocabulorum cum addito diligenter revisa et emendata.* Antwerpen, Geraert Leeu, 19 mei 1488. 4°. a^8, b-y^6, z^8, A-N^6, O-P^8. 236 ff.
    a) Cop. 6344; CA 790 + Spl. I; Goff V 330; HPT II 420.
    b) Leiden UB* (1497 C 1); Maastricht SB (58 g 6; Blonden 32); Cambridge UB (ULC 3909); Kopenhagen KB (72-277. 4°; Madsen 1673); Columbia University.
    c) Eerste uitgave in 1484.

21. *Gemmula vocabulorum cum addito diligenter revisa et emendata.* 's-Hertogenbosch, Geraert Leempt, 31 mei 1488. 4°. a^8, b-y^6, z^8, A-N^6, O-P^8. 236 ff.
    a) Cop. 6345; CA 791 + Spl. I; HPT II 429.

b) Groningen UB; Cambridge UB (ULC 3658).
c) Eerste uitgave in 1484.

22. Terentius, *Vulgaria quaedam in theutonicam linguam traducta.* Deventer (R. Pafraet) 20 augustus 1488. 4°. a-c^{8}, 24 ff.
    a) KC I 1638a, p. 50; HPT II 406.
    b) Berlijn Staats-B. (Voull. Berl. 4830, 5, maar verloren gegaan volgens brief van 19. 12. 70 uit de S.B. Berlijn Oost); Linköping Stifts-B. (Col. Link. 107).
    c) Eerste uitgave in 1487.

23. Terentius, *Vulgaria quaedam in theutonicam linguam traducta.* Antwerpen, Geraert Leeu. 1488. 4°. a-c^{6}, d^{4}. 22 ff.
    a) Cop. 5759; CA 1639 + Spl. III; HPT II 420.
    b) 's-Gravenhage KB* (150 B 52); Kopenhagen KB (74 I-61, 4°; Madsen 3854).
    c) Eerste uitgave in 1487.

24. Terentius, *Vulgaria quaedam in theutonicam linguam traducta.* Deventer, Jacob van Breda, 24 januari 1489. 4°. a-b^{6}, c^{4}. 16 ff.
    a) CAH 1640 a; HPT II 412.
    b) Wolfenbüttel Herzog-August-B. (Lh 2387. 1).
    c) Eerste uitgave in 1487.

25. Terentius, *Vulgaria quaedam in theutonicam linguam traducta.* Deventer (Richard Pafraet) 24 november 1489. 4°. a-d^{6}. 24 ff.
    a) Cop. 5760; CA 1640 + Spl. III + IV; Polain 3671; Goff T 109; HPT II 407.
    b) Gent UB* (R 124); Kopenhagen KB (74 I-61, 4°; Madsen 3855); Eric H.L. Sexton Rockport Maine.
    c) Eerste uitgave in 1487.

26. *Gemmula vocabulorum cum addito diligenter revisa et emendata.* Deventer, Richard Pafraet, 1489. 4°. a-z^{6}, A-R^{6}. 240 ff.
    a) Cop. 6346; CA 792; HPT II 407.
    b) 's-Gravenhage KB* (170 G 38); Londen BM (IA 47612; BMC IX, I 51, BMShT Dutch 83, Proctor 8985); Cambridge UB (ULC 3481).
    c) Eerste uitgave in 1484.

27. *Curia palacium.* Deventer (Richard Pafraet, ca. 1489-95). 4°. a^{6}. 6 ff.

a) Cop. 1853; CA 516, KC II p. 76; Goff V 327.
b) Washington Library of Congress.
c) Eerste uitgave 1480-85.

28. *Gemmula vocabulorum cum addito diligenter revisa et emendata.* Antwerpen, Mathias van der Goes, 21 mei 1490. 4°. a-z^{6}, A-X^{6}. 264 ff.
a) Cop. 6347; CA 793, KC II p. 84; Polain 1564; HPT II 388.
b) Gent UB* (R 170).
c) Eerste uitgave in 1484.

29. Terentius, *Vulgaria quaedam in theutonicam linguam traducta.* Deventer, s.n. 1490. 4°.
a) Cop. 5761; CA 1641.
b) Geen exemplaar bekend.
c) Eerste uitgave in 1487.

30. *Gemmula vocabulorum cum addito diligenter revisa et emendata.* Deventer, Jacob van Breda, 8 maart 1491. 4°. a-y^{6}, A-I^{6}, K^{4}, L-M^{6}, N-Q^{4,6}. 228 ff.
a) Cop. 6348; CA Spl. I 793a; HPT II 412.
b) Leiden UB* (1497 C 34[1]); Uppsala KB (Col. Upps. 579).
c) Eerste uitgave in 1484.

31. *Gemmula vocabulorum cum addito diligenter revisa et emendata.* Zwolle (Peter Os van Breda) 7 september 1492. 4°. a-f^{8}, ff^{8}, g-z^{8}. 192 ff.
a) Cop. 6349; CA 794; HPT II 450.
b) 's-Gravenhage KB* (171 G 28); Cambridge UB (ULC 3614).
c) Eerste uitgave in 1484.

32. *Curia palacium.* Deventer, Jacob van Breda (16 november 1492). 4°. a^{6}. 6ff.
a) NK 2731; KC I 516a, p. 23; Polain 1207; HPT II 414.
b) Gent UB* (R 1044).
c) Eerste uitgave 1480-85.

33. *Curia palacium.* Deventer, Jacob van Breda (16 november 1492). 4°. a^{6}. 6 ff.
a) Cop. 1852; CA 517; Polain 1208; HPT II 414.
b) 's-Gravenhage KB* (151 D 29).
c) Eerste uitgave 1480-85.

34. *Gemmula vocabulorum cum addito diligenter revisa et emendata.* Deventer, Jacob van Breda, 40 mei 1493. 4°. a-z^{6}, A-K^{6}, K^{4}, L^{6}, M^{4}, N^{6}, O^{4}. 222 ff.
    a) Cop. III 6350; CA 795; Polain 1565; HPT II 413.
    b) 's-Gravenhage KB* (171 G 28); Brussel KB* (A 1716, onvolledig); Deventer Athenaeum-B. (Slee II p. 47; Kron. Dev. 120); Cambridge UB (ULC 3554).
    c) Eerste uitgave 1484.

35. *Gemmula vocabulorum cum addito diligenter revisa et emendata.* Delft, Christiaen Snellaert, 16 april (1494). 4°. a-z^{6}, A-R^{6}. 240 ff.
    a) Cop. 6351; CA 796; HPT II 402.
    b) Londen BM (IA 47187; BMC IX, I 24, BM ShT Dutch 83, Proctor 8890); Parijs BN (Res. X. 1406).
    c) Eerste uitgave in 1484.

36. *Gemma vocabulorum. Gemma cum superaddito diligenter emendata atque de verbo ad verbum per totum attente revisa.* Antwerpen, Dirk Martens, 20 september 1494. a-z^{6}, A-T^{6}. 256 ff.
    a) Cop. 6334; CA 780; Goff V 331; HPT II 387.
    b) 's-Gravenhage KB* (150 C 20; M 1 E 4; MMW II 31, Mare I 688); Cambridge UB (ULC 3997); Stockholm KB (Col. Stockh. 438); San Marino Calif. H. Huntington Library (100801, Mead 5055).
    c) Alfabetische Latijns-Nederlandse woordenlijst, bewerking van de *Gemmula vocabulorum*.

37. *Vocabulair pour apprendre Latin, Romain et Flammeng. Vocabulaer om te leren Latijn*, *Walsch ende Vlaemsch.* Antwerpen, Adriaen van Liesvelt, 4 april 1495. 4°. a-f^{6}, g-m$^{4.6}$. 66 ff.
    a) CAH 1747b; HPT II 392.
    b) Manchester John Rylands Library (Inc. 19977).
    c) Latijns-Frans-Nederlands gesprekboekje, waarvan latere uitgaven verschenen ca. 1496-1500 (zonder Latijn), in 1520 en 1530 (met Spaans in plaats van Latijn) en ca. 1530.

38. Terentius, *Vulgaria quaedam in theutonicam linguam traducta.* Deventer, Richard Pafraet, 3 september 1495. 4°. a^{8}, b^{4}, c^{6}. 18 ff.
    a) Cop. Reichl. 5762; CA 1642; Goff T 110; HPT II 408.
    b) Hildesheim Dom-B. (EG 388); Urbana University of Illinois.
    c) Eerste uitgave in 1487.

39. *Vocabularius optimus Gemma Vocabularum merito dictus*, *quia duobus millibus optimorum vocabulorum maior est priori gemmula et multo correctior.* Deventer, Richard Pafraet, 1495. 4°. a^{8}, b^{4}, c-z^{6}, &^{6}, A-O$^{8.4}$, P^{6}, Q^{4}. 238 ff.
    a) Cop. 6336; CA 781; Polain 1566; Goff V 332; HPT II 408.
    b) 's-Gravenhage KB (150 G 79); Brussel KB* (Inc. A 1653); Londen BM (IA 47685; BMC IX, I 57, BMShT Dutch 82, Proctor 9010); Cambridge UB (ULC 3510); Berlijn Staats-B. (Voull. Berl. 4842, maar verloren gegaan volgens een brief van 19. 12.70 uit de S.B. Berlijn-Oost); Yale University; Baltimore Maryland Walters Art Gallery; Trier SB (Inc. 243; Voull. Trier 2390).
    c) Alfabetische Latijns-Nederlandse woordenlijst, nieuwe bewerking van de *Gemmula vocabulorum*. Latere uitgaven verschenen in 1497, 1498 (twee), 1500, 1502, 1503, 1505 (twee) en ca. 1510. Sermon (p. 259) ververmeldt nog een *Vocabularius optimus*, *s.l.*, *s.a.*, in het bezit van de Kon. Vl. Academie te Gent; een nader onderzoek, ingesteld door mijn confrater K. Heireman, heeft echter aangetoond dat deze gedrukt werd door Melchior Lotter te Leipzig (in 1501?).

40. *Vocabulair pour aprendre Romain et flameng. Vocabulaer om te leerne Walsch ende vlaemsch.* Antwerpen, Roland van den Dorpe (ca. 1496-1500). 4°. a-b^{6}, c-d^{4}, e-g^{6}, h^{4}. 42 ff.
    a) NK 4070; KC I 1747a, p. 53; HPT II 393.
    b) Parijs B. Mazarine (is er echter niet volgens een brief van 11. 12. 70 uit de B. Mazarine).
    c) Eerste uitgave (met ook Latijn) in 1495; uitgegeven door J. Gessler als nr. IV in *Het Brugsche Livre des mestiers en zijn navolgingen. Vier aloude conversatieboekjes om Fransch te leeren.* 6 vol. Brugge, 1931.

41. *Vocabularius optimus Gemma Vocabulorum merito dictus*, *quia duobus millibus optimorum vocabulorum maior est priori gemmula et multo correctior.* Deventer, Richard Pafraet, 2 januari 1497. 4°. a-y$^{8.4}$, z^{8}, A-O$^{4.8}$, P^{6}, Q^{4}. 234 ff.
    a) Cop. 6337; CA 782, KC I 796a, p. 35; Polain 1567; HPT II 409.
    b) 's-Gravenhage KB* (170 G 88); Leeuwarden Provinciale B.; Luik UB (XVe s. C 11); Berlijn-West Staats-B. (C 6337; Voull. Berl. 4848, 5); Trier SB (Inc. 207; Voull. Trier 2396).
    c) Eerste uitgave in 1495.

42. *Vocabularius optimus Gemma Vocabulorum merito dictus*, *quia duobus millibus optimorum vocabulorum maior est priori gemmula et multo*

correctior. Deventer, Richard Pafraet, 26 maart 1498. 4°. a-y$^{8.4}$, z^{8}, &^{4}, A-K$^{8.4}$, L^{8}. 212 ff.

a) Cop. 6339; CA 783 + Spl. I; HPT II 409.
b) 's-Gravenhage KB* (170 G 91); Trier SB (Inc. 204; Voull. Trier 2400).
c) Eerste uitgave in 1495.

43. *Vocabularius optimus Gemma Vocabulorum merito dictus, quia duobus millibus optimorum vocabulorum maior est priori gemmula et multo correctior.* Deventer, Jacob van Breda, 30 maart 1498. 4°. a-y$^{8.4}$, z^{8}, &^{4}, A-M$^{8.4}$, N^{8}, O^{4}. 228 ff.
    a) Cop. 6338; CA 784; Polain 1568; HPT II 414.
    b) 's-Gravenhage KB* (171 G 60); Cambridge UB (ULC 3565).
    c) Eerste uitgave in 1495.

44. Terentius, *Vulgaria quaedam in theutonicam linguam traducta.* Deventer, (Jacob van Breda) 24 oktober 1499. 4°. a-c^{6}. 18 ff.
    a) Cop. 5763; CA 1643; HPT II 414.
    b) München Staats-B. (5/4° Inc. c.a. 1858); Lübeck SB (verloren tijdens de oorlog volgens brief van 15. 12. 70 uit de SB Lübeck).
    c) Eerste uitgave in 1487.

45. *Vocabularius optimus Gemma Vocabulorum merito dictus*, *quia duobus millibus optimorum vocabulorum maior est priori gemmula et multo correctior.* Deventer, Jacob van Breda, 31 maart 1500. 4°. a-y$^{8.4}$, z^{8}, &^{4}, A-M$^{8.4}$, N^{8}, O^{4}. 228 ff.
    a) Cop. 6340; CA 768; HPT II 414.
    b) 's-Gravenhage KB* (M 1 E 42; MMW II 94, Mare I 688); Kopenhagen KB (72-277, 4°; Madsen I 1672).
    c) Eerste uitgave in 1495.

46. *Curia palacium.* Rotterdam, Hendrik de Lettersnider (ca. 1501). 4°. A^{6}. 6 ff.
    a) NK 665.
    b) Gent UB* (R 1043).
    c) Eerste uitgave 1477-1485.

47. *Vocabularius optimus Gemma Vocabulorum merito dictus*, *quia duobus millibus optimorum vocabulorum maior est priori gemmula et multo correctior.* Deventer, Richard Pafraet, 20 maart 1502. 4°. a-y$^{8.4}$, z^{8}, &^{4}, A-K$^{8.4}$, L^{8}. 212 ff.

a) NK 3066.
b) Amsterdam UB* (1129 C 33); Parijs BN (Res. X. 884).
c) Eerste uitgave in 1495.

48. Terentius, *Vulgaria quaedam in theutonicam linguam traducta.* Antwerpen, Henricus Eckert (ca. 1502). 4°. a^8, b^4, c^8. 18 ff.
a) NK 4494.
b) München Staats-B. (4 Inc. s.a. 1747 q).
c) Eerste uitgave in 1487.

49. *Vocabularius optimus Gemma Vocabulorum merito dictus*, *quia duobus millibus optimorum vocabulorum maior est priori gemmula et multo correctior.* Deventer, Jacob van Breda, 16 september 1503. 4°. a-$y^{8.4}$, z^8, &^{4}, A-$K^{8.4}$, L^8. 212 ff.
a) NK 4345.
b) Celle B. Oberlandesgericht.
c) Eerste uitgave in 1495.

50. Jean Boutillier, *Somme ruyrael.* Antwerpen, Henricus Eckert, 25 november 1503. fol. A^6, I^4, a-r^6, 2^6, S^6, s-v^6, u^6, x^6, y-z^4, &^{6},)^4, 9^2, A-P^6, Q^4, R-V^6, W^6, X-Z^6, AA^6, BB^4, CC^6. 332 ff.
a) NK 480; Bibl. Belg. I B 143.
b) 's-Gravenhage KB (226 A 21); Brussel KB* (Inc. B 1375); Antwerpen MPM (O.B. 5. 4.); Gent UB (Res. 898); Amsterdam UB (Burger I Ned. 54); Leiden UB (271 A 3); Leuven UB* (Res B 9202); Londen BM (5309. e. 7; BM ShT Dutch 39).
c) Eerste uitgave in 1483; in deze uitgave bevindt het *Vocabulaer* zich op ff. 7^r-9^v.

51. *Vocabula Iuvenibus multum necessaria* (Deventer, Richard Pafraet) 31 oktober 1504. 4°. A^8, B^4, C^8. 20 ff.
a) NK 4069.
b) Detmold Landes-B (Ph 107. 4°).
c) Latijns-Nederlands glossarium, waarvan nog een uitgave s.a.

52. *Vocabula Iuvenibus multum necessaria.* Antwerpen, Michael Hillen, s.a. 4°. A^6,. B^4, C^6. 16 ff.
a) NK 2176.
b) 's-Gravenhage Mart. Nijhoff.
c) Andere uitgave in 1504.

53. *Vocabularius optimus Gemma Vocabulorum merito dictus*, *quia duobus millibus optimorum vocabulorum maior est priori gemmula et multo correctior.* Antwerpen, Henricus Eckert, 11 januari 1505. 4°. a-y$^{8.4}$, z^{8}, &^{4}, A-H$^{8.4}$, I-K^{8}, L^{4} M^{8}, N^{6}. 226 ff.
    a) NK 4231 en 0544.
    b) Brussel KB* (A 2160); Leiden UB* (1498 C 17).
    c) Eerste uitgave in 1495.

54. *Vocabularius optimus Gemma Vocabulorum merito dictus*, *quia duobus millibus optimorum vocabulorum maior est priori gemmula et multo correctior.* Deventer, Richard Pafraet, 13 maart 1505. 4°. a-y$^{8.4}$, z^{8}, &^{4}, A-K$^{8.4}$, L^{8} 212 ff.
    a) NK 972.
    b) Utrecht UB (X qu. 85); Luik UB (Res. 9999).
    c) Eerste uitgave in 1495.

55. Guido Juvenalis, *In lingua latina ex Valla et Gellio sumpta eruditio cum thematis gallicanis et theutonicis.* Parijs, Jodocus Badius Ascensius, 1 september 1508. 4°. a^{8}, a-z^{8}, A^{8}, B^{4}, C^{8}. 212 ff.
    a) NK 3285.
    b) Parijs B. Arsenal en UB.
    c) Bevat Franse en Nederlandse vertalingen van Latijnse woorden en zinnen; een uitgave zonder volkstalen verscheen reeds in 1492 te Parijs (cfr. *Catalogue* BN Paris i.v. Jouennaux, Guy).

56. *Gemma gemmarum*, *seu vocabularius optimus*, *gemma vocabulorum dictus.* Zwolle, Peter Os van Breda (1510 ?). 4°. A-V$^{8.4}$, W^{4}, X^{8}, Y^{4}, Z^{4}, Z^{6}, Aa^{8}, Bb-Cc^{4}, A-C^{4}, (*^{4}?). 180(+ 4?) ff.
    a) NK 967; CA 785, KC II p. 83.
    b) Londen BM (12932b 47; BMShT Dutch 82); Oxford Bodl. Libr. 2 ex.; Uppsala KB (Col. Upps. 578').
    c) Eerste uitgave in 1495.

57. *Dictionarium quod Gemma Gemmarum vocant. Nuper castigatum.* Antwerpen, Dirk Martens, 29 april 1511. 4°. a-z^{6}, &^{6}, aa-dd^{8}, A-D^{4}. 180 ff.
    a) NK 968.
    b) Brussel KB* (Inc. A 1515; A 1516 defect); Londen BM (129. 32 bb 25; BMShT Dutch 82); Kopenhagen KB (72-278, 4°); Hamburg UB (Inc. App. A 52).

c) Alfabetische Latijns-Nederlandse woordenlijst, bewerking van de *Vocabularius optimus Gemma Vocabulorum*; twee latere uitgaven ervan verschenen in 1515.

58. *Figura sive forma exemplaris pro scolarium novellorum exercitatione et facili instructione.* Antwerpen, Adriaen van Berghen (ca, 1513?). 4°. A^6, B^{10}, C^4, D^6. 26 ff.
    a) NK 3029.
    b) Sevilla B. Colombina.
    c) Latijns-Nederlands schoolboekje, waarvan nog uitgaven verschenen in 1514 (of 1510?), 1517 en ca. 1520.

59. *Figura seu exemplaris forma novellis scolasticis erudiendis apprime utilis ac fructuosa*: *diligenti elucubratione denuo revisa.* Antwerpen, Adriaen van Berghen, mei 1514 (of 4 mei 1510?). 4°. A-D^6, E^2. 26 ff.
    a) NK 938; CA 745, KC II p. 82.
    b) Londen BM (12935.bb.3; BMShT Dutch 75).
    c) Waarschijnlijk is deze uitgave van 1514; volgens de titel is het een nieuwe uitgave van het vorige werkje.

60. Joannes Murmellius, *Pappa. Variarum rerum dictiones latine cum germanica interpretatione.* Deventer, Theodoricus de Borne, 1514. 4°. A-$F^{6.4}$. 30 ff.
    a) NK 3574.
    b) Parijs BN (Res. X 1478).
    c) Latijns-Nederlands woordenboek met een zakelijke indeling, waarvan latere uitgaven verschenen in 1514 (nog twee andere), 1515, 1516, ca. 1516, 1518 (twee), 1519, 1521, 1522, 1530, 1532, 1537, 1550, 1551, 1561, 1571, 1573 en 1576. De eerste Latijns-Duitse uitgave ervan was verschenen in 1513 bij Quentell te Keulen (Cfr. *Ausgewählte Werke des Münsterischen Humanisten Johannes Murmellius*, herausgegeven von A. Bömer. IV. Münster, 1894, p. XIV; Borchl. Clauss. 531-533).

61. Joannes Murmellius, *Pappa puerorum aesui atque usui percocta. Insunt in hac compluscula*, *quae in priori aeditione non habentur.* Deventer (Albert Pafraet of Theodoricus de Borne) 31 juli (?) 1514. 4°. A-$F^{6.4}$, G^4. 34 ff.
    a) NK 1565.
    b) London BM (12935. b. 10; BMShT Dutch 138).
    c) Eerste uitgave hierboven (nr. 60) vermeld.

62. Joannes Murmellius, *Nuclei.* Deventer, Theodoricus de Borne, 31 juli (?) 1514. 4°. A^{6}, B-C^{4}, D^{6}, E-F^{4}. 28 ff.
    a) NK 1561; Bibl. Belg. I M 109; Reichl. Murm. XXXII 1.
    b) Brussel KB* (II 14.517); Amsterdam UB (Ned. Inc. 256; Burger II Ned. 256); Kiel UB (Ink. 130).
    c) Latijns-Nederlandse woordenlijst, ingedeeld volgens de Latijnse verbuigingen en vervoegingen; latere uitgaven verschenen in oktober 1514, 1515, 1518, 1520, 1525 en 1541.

63. Joannes Murmellius, *Pappa puerorum aesui at que usui percocta. Insunt in hac compluscula*, *quae in priori aeditione non habentur.* Deventer (Theodoricus de Borne) 27 augustus 1514. 4°. A-F$^{6.4.4}$, G^{4}. 32 ff.
    a) NK 3573; Reichl. Murm. XXIX A 4.
    b) Kiel UB (Ink. 130).
    c) Eerste uitgave in 1514.

64. Joannes Murmellius, *Nuclei.* Deventer, Albert Pafraet, oktober 1514. 4°. A^{6}, B-C^{4}, D^{6}, E-F^{4}. 28 ff.
    a) NK 3560.
    b) Amsterdam UB (Ned. Inc. 440).
    c) Eerste uitgave in 1514 (31 juli ?).

65. *Dictionarium quod Gemma Gemmarum vocant. Iam quinto editum et accurate castigatum.* Leiden, Jan Seversz., 18 januari 1515. 4°. a-k$^{8.4}$, l^{8}, m-y$^{6.4}$, z^{6}, &^{4}, □^{4}, aa-ee^{4}. 152 ff.
    a) NK 969.
    b) Londen BM (12932. cc. 10; BMShT Dutch 82); Kopenhagen UB (72-278, 4°).
    c) Eerste uitgave in 1511; worden om tot de *quinta editio* te komen, ook uitgaven van de *Vocabularius optimus* meegeteld, of zijn er drie uitgaven verloren gegaan?

66. Joannes Murmellius, *Pappa puerorum esui atque usui percocta et ab ipso auctore diligenter revisa et mendis epurgata.* Deventer, Albert Pafraet, april 1515. 4°. A-F$^{6.4}$, G^{4}. 34 ff.
    a) NK 1566.
    b) Zutphen Librye Walburgskerk (Meinsma 524); waarvan Leiden WNT* fotocopie en Nederlands alfabetisch register.
    c) Eerste uitgave in 1514.

67. Joannes Murmellius, *Nuclei.* Deventer, Albert Pafraet, juli 1515. 4°. A-E^{4}, F^{8}. 28 ff.
    a) NK 1562; Reichl. Murm. XXXII 3.
    b) Amsterdam UB* (Ned. Inc. 155; Burger I Ned. 155); Keulen UB (An AD^{S} 116); Uppsala UB.
    c) Eerste uitgave in 1514.

68. *Dictionarium quod Gemma Gemmarum vocant. Nuper castigatum.* Antwerpen, Michael Hillen, 1515. 4°. A^{4}, B-G$^{6.4.4}$, H-L$^{6.4}$, M-T$^{8.4}$, V-X^{4}, Y^{6}, Z^{4}, &^{6}, □^{4}. 128 ff.
    a) NK 3065 en 0538.
    b) Münster UB (maar is er verloren gegaan volgens brief van 23. 1. 71 uit de UB Münster).
    c) Eerste uitgave in 1511.

69. Joannes Custos Brechtanus. *In Etymologiam collectarius.* Antwerpen, Michael Hillen, 1515. 4°. A-K$^{4.6}$. 50 ff.
    a) NK 2733.
    b) Antwerpen MPM* (R 13. 9 (1); waarvan Leiden WNT fotocopie en Nederlands alfabetisch register); Sevilla B. Colombina.
    c) Zakelijk ingedeeld schoolboekje dat Latijnse etymologieën en soms Nederlandse vertalingen geeft; latere uitgaven in 1525, 1539 en 1568.

70 Joannes Murmellius, *Enchiridion nominariorum* (Deventer, Albert Pafraet, ca. 1515). 4°. A^{4}. 4 ff.
    a) NK 3557.
    b) Uppsala UB.
    c) Is een afzonderlijke uitgave van het eerste deel van de *Pappa* van Murmellius; een latere uitgave verscheen in 1553.

71. Joannes Murmellius, *Pappa. Cui quidem opusculo iam noviter recognito et in pluribus illustrato haec insunt quae sequuntur. Variarum rerum dictiones latine cum germanica interpretatione.* Antwerpen, Willem Vorsterman, 1516. 4°. A^{4}, B-C^{6}, D-F^{4}. 28 ff.
    a) NK 3575.
    b) Cambridge UB (Adams M 1985); 's-Gravenhage KB (7 fragmenten van 7 bladen).
    c) Eerste uitgave in 1514.

72. Joannes Murmellius, *Pappa puerorum esui atque usui percocta*: *et ab ipso auctore diligenter revisa et mendis repurgata. Insunt in hac compluscula quae in priori editione non habentur.* Deventer, Albert Pafraet (ca. 1516 ?). 4°. A-F$^{6.4}$, G^{4}. 34 ff.
    a) NK 3675.
    b) Wolfenbüttel Landeskirche (vroeger in de Landes-B.; volgens brief van 30.12.70 uit de Herzog August-B. Wolfenbüttel nu bij de Landeskirche).
    c) Eerste uitgave in 1514.

73. *Figura seu exemplaris Forma*: *novellis scolasticis erudiendis apprime utilis ac fructuosa*: *diligenti elucubratione denuo revisa.* Antwerpen, Willem Vorsterman, 1517. 4°. A^{6}, b^{6}, c^{4}, D^{6}, e^{4}. 26 ff.
    a) NK 3030.
    b) Lüneburg SB (Inc. 114, 8°).
    c) Eerste uitgave ca. 1513.

74. Joannes Murmellius, *Pappa puerorum esui atque usui percocta*: *et ab ipso auctore diligenter revisa et mendis repurgata. Insunt in hac compluscula quae in priori editione non habentur.* Deventer, Albert Pafraet, juni 1518. 4°. A-F$^{6.4}$, G^{4}. 34 ff.
    a) NK 3577.
    b) Michelstadt Kirchen-B. (C 374(10) 1/5); Osnabrück B. Gymnasium.
    c) Eerste uitgave in 1514.

75. Joannes Murmellius, *Pappa puerorum esui atque usui percocta*: *et ab ipso auctore diligenter revisa et mendis repurgata. Insunt in hac compluscula quae in priori editione non habentur.* Deventer, Theodoricus de Borne, 31 juli 1518. 4°. A-F^{4}, G^{8}. 32 ff.
    a) NK 1567; Bibl. Belg. I M 115.
    b) Brussel KB* (V.B. 5653^{6}).
    c) Eerste uitgave in 1514.

76. Joannes Murmellius, *Nuclei.* Deventer, Albert Pafraet, september 1518. 4°. A^{6}, B-C^{4}, D^{6}, E-F^{4}. 28 ff.
    a) NK 3561; Reichl. Murm. XXXII 5.
    b) Münster UB (4 an X 2310); Michelstadt Kirchen-B. (C 374 (9) I 15).
    c) Eerste uitgave in 1514.

77. Joannes Murmellius, *Pappa puerorum esui atque usui percocta*: *et ab ipso auctore diligenter revisa et mendis repurgata. Insunt in hac compluscula quae in priori editione non habentur.* Deventer, Albert Pafraet, 1519. 4°. A-F$^{6.4}$, G^{4}. 34 ff.
    a) NK 3578; Reichl. Murm. XXIX A 11.
    b) Wolfenbüttel Herzog August-B. (254.2 Qu N (3); Leipzig SB (is er niet meer volgens brief uit de UB Leipzig van 6.1.71).
    c) Eerste uitgave in 1514.

78 Jean Boutillier, *Somme ruyrael.* Antwerpen. Claes de Grave, 27 juni 1520. fol. A^{6}, a-r^{6}, 2^{6}, S^{6}, s-v^{6}, u^{6}, x^{6}, y-z^{4}, &^{6}, □^{6}, 9^{6}, A-M^{6}. 6 + 244 ff.
    a) NK 481; Bibl. Belg. I B 144; Hain-Cop. 3693; GKWIV 4974; KC II p. 71.
    b) 's-Gravenhage KB (227 A 16; M 6 B 5; Mare I 455); Gent UB (Res. 291^{2}); Londen BM (1374. k. 13; BM ShT Dutch 39).
    c) Hain-Cop. 3693 geeft het verkeerde jaartal 1500 uit het colofon; cfr. hiervoor GKW IV 4974 en KC II p. 71. De eerste uitgave verscheen in 1483; in deze uitgave bevindt het *Vocabulaer* zich op ff. 4^{v}-6^{v}.

79 Joannes Murmellius, *Nuclei.* Deventer, Albert Pafraet, oktober 1520. 4°. A-F$^{6.4.4}$. 28 ff.
    a) NK 3562.
    b) Leipzig SB (is er niet meer volgens brief van 6.1.71 uit de UB Leipzig).
    c) Eerste uitgave in 1514.

80. *Figura seu Exemplaris Forma novellis scholasticis erudiendis aprime utilis ac fructuosa*, *diligenti elucubratione denuo revisa* (Antwerpen, Michael Hillen, ca. 1520 ?). 4°. A^{8}, B-E$^{6.4}$. 28 ff.
    a) NK 3031.
    b) Sevilla B. Colombina.
    c) Eerste uitgave ca. 1513.

81. *Vocabulario para aprender Franches Espannol y Flamincq. Vocabulaire pour apprendre Franchoys Espagnol et Flaming. Vocabulare om te leerene Walsch*, *Spaensch*, *ende Vlaemsch.* Antwerpen, Willem Vorsterman, 14 november 1520. 4° obl. A-E^{4}. 20 ff.
    a) NK 4411 en 01236; Peeters-Font. 297.
    b) Jenkintown Lessing J. Rosenwald (1732, vroeger Arenberg 1219; Rosenwald 140, Early 127); Brussel KB* en Leiden WNT* proefblaadjes

van een onvolledige herdruk door W. de Vreese verzorgd voor de Vlaamse Academie.

c) Eerste uitgave (met Latijn in plaats van Spaans) in 1495.

82. Ysbrandus Theodrici, *Opus perutile novellis omnibus scolasticis.* Amsterdam, Cornelius van Pepingen (ca. 1520 ?). 8°. A-E^{8}, F^{6}, G-L^{8}. 86 ff.
    a) NK 3935.
    b) Sevilla B. Colombina.
    c) Latijns-Nederlands woordenboek.

83. Gerardus Sellius, *In etymologiam dictionariolus ab eodem auctus et recognitus* (Antwerpen, Adriaen van Berghen? ca. 1520?). 4°. A-F$^{6.4}$, G-H^{6}?, 39 + 3? ff.
    a) NK 4403.
    b) Mainz SB (slot defect).
    c) Latijns-Nederlands woordenboekje.

84. Joannes Murmellius, *Pappa*, *Cui quidem opusculo iam noviter recognito et in pluribus illustrato Haec insunt quae sequuntur. Variarum rerum dictiones latine cum germanica interpretatione.* Antwerpen, Henricus Eckert, 1521. 4°. A^{8}, B-C^{4}, D^{8}, E^{4}. 28 ff.
    a) NK 3579.
    b) Brussel KB* (Inc. A 1579/3).
    c) Eerste uitgave in 1514.

85. Joannes Murmellius, *Pappa. Cui quidem opusculo iam noviter recognito et in pluribus illustrato Haec insunt quae sequuntur. Variarum rerum dictiones latine cum germanica interpretatione.* Antwerpen, Willem Vorsterman, 1522. 4°. A-B^{4}, C^{6}, D^{4}, E^{8}. 26 ff.
    a) NK 3580; Reichl. Murm. XXIX. A. 16.
    b) Emden Kirchen-B. (Phil. 4° Nr. 36).
    c) Eerste uitgave in 1514.

86. Paschasius Zouterius, *Miscellanea de concinna Latini sermonis puritate*, *elegantia et ornatu.* Antwerpen, S. Cock en G. Nicolaus, 1524. 4°. A-Z^{4}, a-e^{4}, f^{6}. 1 + 114 ff.
    b) Antwerpen SB* (C1123).
    c) Het derde deel hiervan, *Synonimorum collectanea* (van f°88 tot 114), bevat Nederlandse trefwoorden met telkens een reeks Latijnse synoniemen.

87. Joannes Custos Brechtanus, *Etymologia. Quam ipsemet author sub extremum iam diem apposita manu diligentius castigavit locupletavitque.* Antwerpen, Michael Hillen, 1525. 4°. A-H^4, I^6, K^4, L^8, M^4, N^6. 60 ff.
    a) NK 2734.
    b) Londen BM (12933. b. 5[1]; BM ShT Dutch 57).
    c) Eerste uitgave in 1515.

88. Joannes Murmellius, *Nuclei de nominum verborumque declinationibus.* Keulen, Hiero Alopecii, 1525. 8°. A-D^8. 32 ff.
    a) Bibl. Belg. I M 110.
    b) Utrecht UB (B. oct. 90).
    c) Eerste uitgave in 1514; hoewel te Keulen uitgegeven, bevat deze druk toch Nedersaksische vertalingen, zoals de Deventer uitgaven.

89. Jean Boutillier, *Somme ruyrael.* Antwerpen, Claes de Grave, 3 april 1529. fol. A^6, a-r^6, 2^6, S^6, s-v^6, u^6, x-z^6, &^{6}, □^{6}, 9^6, A-M^6. 6 + 246 ff.
    a) NK 482 + 0220; Bibl. Belg. I B 145.
    b) 's-Gravenhage KB (227 A 17); Leiden UB (271 A 4); Brussel KB* (V.H.24.650C LP; VB 3028C); Antwerpen MPM (A 2965); Gent UB (Res. 291[3]); Leuven UB* (Res B 9925); Londen BM (720.1.21; BM ShT Dutch 39); Parijs BN (Res F 614).
    c) Eerste uitgave in 1483; in deze uitgave bevindt het *Vocabulaer* zich op ff. 4^v-6^v.

90. Hieronymus Cingularius, *Tersissima Latini eloquii synonymorum collectanea, una cum Gallico et Teutonico vernaculo accomodata.* Antwerpen, Willem Vorsterman, oktober 1529. 8°. A-K^8, L^4. 84 ff.
    a) NK 578.
    b) Brussel KB* (II 69.234 A); Michelstadt Kirchen-B.
    c) Woordenboek met alfabetisch gerangschikte Franse trefwoorden waarbij telkens een Nederlands equivalent en een reeks Latijnse synoniemen; vooraan geeft het eerst een Frans en een Nederlands alfabetisch register. Latere uitgaven verschenen in 1540, s.a. en in 1544. Het is een bewerking van de Duits-Latijnse *Tersissima Latini eloquii Synonymorum collectanea* van H. Cingularius of Hieronymus Gürtler von Wildenberg, waarvan de eerste druk te Wittenberg verscheen in 1513 (Cfr. M. Hippe, Art. *Wildenberg, H. Gürtler von*, in *Allgemeine Deutsche Biographie*, XLII, 1897, p. 499).

91. *Vocabulaire en troys langues*: *c'est a savoir Francoys Flameng et Espagnol. Vocabulario para aprender Franches*, *Flaminco y Espagnol. Vocabulaire pour apprendre Francoys Flameng et Espagnol. Vocabulare om te leerene Walsch*, *Vlaemsch ende Spaensch.* Antwerpen, Willem Vorsterman, 24 mei 1530. 8°. A-D^{4}. 16 ff.
    a) NK 4071; Peeters-Font. 298.
    b) Buenos-Aires BN.
    c) Eerste uitgave (met Latijn in plaats van Spaans) in 1495.

92. Joannes Murmellius, *Pappa. Cui quidem opusculo iam noviter recognito et in pluribus illustrato Haec insunt quae sequuntur. Variarum rerum dictiones latine cum germanica interpretatione.* Antwerpen, Willem Vorsterman, september 1530. 4°. A-D$^{4.6}$, E^{4}. 24 ff.
    a) NK 1568.
    b) Brussel KB* (V.B. 5767^{4}).
    c) Eerste uitgave in 1514.

93. *Vocabulair pour aprendre Latin*, *Romain et Flameng. Vocabulaer om te leeren spreken*, *leesen en scriven Franchoys*, *Vlaemsch ende Latijn* (Antwerpen, Willem Vorsterman, 1530?). 4°. A-B^{6}, C-F^{4}, G-H^{6}, I^{4}, K-L^{6}. 56 ff.
    a) NK 2177.
    b) Londen BM (12933.c.2; BMShT Dutch 208).
    c) Eerste uitgave in 1495.

94. *(Tafelmanieren) Englysshe. Frenche. Dutche* (Antwerpen, Christoffel van Roermond?, ca. 1530?). 4°.
    a) NK 3916.
    b) San Marino Calif. H. Huntington Library (fragment 2 ff.); Melbourne Public Library (1 f.).
    c) Zinnetjes in het Engels, Frans en Nederlands, slechts 3 ff. bewaard. Cfr. *The Huth Library Catalogue* II (London, 1880), p. 543, nr. 9; *Het Boek* XIX (1930), pp. 9-11 en 14-16.

95. Noël van Berlaimont, *Vocabulare* (Antwerpen, Willem Vorsterman?, ca. 1530?). 4°.
    a) NK 2399; Aurel. 113. 119; Verd. Vocab. 1; Riemens 11-13.
    b) San Marino Calif. H. Huntington Library (fragment 1 f.); Melbourne Public Library (1 f.).

c) Slechts 2 ff. bewaard; vermoedelijk zijn dit fragmenten van de eerste druk van het Nederlands-Franse *Vocabulare* van Berlaimont, een gesprekboekje met ook een alfabetische woordenlijst. Latere uitgaven ervan verschenen in 1536, 1540, 1552, ca. 1553, 1572, 1577, 1578, ca. 1595 en 1599. Bovendien zagen talrijke anonieme bewerkingen het licht met vier tot acht talen: met Nederlands, Frans, Latijn en Spaans in 1551, 1556 en 1560; met Nederlands, Frans, Spaans en Italiaans in 1558 (twee), 1562, 1565, 1568 (twee), 1569, 1571, 1573, na 1579, ca. 1580, 1582, 1596 (twee) en 1600; met Nederlands, Engels, Duits, Frans, Spaans en Italiaans in 1576; met Nederlands, Engels, Latijn, Frans, Spaans en Italiaans in 1579, 1583 en 1584; met Nederlands, Latijn, Duits, Frans, Spaans en Italiaans in 1582, 1583, 1585 en 1595; met Nederlands, Engels, Frans en Latijn in 1585; met Latijn, Frans, Nederlands, Duits, Spaans, Italiaans, Engels en Portugees in 1585 en 1598; met Nederlands, Engels, Duits, Latijn, Frans, Spaans en Italiaans in 1585, 1586, 1589, 1591, 1592, 1593, 1595, 1597 en 1600. Verdeyen heeft de opeenvolgende drukken van dit *Vocabulare* besproken in Verd. Vocab.

96. Joannes Murmellius, *Pappa Diligenter recognita et denuo a mendis innumerabilibus vindicata.* Antwerpen, Hendrik Peetersen, 1532. 4°. A-D^4, E^6. 22 ff.
    a) NK 3581; Reichl. Murm. XXIX.A. 17.
    b) NK vermeldt een exemplaar te München; volgens brieven van 14.12.70 uit de U.B. en van 23.12.70 uit de Staats-B. München is het daar echter niet. Reichl. Murm. vermeldt een exemplaar te Münster; volgens een brief van 23.1.71 uit de U.B. Münster is het daar niet, maar kan het tijdens de oorlog verloren gegaan zijn.
    c) Eerste uitgave in 1514.

97. *Quinque linguarum*, *Latinae*, *Theutonicae*, *Gallicae*, *Hispanicae*, *Italicae*, *dilucidissimus dictionarius. Vocabulaer in vijfderlei talen*, *Latijn*, *Duytsch*, *Walsch*, *Spaensch ende Italiaensch. Vocabulaire de cincq langages.* Antwerpen, J. Steels, 1534. 4°. A-F^4, G^6. 30 ff.
    a) NK 711; Peeters-Font. 328.
    b) Brussel KB* (II 12.505 A); Londen BM (C 33 f 18 (1); BMShT Dutch 118); Wenen National-B.
    c) Systematisch ingedeeld veeltalig woordenboek; een zestalige uitgave zonder Nederlands verscheen reeds te Zurich in 1505: *Dictionarium sex linguarum Latinae*, *Gallicae*, *Hispanicae*, *Italicae*, *Anglicae et Teutonicae dilucidissimum.* Tiguri, 1505 (Draudius I, p. 1345). Latere uitgaven in

zeven of acht talen verschenen in 1540, ca. 1540, in 1546, 1548, 1552, 1558, 1569, 1573 en 1580.

98. Noel van Berlaimont, *Vocabulare van nyeus gheordineert. Ende wederom gecorrigeert om lichtelic francois te leeren lesen*, *scriven ende spreken. Vocabulaire de nouveau ordonne et de rechief recorrige pour aprendre legierement a bien lire escripre et parler francois et flameng.* Antwerpen, Willem Vorsterman, 1536. 4°. A-I^4, K^6. 42 ff.
    a) NK 098 = 4464; Verd. Vocab. 2; Aurel. 113.120.
    b) Cambridge Mass. Harvard University (NC5. B4555. 530 vb: card number 56-535, vroeger B. Arenberg; hiervan Leiden WNT* fotocopie).
    c) Eerste uitgave ca. 1530.

99. Cornelius Crocus, *Absolutissima grammaticae institutionis propaedeumata.* Antwerpen, Michael Hillen, maart 1537. 4°. A-L^4. 44 ff.
    a) NK 2729.
    b) Strängnas Domkyrko-B.
    c) Latijns-Nederlands schoolboekje.

100. Simon Pelegromius, *Synonymorum Sylva*, *in usum eorum qui compositioni student epistolarum congesta.* 's-Hertogenbosch, Gerhard van der Hatert, 1537. 8°. A-M^8. 96 ff.
    a) NK 3685.
    b) 's-Hertogenbosch Prov. Genootschap (1537 's-Hert. 1; waarvan Leiden WNT* fotocopie).
    c) Alfabetisch Nederlands-Latijns woordenboek, met voor elk Nederlands trefwoord een hele reeks Latijnse synoniemen. Latere uitgaven in 1541, 1542, 1546, 1548, 1555 (twee), 1563 en 1577.

101. Joannes Murmellius, *Pappa puerorum*, *una cum certissimis Syntaxeos praeceptionibus*, *libellus iam recens recognitus.* Antwerpen, Michael Hillen, 1537. 4°. A-E^4, F^6. 26 ff.
    a) NK 3582; Bibl. Belg. I M 116.
    b) Leuven UB, maar verloren gegaan in 1914.
    c) Eerste uitgave in 1514.

102. *Dictionarium in Figuram seu exemplaris interpolla introductorium iuvenibus multum accomodatum*, *pristino vocabulario multo uberius*, *facillimo iam Alphabetico ordine collectum ac denuo revisum.* Antwerpen, Michael Hillen, 1538. 4°. A-C^4. 12 ff.

a) NK 2780.
b) Strängnas Domkyrko-B.
c) Latijns-Nederlandse woordenlijst voor schoolgebruik; misschien een nieuwe bewerking van de *Figura sive forma exemplaris* (ca. 1513).

103. (Petrus Curius) *Rerum maxime vulgarium congesta per locos in puerorum gratiam vocabula*, *Graece et Teutonice interpretata.* Antwerpen, Michael Hillen, 1538. 4°. A-E^4, F^6. 26 ff.
a) NK 666.
b) Brussel KB* (II 33284 A; waarvan Leiden WNT* fotocopie en Nederlands alfabetisch register).
c) Latijns-Grieks-Nederlands systematisch ingedeeld woordenboek; uit de voorrede blijkt dat Petrus Curius er de auteur van is. Latere uitgaven verschenen in 1541, 1543 en 1550.

104. Joannes Custos Brechtanus, *Etymologia*, *quam ipsemet author sub extremum iam diem extrema apposita manu diligentius castigavit locupletavitque.* Antwerpen, Michael Hillen, 1539. 4°. A-N^4, O^6. 58 ff.
a) NK 668.
b) Brussel KB* (L.P. 16.380).
c) Eerste uitgave in 1515; aan deze uitgave werd ook een Latijns-Nederlands alfabetisch register toegevoegd.

105. Sebaldus Heyden. *Formulae puerilium colloquiorum.* 's-Hertogenbosch, Gerard van der Hatert, Januari 1540. 8°. A-E^8, F^4. 44 ff.
a) NK 1071.
b) 's-Hertogenbosch Prov. Genootschap (1540 's-Hert. 1).
c) Latijns-Nederlands schoolboekje met modeldialogen; bewerking van een Latijns-Duits werkje van S. Heyden, waarvan de eerste druk in 1528 te Straatburg verscheen (A. Bömer, *Die lateinischen Schülergespräche der Humanisten.* I. Berlin, 1897, p. 147, n. 1.). Latere uitgaven in 1570 en 1576.

106. *Septem linguarum Latinae*, *Teutonicae*, *Gallicae*, *Hispanicae*, *Italicae*, *Anglicae*, *Almanicae*, *dilucidissimus dictionarius. Vocabulaer in sevenderley talen Latijn*, *Duytsch*, *Walsch*, *Spaensch*, *Italiaens*, *Engels ende Hoochduytsch. Vocabulair de sept languages.* Antwerpen, Joannes Crinitus, 1540. 4° obl. A-G^8, H^4. 60 ff.
a) NK 712; Peeters-Font. 336.
b) Amsterdam UB* (Ned. Inc. 200; Burger I Ned. 200); Oxford Bodl. Libr.
c) Eerste uitgave in 1534, met slechts vijf talen (zonder Engels en Duits).

107. Noel van Berlaimont. *Vocabulare van nyeus gheordineert. Ende wederom gecorrigeert om lichtelic francois te leeren lesen scriven ende spreken. Vocabulaire de nouveau ordonne et de rechef recorrige pour apprendre legierement a bien lire escripre et parler francois et Flameng.* Antwerpen, Willem Vorsterman, 1540. 4°. A-I^{4}, K^{6}. 42 ff.
    a) NK 279 en 096; Verd. Vocab. 3; Aurel. 113.121.
    b) Leiden UB* (1496 B 20; waarvan WNT fotocopie).
    c) Eerste uitgave ca. 1530.

108. *Septem linguarum Latinae*, *Teutonicae*, *Gallicae*, *Hispanicae*, *Italicae*, *Anglicae*, *Almanicae*, *dilucidissimus dictionarius. Vocabulaer in sevenderley talen Latijn*, *Duytsch*, *Walsch*, *Spaensch*, *Italiaens*, *Engels ende Hoochduytsch. Vocabulair de sept languages.* Antwerpen, H. Peetersen (ca. 1540 of iets later?). 4° obl. A-G^{8}, H^{4}. 60 ff.
    a) NK 2781 + 0358.
    b) Leiden UB* (1497 G 19).
    c) Eerste uitgave in 1534, met slechts vijf talen (zonder Engels en Duits).

109. Hieronymus Cingularius, *Synonymorum collectanea Gallice simul et Teutonice in puerorum gratiam exposita.* Antwerpen, Michael Hillen, 1540. 8°. A^{8}, B^{4}, C-K^{8}, L^{3}. 12 ff. + 134 pp.
    a) NK 4210.
    b) 's-Gravenhage KB* (150 F 50; waarvan Leiden WNT xeroxcopie).
    c) Eerste uitgave in 1529.

110. Hieronymus Cingularius, *Synonymorum collectanea*, *gallice simul et teutonice in puerorum gratiam exposita* (Antwerpen, Michael Hillen) z.j. 8°. A^{8}, B^{4}, C-I^{8}. 12 ff + 112 pp. (+ ?).
    a) NK 579.
    b) Brussel KB* (II 28575 A).
    c) Aan deze uitgave ontbreekt het slot, misschien is het dezelfde druk als de vorige; de eerste uitgave verscheen in 1529.

111. (Joannes Sartorius, *Selectissimarum orationum germanice redditarum delectissimus adversus barbariem exercitus*) (Leiden, Peter Claesz. van Balen, ca. 1540 of iets later). 8°.
    a) NK 3883 (als: *Sententiae latino-belgicae*).
    b) Leiden UB* (1402 E 5, nr. 13).
    c) Slechts één folium en fragmenten van twee andere folia bewaard, overeenkomend met f. B 5^{r}, 5^{v} en met B 4^{r} en B 8^{v} in de uitgave van 1543.

De bladverdeling is volledig gelijk met deze uitgave, maar de spelling en ook de woordkeuze verschillen hier en daar. Latere uitgaven in 1543, 1545, 1556, 1563 en 1573.

112. (Petrus Curius) *Pappa rerum maxime vulgarium congesta per locos in puerorum gratiam*, *vocabula continens Graece Teutoniceque interpretata repurgata a mendis et locupletata.* Antwerpen, Michael Hillen, 1541. 8°. A-F^{8}, G^{4}. 52 ff.
    b) Gent UB* (A 19870).
    c) Eerste uitgave in 1538.

113. Joannes Murmellius, *Nuclei de nominum verborumque declinationibus.* Antwerpen, Michael Hillen, 1541. 8°. A-D^{8}. 32 ff.
    a) Bibl. Belg. I M 111.
    b) Gent UB* (A 6808).
    c) Eerste uitgave in 1514; het Nederlands in deze uitgave verschilt van dat in de andere, Nedersaksische uitgaven.

114. Simon Pelegromius, *Synonymorum sylva*, *in usum eorum qui compositioni student epistolarum congesta.* Antwerpen, Joannes Hillen. 1541. 8°. A-M^{8}. 96 ff.
    b) 's-Hertogenbosch Prov. Genootschap (34 F 31).
    c) Eerste uitgave in 1537.

115. Simon Pelegromius, *Synonimorum Sylva in usum eorum qui compositioni student epistolarum congesta.* Antwerpen, Antonius Dumaeus, 1542. 8°. A-K^{8}, L^{6} 87 ff.
    b) Brussel KB* (III 1504 A; Cockx 3954); Leuven UB* (4 A 7664).
    c) Eerste uitgave in 1537.

116. Jean Boutillier, *Summe ruyael*, Antwerpen, Simon Cock, 1542. fol. A-Z^{4}, A-V^{4}, X^{6}. 2 + 178 + 3 ff.
    a) Bibl. Belg. I B 146.
    b) 's-Gravenhage KB (603 B 6); Leiden UB (271 A5^{1}; 1498B4); Brussel KB* (III 67.078 C; Cockx 385); Leeuwarden Prov. B.
    c) Eerste uitgave in 1483; in deze uitgave bevindt het *Vocabulaer* zich op ff. 1^{v}-2^{v}.

117. Petrus Dasypodius, *Dictionarium Latinogermanicum.* Antwerpen, Gulielmus Montanus, 1542. 4°. 4 + A-Z^{4}, a-x^{4}. 180 ff.

a) Bibl. Belg. II 199; Verd. Das. 1.
b) Gent UB* (BL 808); Utrecht UB (X qu 83[1]); Keulen UB (WA IV 172).
c) Alfabetisch Latijns-Nederlands woordenboek, waarvan latere uitgaven verschenen in 1546 (twee), 1557 en 1567. De eerste druk van het Latijns-Duitse *Dictionarium* van Dasypodius verscheen in 1535 te Straatsburg; in 1536 werd er ook een Duits-Latijns deel aan toegevoegd (Verd. Das. pp. 974-980 en 1024-1025). De Nederlandse bewerking werd in 1542 verzorgd door Antonius Schorus, die er volgens Verdeyen toen ook een Nederlands-Latijns deel aan toevoegde, dat echter verloren gegaan zou zijn; De Smet heeft daarentegen aangetoond dat de eerste Nederlands-Latijns bewerking waarschijnlijk die van 1556 is (G. de Smet, *Deutsche Einflüsse auf die niederländische Lexicographie des 16. Jahrhunderts*, in *Niederdeutsche Mitteilungen*, 22 (1966), pp. 67-78; Verd. Das. pp. 1000-1002).

118. Petrus Curius, *Pappa rerum maxime vulgarium congesta per locos in puerorum gratiam*, *vocabula continens*, *Graece*, *Teutoniceque interpretata*, *repurgata à mendis*, *et locupletata*. Antwerpen, Michael Hillen, 1543. 8°. A-F[8], G[4]. 52 ff.
b) Antwerpen MPM* (A 2458).
c) Eerste uitgave in 1538.

119. (Joannes Sartorius) *Selectissimarum orationum germanice redditarum delectissimus adversus barbariem exercitus.* Antwerpen, Joannes Hillen, 1543. 8°. A-M[8], N[7]. 103 ff.
b) Brussel KB* (II 15.422 A; Cockx 4317).
c) Latijnse zegswijzen, in het Nederlands vertaald en met verklaringen in het Latijn. Deze anonieme uitgave en die van 1556 stemmen letterlijk, op enige drukfouten na, overeen met die van 1563, waarin aan de titel is toegevoegd *Auctore Joanne Sartorio*, zodat blijkt dat Sartorius er de auteur van is. Eerste uitgave ca. 1540.

120. Joannes Paludanus, *Dictionariolum rerum maxime vulgarium*, *cum Flandrica et Gallica interpretatione.* Gent, Joos Lambrecht, 1544. 4°. II[2], A-L[4]. 2 + 44 ff.
a) Bibl. Gant 70.
b) Antwerpen MPM* (R 14.24); Utrecht UB (X.qu.83[2]; waarvan Leiden WNT* fotocopie en Nederlands alfabetisch register).

c) Systematisch ingedeeld Latijns-Frans-Nederlands woordenboek; latere uitgaven in 1549 en 1561.

121. Hieronymus Cingularius, *Synonymorum collectanea Gallice simul et Teutonice in puerorum gratiam exposita.* Antwerpen, Michael Hillen, 1544. 8°. A^8, B^4. C-K^8, L^3. 12 ff. + 134 pp.
   b) Gent UB* (R 461).
   c) Eerste uitgave in 1529.

122. (Joannes Sartorius) *Selectissimarum orationum germanice redditarum delectissimus adversus barbariem exercitus.* Antwerpen, Joannes Gravius, 1545. 8°. A-L^8, M^6. 94 ff.
   b) Urtecht UB (B. oct. 70 Rar.).
   c) De titelpagina ontbreekt; de opdracht is van Joannes Sartorius. De tekst komt overeen met de uitgaven van Sartorius, waarvan de eerste druk verscheen ca. 1540; alleen bevat deze uitgave van 1545 enige passages over Cornelius Crocus (f.$E3^v$, G3: Croconelius), die in de uitgaven van 1543, 1556 en 1563 ontbreken.

123. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen, Joannes Steelsius, oktober 1545. 4°. A-Z^4, AA-ZZ^4, AAA-ZZZ^4, $AAAA^4$, $BBBB^3$. 4 + 279 ff.
   a) Bibl. Belg. II S 349.
   b) Brussel KB* (L.P. 3133 A; Cockx 4339).
   c) Alfabetisch Latijns-Grieks-Nederlands woordenboek; latere uitgaven in 1546, 1548, 1551, 1552, 1554, 1557, 1559, 1560, 1563, 1567, 1573, 1581, 1594 en 1600.

124. Noel van Berlaimont, *Die Conjugacien in Franchoys ende in Duytsch oft in Vlaems. Conjugations en Franchoys et en baz Alleman ou Flameng.* Antwerpen, Hans de Laet, 1545. 8°. A-D^8. 32 ff.
   a) Riemens 18.
   b) Londen BM (12962.c.4; BM ShT Dutch 18).
   c) Frans-Nederlands grammatisch werkje, dat in 1552 opnieuw werd uitgegeven als tweede deel van *Een profitelijck boecxken.* In 1576 werd een sterk vermeerderde uitgave bezorgd door P.A. Hyperphragme of Overdhage, ook Pieter de Zuttere genoemd. Riemens vermeldt nog dat Jan van Waesberghe vóór 1569 er een uitgave van gedrukt zou hebben, waarvan echter geen spoor meer te vinden is.

125. Ambrosius Calepinus, *Pentaglottos*, *Hoc est*, *quinque linguis*, *nempe Latina*, *Graeca*, *Germanica*, *Flandrica et Gallica constans.* Antwerpen, Joannes Gymnicus (Aegidius Diesthemius dr.) 1545. 8°. a^4, b-d^8, A-Z^8, AA-ZZ^8, Aa-Zz^8, Aaa-Sss^8, Ttt^6. 730 ff.
    b) Brussel KB* (VH 23.322 A; Cockx 536); Leiden WNT*.
    c) Ingekorte bewerking van het zeer uitvoerige Latijnse *Dictionarium* van Ambrosius Calepinus, waarvan de eerste uitgave in 1502 te Reggio nell'Emilia verscheen; in deze *Pentaglottos* werden de Latijnse trefwoorden voorzien van Griekse, Duitse, Nederlandse en Franse equivalenten; een latere uitgave met volledig dezelfde tekst is gedateerd 1546.

126. *Le Dictionnaire des huict langaiges*: *grec*, *latin*, *flamang*, *francois*, *espagnol*, *italien*, *anglois et aleman.* Paris, Pasquier le Tellier. 1546. 16°.
    b) Volgens Quemada (Anon, p. 36) bevindt deze uitgave zich te Rome; volgens navraag gedaan in januari-mei 1971 in de *Accademia Nazionale dei Lincei*, de Vaticaanse bibliotheek, de bibliotheek van de Gregoriana en de *Biblioteca Nazionale Centrale* bevindt ze zich echter in geen van deze bibliotheken. Deze druk wordt ook vermeld door J.C. Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur des livres.* II. Paris, 1865, p. 695.
    c) Eerste uitgave in 1534 (met slechts vijf talen).

127. Simon Pelegromius, *Synonymorum Sylva in usum eorum qui compositioni student epistolarum*, *congesta*, *recognita*, *et aucta.* 's-Hertogenbosch, Joannes Schoeffer, 1546. 8°. A-Z^8, AA^8, BB^5. 197 ff.
    a) Brink 23.
    b) 's-Hertogenbosch Prov. Genootschap (1546 's-Hert. 1).
    c) Eerste uitgave in 1537.

128. Petrus Dasypodius. *Dictionarium Latinogermanicum.* Antwerpen, Aegidius Diesthemius, 1546. 4°. 4 + A-X^8, Y^4. 176 ff.
    a) Verd. Das. 2.
    b) Antwerpen MPM* (A 2973); Leiden MNL* (1497 C 36, in één band met het Nederlands-Latijnse *Dictionarium* van 1556).
    c) Eerste uitgave in 1542.

129. Petrus Dasypodius, *Dictionarium Latinogermanicum.* Antwerpen, Aegidius Diesthemius, 1546. 4°. 4 + A-Y^8. 180 ff.
    a) Verd. Das. 2.
    b) s'-Gravenhage KB* (298 D 21).

c) Behalve kleine wijzigingen in het voorwerk en achteraan dezelfde uitgave als de vorige; de eerste uitgave verscheen in 1542.

130. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*; *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen, Michael Hillen. 1546. 4° A-Z^4, AA-ZZ^4, AAA-ZZZ^4, $AAAA^4$, $BBBB^3$. 4 + 279 ff.
   a) Bibl. Belg. II S 350.
   b) Antwerpen MPM* (R 47.17); Antwerpen SB (C 180. 525).
   c) Eerste uitgave in 1545.

131. Ambrosius Calepinus, *Pentaglottos*, *Hoc est*, *quinque linguis*, *nempe Latina*, *Graeca*, *Germanica*, *Flandrica*, *et Gallica constans.* Antwerpen, Joannes Gymnicus (Aegidius Diesthemius dr.), 1546. 8°. a^4, b-d^8, A-Z^8, AA-ZZ^8, Aa-Zz^8, Aaa-Sss^8, Ttt^6. 730 ff.
   b) Antwerpen MPM* (A 4172); Antwerpen SB (C 41319); Amsterdam UB (967 J 16); Gent UB (160 C 17); Bergen UB (22/O 897); Utrecht UB (Litt. lat. quart. 165).
   c) Eerste druk in 1545.

132. *Naembouck van allen naturelicken*, *ende ongheschuumden vlaemschen woirden*, *by a b c*, *overghezett in walscher tale. Vocabulaire des naturelz*, *et non forains motz flamengs*, *translaté en langue Gallicane.* Gent, Joos Lambrecht, 1546. 4°. A-T^4, 76 ff.
   a) W. Pée, *Prof. Dr. René Verdeyen (Zoutleeuw*, *1883 - Luik*, *1949)*, in *Gentse Bijdragen*, XXV (1968), pp. 3-16, met vier afbeeldingen uit het enige exemplaar, door W. Hellinga in 1966 te Warmond ontdekt; E. Cockx-Indestege, *The first edition of the Naembouck by Joos Lambrecht (1546)*, in *Quaerendo*, I (1971), pp. 13-15.
   b) Warmond Seminarie-B., waarvan Brussel KB* microfilm (L.P. Mic. 64, Cockx 4967) en Leiden WNT* microfilm en xeroxcopie.
   c) Alfabetisch Nederlands-Frans woordenboek: latere uitgaven in 1562, 1582 en s.a.

133. *Le Dictionaire des huict Languages*: *c'est a sçavoir Grec*, *Latin*, *Flamen*, *Francois*, *Espagnol*, *Italien*, *Anglois*, *et Aleman.* Parijs, Pasquier le Tellier, 1548. 16°. a-n^8, o^7. 111 ff.
   a) Quemada Anon. p. 36.
   b) Madrid BN (R 18894).
   c) Eerste uitgave in 1534 (met slechts vijf talen).

134. Simon Pelegromius, *Synonymorum Sylva in usum eorum qui compositioni student epistolarum congesta*, *recognita et aucta.* 's-Hertogenbosch, Joannes Schoeffer, 1548. 8°. A-Z^8, AA^8, BB^4. 196 ff.
    b) Brussel KB* (V.5614^3).
    c) Eerste uitgave in 1537.

135. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen, Joannes Steelsius (Jan Graphaeus dr.), 1548. 8°. A-Z^8, AA-ZZ^6, AAA-KKK^8, LLL^4. 452 ff.
    a) Bibl. Belg. II S 351.
    b) Müunster UB (maar volgens brief van 23.1.71 uit de UB Münster tijdens de oorlog verloren gegaan).
    c) Eerste uitgave in 1545.

136. Joannes Paludanus, *Dictionariolum rerum maxime vulgarium*, *cum Flandrica et Gallica interpretatione.* Gent, Joos Lambrecht, 1549. 4°. II^2, A-L^4. 46 ff.
    a) Bibl. Gant. 85.
    b) Londen BM (626. $c1^1$; BM ShT Dutch 165).
    c) Eerste uitgave in 1544.

137. *Dictionarium trilingue*, *videlicet Latinum*, *Gallicum et Teuthonicum*, *Exemplorum Etymologiae Brechtanae*, *Scholiorumque ad eandem pertinentium commoda narratio.* Antwerpen, Martinus Nutius, 1549. 4°. A-Z^4, Aa-Kk^4. 132 ff.
    b) Antwerpen MPM* (A 2077).
    c) Alfabetisch Latijns-Frans-Nederlands woordenboek, dat volgens de titel steunt op de *Etymologia* van Brechtanus; ten onrechte wordt het echter aan deze humanist toegeschreven, die reeds in 1525 overleed (J.A.U. Ernalsteen, *De humanist Joannes Custos Brechtanus (ca. 1475-1525).* Brecht, 1925, pp. XXXIII-XXXIV).

138. Petrus Apherdianus, *Methodus discendi formulas Latinae linguae.* Deventer, Albert Pafraet, 1549. 8°. A-Q^8. 128 ff.
    a) Aurel. 106.187; Graaf p. 30, nr. 1.
    b) Oosterhout B. Paters Capucijnen (878).
    c) Latijns-Nederlands schoolboekje met een zakelijke indeling; in 205 hoofdstukjes geeft het telkens tientallen uitdrukkingen over één kernwoord. Latere uitgaven in 1554, 1558, 1565 en 1574.

139. Joannes Murmellius, *Pappa puerorum.* Antwerpen, Jan Loeus, 1550. 4°.
   a) Reichl. Murm. XXIX. A. 26.
   b) Müunster UB (maar daar niet (meer) aanwezig volgens brief van 23.1.71 uit de UB Münster).
   c) Eerste uitgave in 1514.

140. Petrus Curius, *Pappa rerum maxime vulgarium congesta per locos in puerorum gratiam, vocabula continens*, *Graece Teutoniceque interpretata*, *repurgata a mendis et locupletata.* Antwerpen, Joannes Loëi, 1550. 8°. A-F^{8}. 48 ff.
   b) Antwerpen MPM* (A 2803).
   c) Eerste uitgave in 1538.

141. Jean Boutillier, *Summe ruyrael.* Antwerpen, Weduwe Henric Peetersen, 1550. fol. A-Z^{4}, A-V^{4}, X^{6}. 2 + 178 + 3 ff.
   a) Bibl. Belg. I B 147.
   b) Brussel KB* (V.H.24651 C; V.H.24652^{1} C; III 67.054 C; Cockx 386); Leuven UB* (3B 1984); Antwerpen MPM (R.8.9); Utrecht UB (L. fol. 943); Cambridge Mass. Harvard Univ. (slot ontbreekt; volgens NK 4130: ca. 1540 of iets later; kan echter wel de uitgave van 1550 zijn).
   c) Eerste uitgave in 1483; in deze uitgave bevindt het *Vocabulaer* zich op ff. 1^{v}-2^{v}.

142. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen, Joannes Steelsius (Jan Graphaeus dr.), 1551. 8°. A-Z^{8}, AA-ZZ^{8}, AAA-KKK^{8}, LLL^{4}. 452 ff.
   a) Bibl. Belg. II S 352.
   b) Straatsburg UB (C d 154.245).
   c) Eerste uitgave in 1545.

143. *Vocabulaer in vier spraken*, *Duytsch*, *Francoys*, *Latijn ende Spaensch. Vocabulaire en quatre langues*, *Flamengue*, *Francoise*, *Latine*, *Espagnole. Dictionarium Quadrilingue*, *Teutonicum*, *Gallicum*, *Latinum*, *atque Hispanicum*, *D. Cornelio Valerio Traiectensi interprete. Vocabulario de quatro lenguas*, *Tudesco*, *Frances*, *Latino*, *y Español.* Leuven, Bartholomé de Grave, 1551. 4°. A-X^{4}. 84 ff.
   a) Peeters-Font. 303; Verd. Vocab. 4.
   b) Parijs B. Mazarine (10.149).
   c) Eerste uitgave (zonder Latijn en Spaans) ca. 1530.

144. Joannes Murmellius, *Pappa puerorum.* Antwerpen (Joannes Loeus), 1551. 4°.
   a) Reichl. Murm. XXIX.A. 28; Paquot XX 189, 13.
   b) Geen exemplaar bekend.
   c) Eerste uitgave in 1514.

145. *Le Dictionnaire des huict langaiges*: *grec*, *latin*, *flamang*, *francois*, *espagnol*, *italien*, *anglois et aleman.* Parijs (Guill. Thibout) 1552. 16°. a-o^8. 112 ff.
   a) Quemada Anon. p. 37.
   b) Parijs BN (Res. X 1741).
   c) Eerste uitgave (met slechts vijf talen) in 1534. Graesse (II 387 en VIII 246) vermeldt als uitgever van deze druk Guill. Thibout.

146. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen, Joannes Steelsius (Jan Graphaeus dr.), 1552. 8°, A-Z^8, AA-ZZ^8, AAA-KKK^8, LLL^3. 451 ff.
   a) Bibl. Belg. II S 353.
   b) Gent UB (BL 8149); Leiden WNT*.
   c) Eerste uitgave in 1545.

147. Noel van Berlaimont, *Vocabulare van nyeus gheordineert. Ende wederom gecorrigeert om lichtelic francois te leeren lesen scriven ende spreken. Vocabulaire de nouveau ordonné et de rechief recorrige pour aprendre legierement a bien lire escripre et parler francois et Flameng.* Antwerpen, Andries Luberts, 1552. 4°. A-K^4. 40 ff.
   a) Verd. Vocab. 5 + III 5; Verd. Luyth. 176-177,
   b) Brussel KB* (LP 168 A; Cockx 4604); Parijs B. Mazarine (in één band met G. Luython, *Dictionaire*, 1552, maar volgens brief van 11.12.70 uit de B. Mazarine verloren gegaan tussen 1925 en 1945).
   c) Eerste uitgave ca. 1530.

148. Joannes Henricus Scoendervvordanus, *Fundamentum Scholasticorum Georgii Macropedii*, *Seu Prima Literariae Institutions Rudimenta Germanicè enarrata.* Antwerpen, Joannes Loëi, 1552. 4°. A-F^4. 24 ff.
   a) Bibl. Belg. I M 43.
   b) Gent UB* (A 1335).
   c) Latijns grammatisch schoolboekje, met een interlineaire Nederlandse vertaling; zonder Nederlandse vertaling verscheen reeds in 1538 een

uitgave van dit *Fundamentum Scholasticorum* van Macropedius te Utrecht bij Joannes Bernardus (Bibl. Belg. I M 42).

149. Joannes Henricus Scoendervvordanus, *Nominum et verborum quae in Institutionibus Grammaticae Georgii Macropedii Exemplorum loco passim assumuntur Germanica interpretatio.* Antwerpen, Joannes Loëi, 1552. 4°. A-D^4, E^2. 18 ff.
    a) Bibl. Belg. I M 48.
    b) Gent UB* (A 1336).
    c) Latijns-Nederlandse woordenlijst bij de *Institutiones Grammaticae* (1538 en 1550) van Macropedius.

150. Noel van Berlaimont, *Een profitelijck boecxken om Francoys ende Duytsche oft Vlaems te leeren spreken. Ung prouffitable livret pour apprendre a parler Francoys et bas alleman ou Flameng.* Antwerpen, Andries Luberts, 1552. 8°. A-C^8. 24 ff.
    a) Verd. Vocab. III 5 a; Riemens 13-14.
    b) Augsburg SB (Rar.).
    c) Frans-Nederlands gesprekboekje, volgens Riemens veeleer een op zichzelf staand werkje dan een verkorte uitgave van het *Vocabulare* van Berlaimont. Omdat onmiddellijk vóór de tekst als titel staat *de cleyn Colloquia* en op het einde *de cleyn walsce Colloquia*, vermoedt Riemens dat dit *De cleyne Colloquien int vlaemsche ende franchois zijn*, die reeds in 1550 bij J. Lambrecht te Gent waren uitgegeven, maar die verloren gegaan zijn (Bibl. Gant. I 87; Verd. Vocab. III 3a). Als tweede deel werden in 1552 *Die Conjugacien* (1545) van Berlaimont opnieuw opgenomen.

151. Glaude Luython, *Dictionaire en Franchois et Flameng ou bas allemant. Dictionaris in Fransoys ende vlaemsch oft neder duytsch.* Antwerpen, Gregorius de Bonte, 1552. 4°. A-M^4. 48 ff.
    a) Verd. Luyth. 176-177.
    b) Parijs B. Mazarine (in één band met N. van Berlaimont, *Vocabulare*, 1552, maar volgens brief van 11.12.70 uit de B. Mazarine verloren gegaan tussen 1925 en 1945).
    c) Tweede uitgave in 1555.

152. Petrus Apherdianus. *Tyrocinium linguae Latinae.* Antwerpen, Joannes Latius, 1552. 8°. A-K^8, L^7. 87 ff.
    a) GK V 7257; Aurel. 106.188; Graaf p. 31, nr. 4.
    b) Münster UB (7an: X 2772; 6an: M^4 266, waarvan Leiden WNT* fotocopie en Nederlands alfabetisch register); Gent UB (BL 1817^1).

c) Zakelijk, volgens verschillende onderwerpen ingedeeld Latijns-Nederlands woordenboek. Volgens sommige bibliografieën zou er een eerste druk van verschenen zijn te Keulen in 1545, waarvan echter geen spoor bewaard is (Graaf p. 29, nr. 2; G. de Smet, *Deutsche Einflüsse auf die niederländische Lexikographie des 16. Jahrhunderts*, in *Niederdeutsche Mitteilungen*, 22 (1966), p. 77). Een Duitse bewerking verscheen wel te Keulen in 1575 (Graaf p. 58, nr. 25: GK V 7258).
Ten onrechte vermelden Aurel. en Graaf een exemplaar te München; volgens brief van 11.12.70 uit de SB München is het daar niet aanwezig. Verwarring met Münster is waarschijnlijk. Latere uitgaven verschenen in 1554, 1556, 1560, 1564, 1568, 1576, 1581 en 1593.

153. Jan van den Werve, *Het Tresoor der Duytsscher talen.* Antwerpen, Hans de Laet, 2 november 1552 (achteraan: 1553). 8°. A-L^8, M^6. 94 ff.
a) Bibl. Belg. I W 20.
b) Gent UB* (R. 535, waarvan Leiden WNT fotocopie).
c) Alfabetisch woordenboek dat voor bastaardwoorden goede Nederlandse equivalenten geeft. Latere uitgaven in 1559, 1568 en 1577; A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek*, XX, p. 119, vermeldt nog drukken van 1564 en 1567, die ik echter niet heb kunnen vinden, evenmin als L. van den Branden (*Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw,* pp. 20-21, n. 15).

154. Jan van Mussem, *Rhetorica dye edele conste van welsegghene.* Antwerpen, Weduwe Henric Peetersen, 1553. 8°. A-L^8, M^4. 92 ff.
a) Bibl. Belg. I M 133.
b) Gent UB* (R 431; waarvan Leiden WNT fotocopie); Antwerpen SB (C 150. 940).
c) Als aanhangsel bij zijn handboek over de *Rhetorica* geeft Van Mussem een alfabetische lijst van bastaardwoorden, *Een seer profitelijc Vocabularius van vreemde termen*, die 32 bladzijden telt. Cfr. verder nog J.F. Vanderheyden, *Jan van Mussem*, in *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Vl. Academie voor taal- en letterkunde*, 1952, pp. 289-306 en 923-948.

155. Joannes Murmellius, *Enchiridion Nominariorum.* Nijmegen, Petrus Elzerius, 1553. 8°.
a) Reichl. Murm. XXIX.B.4; Paquot XII 192, 22.
b) Geen exemplaar bekend.
c) Eerste uitgave ca. 1515.

156. Noel van Berlaimont, *Vocabulare van nyeus gheordineert. Ende wederom gecorrigeert om lichtelic francoys te leeren lesen scrijven ende spreken. Vocabulaire de nouveau ordonne et de rechief recorrige pour aprendre legierement a bien lire*, *escripre et parler francoys et flameng.* Antwerpen, Wouter Morbir (ca. 1553). 4°. A-R^4. 68 ff.
    a) NK 097; GK XI 6674; Aurel. 113. 122; Het Boek XXVI 247-251.
    b) Frankfurt am Main SB (waarvan Leiden WNT* fotocopie; volgens brief van 3.2.71 uit de SB en UB Frankfurt daar echter niet meer aanwezig).
    c) Eerste uitgave ca. 1530.

157a. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ*, *quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen, Joannes Steelsius (Jan Graphaeus dr.), 1554. 8°. A-Z^8, AA-ZZ^8, AAA-KKK^8, LLL^3. 451 ff.
    a) Bibl. Belg. II S 354.
    b) Brussel KB* (LP 85 A; Cockx 4340); Leiden UB (1193 G 35).
    c) Eerste uitgave in 1545.

157b. Petrus Apherdianus, *Methodus discendi formulas Latinae linguae.* Antwerpen, Joannes Latius. 1554. 8°. A-O^8. 112 ff.
    b) Madrid BN (3/42173[3]).
    c) Eerste uitgave in 1549.

157c. Petrus Apherdianus, *Tyrocinium linguae Latinae.* Antwerpen, Joannes Latius. 1554. 8°. A-L^8. 88 ff.
    b) Madrid BN (3/42173[1]).
    c) Eerste uitgave in 1552.

158. Simon Pelegromius, *Synonymorum Sylva in usum eorum qui compositioni student epistolarum congesta.* Antwerpen, Gillis van den Rade, 1555. 8°. 421 pp.
    a) Paquot VI 284, 1; Sermon 262; Brink p. 110, bij nr. 23.
    b) Geen exemplaar bekend.
    c) Zou nog alleen Latijn-Nederlands zijn, in tegenstelling tot de volgende uitgave; de eerste uitgave verscheen in 1537. Volgens F. Olthoff, *De boekdrukkers*, *boekverkopers en uitgevers in Antwerpen.* 1891, p. 83, vestigde G. van den Rade zich echter pas in 1570 te Antwerpen.

159. Simon Pelegromius, *Synonymorum sylva in usum eorum qui compositioni student epistolarum atque carminum congesta*, *recognita*, *et multis in locis aucta. Versae sunt hac editione turn dictiones turn phrases in Gallicum*

sermonem, *in quem editus est quoque Index locupletissimus*, *ordine alphabetico digestus.* Antwerpen, Jan Withage, 1555. 8°. A-Z^8, Aa-Dd^8, Ee^7. 421 pp. + 12 ff.

b) Brussel KB* (II 13.740 A; Cockx 3955); Londen BM (12935. aa. 38; BM ShT Dutch 166).

c) In deze uitgave werden voor het eerst aan de Nederlandse trefwoorden Franse equivalenten toegevoegd; ook werd een Frans alfabetisch register opgenomen. De eerste, Nederlands-Latijnse, uitgave verscheen in 1537.

160. Glaude Luython, *Dictionaire en francois et flameng ou bas Allemant. Dictionaris in francoys ende vlaemsch oft nederduytsch.* Antwerpen, Gregorius de Bonte, 1555. 4°. A-M^4. 48 ff.

b) Leiden WNT* fotocopie en Nederlands alfabetisch register, zonder vermelding van de plaats waar het origineel zich bevindt.

c) Eerste uitgave in 1552.

161. Petrus Apherdianus. *Tyrocinium linguae Latinae.* Antwerpen, Joannes Latius, 1556. 8°. A-K^8, L^7. 87 ff.

a) Aurel. 106. 190; Graaf p. 32, nr. 5.

b) Brussel KB* (VH 10. 352 A 1; Cockx 125); Gent UB (BL 5181).

c) Eerste uitgave in 1552.

162. (Joannes Sartorius) *Selectissimarum orationum germanice redditarum delectissimus adversus barbariem exercitus.* Antwerpen, Joannes Loëi, 1556. 8°. A-K^8, L^4. 83 ff.

b) Brussel KB* (VH 10. 352 A 2; Cockx 4318).

c) Eerste uitgave ca. 1540.

163. Joannes Berckelaer, *Dictionarium Germanicolatinum.* Antwerpen, Joannes Loëus, 1556. 4°. x^4, A-V^8, X^4. 168 ff.

b) Leiden UB* (Th. 1427; 1499 E 31; waarvan Leiden WNT en Groningen UB fotocopie).

c) Alfabetisch Nederlands-Latijns woordenboek. Volgens Sermon p. 268 kende het een tweede uitgave ‘Apud Ant. Flenium, 1569’, die ik echter niet heb kunnen vinden; zou het geen verschrijving kunnen zijn voor ‘Ant. Tilenium’ en slaan op het gelijknamige *Dictionarium Germanicolatinum* van Dasypodius waarvan in 1569 een uitgave verscheen bij Tilenius?

164. Evaldus Gallus, *Dictionariolum Latinogermanicum.* Antwerpen, Joannes Latius, 1556. 8°. A-O^8, P^4. 116 ff.

b) 's-Gravenhage KB* (525 C 63; waarvan Leiden WNT microfilm en xeroxcopie); vroeger Maastricht SB (A.J. Flament, *Catalogus van de Stadsbibliotheek van Maastricht.* II. Maastricht, 1894, p. 973), maar volgens brief van 28 juni 1971 uit de SB Maastricht daar niet meer aanwezig.
c) Latijns-Nederlands woordenboek, ingedeeld volgens de Latijnse verbuigingen en vervoegingen.

165. Petrus Dasypodius, *Dictionarium Germanicolatinum*, *priori Latinogermanico vice versa respondens.* Antwerpen, Joannes Gymnicus, juni 1556. 4°. 2 + A-V^8, X^4. 166 ff.
a) Verd. Das. 3.
b) Leiden MNL* (1497 C 36, in één band met het Latijns-Nederlandse *Dictionarium* van 1546).
c) Alfabetisch Nederlands-Latijns woordenboek, waarvan latere uitgaven verschenen in 1569 (twee) en 1573. De Latijns-Nederlandse tegenhanger ervan was reeds in 1542 verschenen.

166. *Dictionarium quatuor linguarum*, *Teutonicae*, *Gallicae*, *Latinae*, *et Hispanicae*, *Cornelio Valerio Ultraiectino interprete. Vocabulaire en quatre langues*, *Flamengue*, *Françoise*, *Latine*, *Espaignole. Vocabulaer in vier spraken*, *Duytsch*, *Francois*, *Latijn ende Spaensch.* Leuven, Bartholomé de Grave, 1556. 4°. A-X^4. 84 ff.
a) GK XI 661; Peeters-Font. 304; Verd. Vocab. 6.
b) Leiden UB* (1072 D 30[1]); Londen BM (827. ee. 2; MB ShT Dutch 62); Dresden KB.
c) Eerste uitgave (zonder Latijn en Spaans) ca. 1530.

167. Petrus Dasypodius, *Dictionarium Latinogermanicum.* Antwerpen, Joannes Gymnicus, 1557. 4°. 4 + A-Y^8. 180 ff.
a) Bibl. Belg. II D 200; Verd. Das. 4.
b) Antwerpen MPM* (R 47. 20); Gent Kon. Vlaamse Academie.
c) Eerste uitgave in 1542.

168. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen, Joannes Steelsius (Jan Graphaeus dr.) 1557. 8°. A-Z^8, AA-ZZ^8, AAA-KKK^8, LLL^3. 451 ff.
a) Bibl. Belg. II S 355.
b) Brussel KB* (II 26.089 A; Cockx 4341); Leiden UB (521 B 15).
c) Eerste uitgave in 1545.

169. Gabriel Meurier, *Vocabulaire François-Flameng.* Antwerpen, Christofle Plantin, 1557. 8°. A-R^{8}. 136 ff.
    a) Ann. Plant. 13, 1; Vreese 727, 1a.
    b) Antwerpen MPM* (R. 55.10); Gent UB* (R. 460^{1}; waarvan Leiden WNT microfilm en xeroxcopie); München Staats-B. (L. g. sept. 81)..
    c) Alfabetisch Frans-Nederlands woordenboek; latere uitgaven verschenen in 1562, 1566, 1570, 1574 en 1584. De Nederlands-Franse tegenhanger ervan, het *Dictionaire Flamen-Francois* van Meurier, verscheen voor het eerst in 1563.

170. Gabriel Meurier, *Colloques*, *ou nouvelle invention de propos familiers*, *pour facilement apprendre François et Flameng. Tsamencoutinghen*, *oft nieuwe Inventie van ghemeyne Redenen*, *om lichtelick ende correctelick te leeren Francois ende Nederduijtsch.* Antwerpen, Christofle Plantin, 1557. 4°. A-Q^{4}. 64 ff.
    b) Brussel KB* (LP 176 A; Cockx 2102); Antwerpen MPM* (R 12.12; waarvan Leiden WNT fotocopie en Nederlands alfabetisch register).
    c) Frans-Nederlands gesprekboekje, waarvan ook een ongewijzigde druk verscheen met het jaartal 1558 (cfr. M. Sabbe, *De eerste uitgave van G. Meurier's* '*Colloques ou nouvelle invention de propos familiers*', in *Het Boek*, 20 (1931), pp. 109-110).

171. *Dictionarium*, *Colloquia sive Formulae Quatuor linguarum*, *Belgicae*, *Gallicae*, *Hispanicae*, *Italicae*, *denuo recognitum. Dictionaire. Colloques ou Devises familières en quatre langues*, *Flamen*, *François*, *Espaignol et Italien.* Antwerpen, Jean Withage, 1558. 8°. obl. A-X^{8}. 176 ff.
    a) Peeters-Font. 305; Verd. Vocab. 7.
    b) Antwerpen MPM* (A 4093).
    c) Eerste uitgave (zonder Italiaans en Spaans) ca. 1530.

172. *Vocabulario*, *Colloquios o Dialogos en Quatro lenguas*, *Flamengo*, *Frances*, *Español*, *y Italiano*, *de nuevo revisto y corregido desde el principio hasta el fin.* Antwerpen, Jan Withage, 1558. 8° obl. A-S^{8}. 144 ff.
    a) Peeters-Font. 306; Verd. Vocab. III 7a; Bourland p. 313.
    b) Parijs BN (X 15318).
    c) Eerste uitgave (zonder Italiaans en Spaans) ca. 1530.

173. *Le Dictionnaire des huict langages*, *Grec*, *Latin*, *Flamand*, *François*, *Italien*, *Espagnol*, *Anglois et Aleman.* Lyon, Michel Jouve, 1558. 16°. a-o^{8}. 223 pp.

a) Baudrier II 96.
b) Parijs B. Mazarine (46.481).
c) Eerste uitgave (in vijf talen) in 1534.

174. Petrus Apherdianus, *Methodus discendi formulas Latinae linguae.* Antwerpen, Joannes Latius, 1558. 8°. A-O^{8}, P^{3}. 115 ff.
a) Aurel. 106. 192; Graaf p. 34, nr. 7.
b) Amsterdam UB* (975 F 19).
c) Eerste uitgave in 1549.

175. Gabriel Meurier, *Colloques*, *ou nouvelle invention de propos familiers*, *pour facilement apprendre Francois et Flameng. Tsamencoutinghen*, *oft nieuwe Inventie van ghemeyne Redenen*, *om lichtelick te leeren Francois*, *ende Nederduijtsch.* Antwerpen, Christofle Plantin, 1558. 4°. A-Q^{4}. 64 ff.
a) Ann. Plant. 14, 1; Vreese 731, 3.
b) Londen BM (1331.c.8(2); 628.f.30(1); MB ShT Dutch 133); Leiden WNT*.
c) Eerste uitgave in 1557.

176. Gabriel Meurier, *Conjugaisons*, *Regles*, *et Instructions*, *mout propres et necessairement requises*, *pour ceux qui desirent apprendre François*, *Italien*, *Espagnol*, *et Flamen.* Antwerpen, Jean van Waesberghe (Ameet Tavernier dr.), 1558, 4°. A-M^{4}. 5 + 44 ff.
a) Bibl. Belg. I M 2; Peeters-Font. 777; Ann. Plant. 15,2; Vreese 731,4.
b) Brussel KB* (VB 5705^{2} A 1; Cockx 2105); Londen BM (1331.C.8^{1}; BM ShT Dutch 133); Parijs BN (R.X. 955); Bergen UB (R 10/G 944).
c) Grammatisch werkje in vier talen. Op f.29 begint een ander werkje met een nieuwe titelpagina: *Breve Instruction Contenante la Manière de bien prononcer et lire le François*, *Italien*, *Espagnol*, *et Flamen*, *par Gabriel Meurier. Corte Instructie inhoudende de maniere om wel te prononceren ende te lesen Franchois*, *Italiaensch*, *Spaensch ende Nederduytsch.*

177. Gabriel Meurier, *Formulaire de Missives*, *Obligations*, *Quitances*, *lettres de change*, *d'asseurances*, *et plusieurs Epitres familieres*, *messages*, *requétes*, *et instructions notables.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1558. 8°. A-K^{8}, L^{3}. 82 + 3 ff. (verkeerd genummerd: ff.69 en 70 ontbreken).
a) Vreese 732, 5a.
b) Brussel KB* (II 69.922 A; Cockx 2108).
c) Het tweede deel van dit werk bevat formules en briefmodellen in het Nederlands en het Frans: *La seconde partie de missives en flamen et francois.*

178. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen, Joannes Steelsius (Jan Graphaeus dr.), 1559. 8°. A-Z^8, AA-ZZ^8, AAA-KKK^8, LLL^3. 451 ff.
    a) Bibl. Belg. II S 356.
    b) Brussel KB* (II 25.942 A; Cockx 4342); Brugge SB (381).
    c) Eerste uitgave in 1545.

179. Jan van den Werve, *Den Schat der Duytsscher talen.* Antwerpen, Hans de Laet, 1559. 8°. A-M^8. 96 ff.
    a) Bibl. Belg. I W 21.
    b) Amsterdam UB* (OK 67-6); Londen BM (12972.a.21; BM ShT Dutch 210).
    c) Eerste uitgave in 1552/53.

180. *Colloquia Familiaria cum Dictionario Quatuor Linguarum*, *Teutonicae*, *Gallicae*, *Latinae*, *et Hispanicae*, *Cornelio Valerio Ultraiectino interprete latino. Colloques Familiares et Vocabulaire en quatre langues*, *Flamengue*, *Françoyse*, *Latine*, *Espaignole. Colloquia ende Vocabulaer in vier spraken*, *Duytsch*, *Francoys*, *Latijn ende Spaensch.* Leuven, Bartholome de Grave, 1560. 4°. A-X^4. 84 ff.
    a) Pecters-Font. 308; Verd. Vocab. III 7b; Bourland p. 314.
    b) Madrid BN (R 26403).
    c) Eerste uitgave (zonder Latijn en Spaans) ca. 1530.

181. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen, Joannes Steelsius (Jan Graphaeus dr.), 1560. 8°. A-Z^8, AA-ZZ^8, AAA-KKK^8, LLL^3. 451 ff.
    a) Bibl. Belg. II S 357.
    b) Antwerpen MPM* (8-154); Gent UB (BL 539); Leiden UB (1168 G 8).
    c) Eerste uitgave in 1545.

182. Petrus Apherdianus, *Tyrocinium linguae Latinae.* Antwerpen, Joannes Latius, 1560. 8°. A-M^8, N^4. 100 ff. (verkeerd genummerd tot 102; ff. 97 en 98 ontbreken).
    a) Aurel. 106.195; Graaf p. 37, nr. 10.
    b) Brussel KB* (II 25.943 A; Cockx 126); Amsterdam UB (975 F 20).
    c) Eerste uitgave in 1552.

183. Joannes Murmellius, *Pappa puerorum. Libellus brevis simul et eruditus.* Antwerpen, Joannes Latius, 1561. 4°. A-H^8. 64 ff.
    b) Brussel KB* (II 42.281 A 1; Cockx 2173).
    c) Eerste uitgave in 1514.

184. Joannes Paludanus, *Dictionariolum rerum maxime vulgarium*, *cum Flandrica et Gallica interpretatione*, *auctum et castigatum.* Gent, Gerardus Salenson, 1561. 4°. A-I^4, K^6. 81 pp.
    a) Bibl. Gant. 165.
    b) Gent UB* (G 129).
    c) Eerste uitgave in 1544.

185. *Vocabulaire*, *Colloques ou Dialogues en quatre langues Flamen*, *François*, *Espaignol*, *Italien.* Antwerpen, Jean Withaghe, 1562. 16°.
    a) Peeters-Font. 309.
    b) Rome B.P. Barbera (ondanks navraag te Rome heb ik niet kunnen vinden welke privé-(?) bibliotheek hier bedoeld wordt).
    c) Eerste uitgave (zonder Spaans en Italiaans) ca. 1530.

186. *Naembouck van allen natuerlicken ende ongheschuumde vlaemsche woorden*, *ghestelt in ordene by a b c*, *ende twalsch daer by ghevought*, *van nieuws verbetert ende van veel Vlaemsche woorden grooteliken ghemeerdert. Vocabulaire des naturelz*, *et non forains motz flamengz*, *mis en ordre par a b c*, *avec le françois*, *de nouveau corrigé et grandement augmenté.* Gent, Henric van den Keere, 1562 (het Octrooi achterin is van 1563). 4°. A-Z^4, &^{4}. 96 ff.
    b) Antwerpen MPM* (R 28.12).
    c) Moderne uitgave: *Het Naembouck van 1562. Tweede druk van het Nederlands-Frans Woordenboek van Joos Lambrecht*, uitgegeven door R. Verdeyen. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège. Liège-Paris, 1945. Eerste uitgave in 1546.

187. Gabriel Meurier, *Vocabulaire François-Flameng*, *Revue corrigé et diligemment augmenté.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1562. 8°. A-N^8, O^7. 112 ff.
    a) Bibl. Belg. I M 17; Vreese 728, 1b.
    b) Gent UB* (R.751; waarvan Leiden WNT microfilm en xeroxcopie); Londen BM (12963.aa.10; BM ShT Dutch 133): telkens in één band met het *Dictionaire Flamen-Francois* van 1563.
    c) Eerste uitgave in 1557.

188. *Dictionarium Tetraglotton seu Voces Latinae Omnes*, *et Graecae eis respondentes*, *cum Gallica et Teutonica (quam passim Flandricam vocant) earum interpretatione.* Antwerpen, Christophorus Plantinus. 1562. 4°. $+^{4}$, A-Z^{4}4, a-z^{4}, Aa-Zz^{4}, Aaa-Nnn^{4}. 332 ff.
    a) Ann. Plant. 31-32, 2.
    b) Antwerpen MPM* (R. 24.15 met kanttekeningen van Kiliaan, waarvan Leiden WNT fotocopie en Nederlands alfabetisch register; A 326); Gent UB (211 H 44); Bordeaux SB (B 687).
    c) Alfabetisch Latijns-Grieks-Frans-Nederlands woordenboek; met enkel een andere titelpagina verschenen nog drie uitgaven in 1562 en één in 1563; een latere uitgave verscheen in 1599.

189. Dictionarium Tetraglotton seu Voces Latinae Omnes, et Graecae eis respondentes, cum Gallica et Teutonica (quam passim Flandricam vocant) earum interpretatione. Antwerpen, Haeredes Arnoldi Bierckmanni (Christophorus Plantinus dr.), 1562. 4°. $+^{4}$, A-Z^{4}, a-z^{4}, Aa-Zz^{4}, Aaa-Nnn^{4}. 332 ff.
    b) Brussel KB* (II 70.816 A; Cockx 902); Antwerpen MPM* (A 382); Leeuwarden Provinciale B.

190. *Dictionarium Tetraglotton seu Voces Latinae Omnes*, *et Graecae eis respondentes, cum Gallica et Teutonica (quam passim Flandricam vocant) earum interpretatione.* Antwerpen, Joannes Steelsius (Christophorus Plantinus dr.), 1562. 4°. $+^{4}$, A-Z^{4}, a-z^{4}, Aa-Zz^{4}, Aaa-Nnn^{4}. 332 ff.
    b) Brussel KB* (II 6896 A; Cockx 904); Antwerpen MPM* (A 1566; R 18.16); Antwerpen SB (C 10637); Amsterdam UB (1808 E 12).

191. Dictionarium Tetraglotton seu Voces Latinae Omnes, et Graecae eis respondentes, cum Gallica et Teutonica (quam passim Flandricam vocant) earum interpretatione. Antwerpen, Gulielmus Silvius (Christophorus Plantinus dr.), 1562. 4°. $+^{4}$, A-Z^{4}, a-z^{4}, Aa-Zz^{4}, Aaa-Nnn^{4}. 332 ff.
    b) Brussel KB* (II 44,370 A; Cockx 903); Antwerpen MPM* (A 1601); Londen BM (66.a.7; BM ShT Dutch 62).

192. *Dictionarium Tetraglotton seu Voces Latinae omnes et Graecae eis respondentes*, *cum Gallica et Teutonica earum interpretatione.* Leuven, Johannes Bogardus (Christophorus Plantinus dr. 1562), 1563. 4°. $+^{4}$, A-Z^{4}, a-z^{4}, Aa-Zz^{4}, Aaa-Nnn^{4}. 332 ff.
    b) Gent UB* (134 L 37); Leeuwarden Provinciale B.

193. *Der Fielen*, *Rabauwen of der Schalken Vocabulaer.* Antwerpen, Jan de Laet, 1563. 8°. A-D^{8}, E^{7}. 39 ff.

a) Bibl. Belg. I V 131.
b) Gent UB* (R 1217); Londen BM (12331.aa.59; BM ShT Dutch 75).
c) Het eerste deel van dit boekje is een alfabetische lijst van woorden uit de boeventaal (3 pp.). Sermon (p. 251) vermeldt er al een uitgave van uit 1558, die ik echter niet heb kunnen vinden; volgens de Bibl. Belg. is de uitgave van 1563 waarschijnlijk de eerste Nederlandse uitgave. Dit boekje werd volledig afgedrukt door J.G.M. Moormann (*De geheimtalen*, *bronnenboek.* Zutphen, 1934, pp. 9-76; de woordenlijst op clichés tussen p. 10 en p. 11), die het ook vergeleek met de Nederrijnse bron ervan, een *Liber vagatorum*, waarschijnlijk te Keulen gedrukt. Een andere uitgave ervan werd bezorgd door V. de Meyere en L. Baekelmans in *Het Boek der Rabauwen en Naaktridders. Bijdragen tot de studie van het volksleven der 16e en 17e eeuwen.* Antwerpen, 1914.

194. Gabriel Meurier, *Dictionaire Flamen-Francois nouvellement mis en lumiere.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1563. 8°. A-O^{8}, P^{6}. 115 ff.
a) Bibl. Belg. I M 17; Vreese 728, 1b.
b) Gent UB* (R.751; waarvan Leiden WNT xeroxcopie); Londen BM (12963.aa.10; BM ShT Dutch 133): deze twee exemplaren in één band met het *Vocabulaire francois-flameng* van 1562; Wolfenbüttel Herzog August-B. (Kb 347).
c) Alfabetisch Nederlands-Frans woordenboek, waarvan latere uitgaven verschenen in 1567, 1571 en 1577; de Frans-Nederlandse tegenhanger ervan was reeds verschenen in 1557.

195. Simon Pelegromius, *Synonymorum sylva in usum eorum qui compositioni student epistolarum atque carminum congesta*, *recognita*, *et multis in locis aucta. Versae sunt hac editione Belgicae tum dictiones tum phrases in Gallicum sermonem*, *in quem editus est quoque Index locupletissimus*, *ordine alphabetico digestus.* Antwerpen, Jan Withage, 1563. 8°. A-Z^{8}, Aa-Ee^{8}. 421 pp. + 13 ff.
b) Brussel KB* (LP 3699 A); Leiden WNT*.
c) Eerste uitgave in 1537.

196. Joannes Sartorius, *Selectissimarum orationum germanice redditarum delectissimus adversus barbariem exercitus.* Antwerpen, Guilielmus Silvus, 1563. 8°. A-L^{8}, +^{8}. 88 + 8 ff.
b) Brussel KB* (II 12.914 A; Cockx 4259); Londen BM (12972.aaa.10; BM ShT Dutch 182).
c) Eerste uitgave (anoniem) ca. 1540; aan deze uitgave werd nog een

kleine appendix, met ook Latijns-Nederlandse zegswijzen en voorbeelden van lettertypes, toegevoegd.

197. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen. Joannes Steelsius (Jan Graphaeus dr.), 1563. 8°. A-Z^8, AA-ZZ^8, AAA-KKK^8, LLL^3. 451 ff.
    a) Bibl. Belg. II S 358.
    b) Luik UB (Res. 801 A).
    c) Eerste uitgave in 1545.

198. Petrus Apherdianus, *Tyrocinium linguae Latinae.* Antwerpen, Joannes Latius, 1564. 8°. A-M^8, N^4. 100 ff. (verkeerd genummerd tot 102; ff. 97 en 98 ontbreken).
    b) Antwerpen MPM* (B 3609).
    c) Eerste uitgave in 1552.

199. *Dictionaire*, *Colloques ou Dialogues en Quatre Langues*, *Flamen*, *François*, *Espaignol*, *et Italien*, *de nouveau corrige*, *augmenté*, *et tellement mis en ordre*, *que lon peut accorder les quatre langues de reigle à reigle. Vocabulaer*, *Colloquien*, *oft tsamencoutinghen van vier spraken*, *Duyts*, *Fransoys*, *Spaens*, *ende Italiaens.* Antwerpen, Jan Withaghe, 1565. 8° obl. A-Z^8, Aa^8. 192 ff.
    a) Peeters-Font. 310; Verd. Vocab. 8.
    b) Wenen National-B.
    c) Eerste uitgave (zonder Spaans en Italiaans) ca. 1530.

200. Petrus Apherdianus. *Methodus discendi formulas Latinae linguae.* Antwerpen, Joannes Latius, 1565. 8°. A-O^8, P^3. 115 ff. (verkeerd genummerd tot 117: ff. 114 en 116 ontbreken).
    b) Gent UB* (A 35002^1).
    c) Eerste uitgave in 1549.

201. Gabriel Meurier, *Vocabulaire Francois-Flameng*, *augmenté de plusieurs dictions*, *synonimes et formes de parler.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1566. 8°. A-Z^8, Aa-Bb^8, Cc^4. 204 ff.
    a) Bibl. Belg. I M 18; Vreese 728, 1c.
    b) Gent UB* (R 752, in één band met het *Dictionaire Flamen-Francois* van 1567; waarvan Leiden WNT microfilm en xeroxcopie).
    c) Eerste uitgave in 1557.

202. Gabriel Meurier, *Dictionaire Flamen-Francois nouvellement mis en lumiere*, *reveu*, *corrigé et augmenté.* Antwerpen, Jean van Waesberghe, 1567. 8°. A-O^8, P^6. 118 ff.
    a) Bibl. Belg. I M 18; Vreese 728, 1c.
    b) Gent UB* (R 752, in één band met het *Vocabulaire Francois-Flameng* van 1566; waarvan Leiden WNT microfilm en xeroxcopie); Utrecht UB (B. oct. 229^2 Rar.).
    c) Eerste uitgave in 1563.

203. Cornelius Scribonius (of Graphaeus), *Flores*, *seu Latinissimae formulae loquendi*, *ex P. Terentii comoediis excerptae.* Antwerpen, Gulielmus Silvius, 1566. 8°. A-O^8. 112 ff.
    b) Brussel KB* (VH 23.277 A 2; Cockx 4481); Cambridge UB (Adams T 383).
    c) Een bewerking met Nederlandse vertalingen van *Terentianae Phraseos Flosculi*, *Cornelio Graphaeo collectore* (Antwerpen, Joannes Graphaeus, 1530; NK 3925). Latere uitgaven met niet alleen Nederlandse, maar ook Franse vertalingen, verschenen in 1573, 1584 en 1597.

204. Petrus Dasypodius, *Dictionarium Triglotton.* Antwerpen, Joannes Gymmcus, 1567. 4°. 4 + A-Y^8. 180 ff.
    a) Bibl. Belg. II D 201; Verd. Das. 5.
    b) Antwerpen MPM* (A 2979); Hannover Niedersächsische Landes-B. (Li 1253, in één band met het *Dictionarium Germanico-Latinum* van 1573).
    c) Herdruk van het *Dictionarium Latinogermanicum* van 1557, met alleen een nieuwe titel; de uitgave van 1557 bevatte ook reeds Griekse woorden, zonder dat dit in de titel was aangegeven.

205. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen, Vidua et Haeredes Steelsii (Jan Graphaeus dr.), 1567. 8°. A-Z^8, AA-ZZ^8, AAA-KKK^8, LLL^3. 451 ff.
    a) Bibl. Belg. II S 359.
    b) Doornik SB (verloren gegaan in 1940 volgens brief van 29.9.69 uit de SB Doornik); Münster UB (verloren gegaan volgens brief van 23.1.71 uit de UB Münster); Frankfurt am Main SB (is er niet meer aanwezig volgens brief van 3.2.71 uit de SB Frankfurt am Main).
    c) Eerste uitgave in 1545.

206. *La première et la seconde partie des dialogues francois*, *pour les ieunes enfans. Het eerste ende tweede deel van de Francoische t'samensprekinghen*, *overgheset inde nederduytsche spraecke.* Antwerpen, Christophle Plantin, 1567. A-Q^8. 255 pp.
    b) Antwerpen MPM* (R 22.29; waarvan Leiden WNT fotocopie).
    c) Frans-Nederlands gesprekboekje.

207. Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1567. 8°. x^8 A-Z^8, a-r^8. 8 ff., 570 pp., 35 ff.
    a) Peeters-Font. 650; Ann. Plant. 76,27; Ludin p. 17.
    b) 's-Gravenhage KB (525 C 29); Brussel KB* (II 58.259; VI 10.097 A; Cockx 1668); Antwerpen MPM* (A 1819; A 442); Amsterdam UB (372 F 15); Leiden WNT* (met Nederlands alfabetisch register); Leeuwarden Provinciale B.; Londen BM (12934.cc.14; BM ShT Dutch 110); Cambridge UB (Adams J 449); Straatsburg UB (C 147.404); Gent UB (BL 809); Utrecht UB (Ned. Inst.).
    c) Zakelijk, volgens verschillende onderwerpen, ingedeeld woordenboek, met Latijnse trefwoorden en verklaringen en met equivalenten in het Grieks, Duits, Nederlands, Frans, Italiaans, Spaans en soms ook in het Engels. Andere uitgaven in 1567, 1569, 1577, 1583, 1590, 1591 en 1596 (twee). Quemada (J 11) vermeldt nog een uitgave uit 1571, waarvan zich een exemplaar te Caen zou bevinden; volgens een brief van 31.12.70 uit de SB Caen is dit er echter niet. Ingekorte bewerkingen van de *Nomenclator* met slechts drie talen (Latijn, Frans en Nederlands) verschenen in 1585 (twee) en 1593. Cfr. verder nog C.S.M. Rademaker ss.cc., *De Nomenclator van Hadrianus Junius*, in *Hermeneus*, 39 (1967-68), pp. 217-227.

208. Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans.* Parijs (Gillis Beys) (Christophorus Plantinus dr.), 1567. 8°. x^8, A-Z^8, a-r^8. 8 ff, 570 pp., 35 ff.
    a) Peeters-Font. 651.
    b) Brussel KB* (LP 3323 A; Cockx 1668); Antwerpen MPM* (R 1.15); Leiden UB (640 D 37).

209. *Dictionaire*, *Colloques ou Dialogues en Quatre Langues*, *Flamen*, *François*, *Español*, *et Italien*, *avec les Conjugaisons*, *Regles*, *et Instructions. Ensemble la manière de bien prononcer*, *et lire les langues susdites. Le tout de nouveau reveu*, *et diligemment corrigé. Vocabulaer*, *Colloquien*, *oft Tsamen-*

sprekinghen, *in vier Spraken*, *Vlaemsch*, *Francoysch*, *Spaensch*, *ende Italiaensch*, *van nieuws oversien ende neerstelick ghecorrigeert.* Gent, Gerard de Salenson, 1568. 8° obl. A-Z^8, Aa-Ee^8. 224 ff.

a) Peeters-Font. 311; Verd. Vocab. 9.
b) Gent UB* (G 253).
c) Eerste uitgave (zonder Spaans en Italiaans) ca. 1530.

210. *Dictionario*, *Coloquios*, *o Dialogos en Quatro Lenguas*, *Flamenco*, *Frances*, *Espaiñol y Italiano*: *con las Conjugaciones*, *y Instructiones*, *en que se contiene la manera de bien pronunciar y leer las dichas lenguas. Dictionaire*, *Colloques*, *ou Dialogues en Quatre Langues*: *Flamen*, *François*, *Espaignol*, *et Italien*, *avec les conjugaisons*, *et Instructions*, *contenantes la maniere de bien prononcer et lire les langues susdites.* Antwerpen, Jean Bellere, 1568. 8° obl. A-Z^8, Aa-Hh^8. 248 ff.

a) Peeters-Font. 312; Verd. Vocab. 10.
b) Leiden MNL* (1499 G 36).
c) Eerste uitgave (zonder Spaans en Italiaans) ca. 1530.

211. Orazio Toscanella, *Dittionario volgare et latino*, *con le sua autorità della lingua*, *tolte da buoni autori Toscani*; *con la lingua Fiamminga*, *Spanuola*, *et Altre lingue (Todesche*, *Turche*, *Francesi).* Venetia, Comin da Trino da Monferrato, 1568. 4°. x^4, a-i^4, k^6, A-Z^4 Aa-Zz^4, Aaa-Qqq^4. 46 + 248 ff.

a) Dit werk heb ik beschreven gevonden in bibliografische aantekeningen van W. de Vreese, bewaard in de UB te Leiden, afdeling middeleeuwse handschriften, *Wdb.* 2 (cfr. P.J.H. Vermeeren, De *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van Willem de Vreese.* Utrecht, 1953, p. 71).
b) Londen BM (627.g.6 (2); *Short title Catalogue of books printed in Italy and of Italian books printed in other Countries from 1465 to 1600 now in the British Museum.* London, 1958, p. 677); University of Pennsylvania Library (*Short-Title Catalog of books printed in Italy and of books in Italian printed abroad 1501-1600*, *held in selected North American Libraries.* Boston Mass., 1970. III, p. 286).
c) Woordenboek (of gesprekboekje?) in zeven talen: Italiaans, Latijn, Nederlands, Spaans, Duits, Turks en Frans. Vooraan staan alfabetische registers in elk van de zeven talen. Zou het niet onder invloed kunnen staan van de *Colloquia* en het *Dictionarium* van Berlaimont?

212. Joannes Custos Brechtanus, *Etymologia. Quam ipsemet author sub extremum suum iam diem extrema apposita manu diligentius castigavit locu-*

pletavitque. Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1568. 8°. A-H^{8}, I^{4}. 95 pp. + 21 ff.

b) Gent UB* (BL 747).
c) Eerste uitgave in 1515.

213. Petrus Apherdianus. *Tyrocinium linguae Latinae.* Antwerpen, Vidua Joannis Latii, 1568. 8°. A-M^{8}, N^{7}. 103 ff.

a) Graaf p. 44, nr. 16.
b) Brussel KB* (LP 96 A; Cockx 127).
c) Eerste uitgave in 1552.

214. Jan van den Werve, *Den Schat der Duytscher talen.* Antwerpen, Weduwe Hans de Laet, 1568. A-M^{8}. 96 ff.

a) Bibl. Belg. I W 22.
b) Cambridge UB (Adams W 50).
c) Eerste uitgave in 1552/53.

215. Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1569. 8°.

a) Wicquot IV 414.
b) Arras SB (maar verloren gegaan in 1915 volgens brief uit de SB Arras van 16.12.70).
c) Eerste uitgave in 1567. Deze uitgave in vermoedelijk een ongewijzigde herdruk van de eerste geweest; bij die van 1577 wordt gezegd 'multo quam antea emendatior et locupletior' en bij die van 1583 'Tertia editio'. Of kan 1569 in de *Catalogue* van Wicquot een drukfout geweest zijn voor 1567, zodat deze uitgave helemaal niet bestaan zou hebben?

216. *Dictionario*, *Coloquios*, *o Dialogos en Quatro Lenguas*, *Flamenco*, *Frances*, *Español y Italiano*, *con las Conjugaciones*, *y Instructiones*, *en que se contiene la manera de bien pronunciar y leer las dichas lenguas. Dictionaire*, *Colloques*, *ou Dialogues*, *en Quatre Langues*: *Flamen*, *François*, *Espaignol*, *et Italien*, *avec les conjugaisons*, *et Instructions*, *contenantes la maniere de bien prononcer et lire les langues susdites.* Antwerpen, Jean Bellere, 1569. 8° obl. A-Z^{8}, Aa-Hh^{8}. 248 ff.

a) Peeters-Font. 313; Verd. Vocab. 13.
b) Londen BM (12901.a.17; BM ShT Dutch 62).
c) Eerste uitgave (zonder Spaans en Italiaans) ca. 1530.

217. *Septem linguarum Latinae*, *Teutonicae*, *Gallicae*, *Hispanicae*, *Italicae*, *Anglicae*, *Almanicae*, *dulcidissimus dictionarius. Vocabulaer in sevenderley talen*, *Latijn*, *Duytsch*, *Walsch*, *Spaens*, *Italiaens*, *Engels ende Hoochduytsch. Vocabulaire de sept languages.* Antwerpen, Joannes Ghelius, 1569. 4° obl. A-G^{8}, H^{4}. 60 ff.
    b) Leiden MNL* (1497 G 20).
    c) Eerste uitgave (in vijf talen) in 1534.

218. Petrus Dasypodius, *Dictionarium Germanico-Latinum*, *priori Latino-Germanico vice-versa respondens.* Antwerpen, Antonius Tilenius, 1569. 4°. A-Z^{4}, Aa-Kk^{4}. 132 ff.
    a) Verd. Das. 6.
    b) Gent UB* (H 764).
    c) Eerste uitgave in 1556.

219. Petrus Dasypodius, *Dictionarium Germanico-Latinum*, *priori Latino-Germanico vice-versa respondens.* Antwerpen, Vidua Joannis Latii, 1569. 4°. A-Z^{4}, Aa-Kk^{4}. 132 ff.
    a) Verd. Das. 7.
    b) Keulen UB (GB IIa 273b); Leeuwarden Provinciale B.
    c) Titeluitgave van de vorige.

220. Ambrosius Calepinus, *Dictionarium septem linguarum. In quo respondent Latinis vocabulis*, *Graeca*, *Italica*, *Gallica*, *Hispanica*, *Germanica*, *Belgica.* Basileae, Henricpetri (augustus 1570). fol. α^{4}, a-c^{6}, a-z^{8}, A-Z^{8}, Aa-Zz^{8}, AA-ZZ^{8}, AAa-LLl^{8}, MMm^{4}, NNn^{6}, A-Z^{8}. 22 ff. + 1676 pp. + 364 (er staat 64) pp. + 1f.
    b) Cambridge UB (Adams C 212).
    c) Uitgave van het grote Latijnse *Dictionarium* (eerste uitgave 1502) van Calepinus met equivalenten in zeven talen, voor het eerst ook met Nederlands (slechts weinig). Latere uitgaven verschenen in 1574 en 1575 met zeven talen, ca. 1575-80 met acht talen, in 1590 met negen talen, in 1580, 1590, 1594 en 1598 met elf talen. Bovendien verschenen nog tal van uitgaven zonder Nederlands. Een ingekorte *Pentaglottos* met ook Nederlands zag reeds in 1545 het licht.

221. Ambrosius Calepinus, *Dictionarium septem linguarum. In quo respondent Latinis vocabulis*, *Graeca*, *Italica*, *Gallica*, *Hispanica*, *Germanica*, *Belgica.* Basileae, Henricpetri, s.a. fol. α^{4}, a-c^{6}, a-z^{8}, A-Z^{8}, Aa-Zz^{8}, AA-ZZ^{8},

AAa-LLl^{8}, MMm^{4}, NNn^{6}, A-Y^{8}, Z^{7}. 22 ff. + 1676 pp. + 364 (er staat 64) pp.

b) Gent UB* (BL 3250^{16}).

c) Blijkbaar dezelfde uitgave als de vorige, waaraan het laatste blad ontbreekt.

222. Sebaldus Heyden, *Puerilium colloquiorum formulae.* Antwerpen, Gulielmus Silvius, 1570. 8°. A-E^{8}. 77 pp. + 3 ff.

b) Göttingen UB (8°Ling. I 2520).

c) Eerste uitgave in 1540.

223. Gabriel Meurier, *Vocabulaire Francois-Flameng*, *augmenté de plusieurs dictions*, *synonimes et formes de parler.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1570. 8°. A-Z^{8}, Aa-Hh^{8}. 248 ff.

a) Vreese 728, 1d.

b) Brussel KB* (II 70.814 A; Cockx 2112); Parijs B. SteGeneviève (X 8° 522 inv. 1030 fonds anc.): beide in één band met het *Dictionaire Flamen-Francois* van 1571; Utrecht UB (B. oct. 299^{1} Rar.).

c) Eerste uitgave in 1557.

224. *Dictionario*, *Coloquios*, *o Dialogos en Quatro Lenguas*, *Flamengo*, *Frances*, *Español y Italiano*, *con las Conjugaciones*, *y Instructiones*, *en que se contiene la manera de bien pronunciar y leer las dichas lenguas. Dictionaire*, *Colloques*, *ou Dialogues*, *en Quatre Langues: Flamen*, *Francois*, *Espaignol*, *et Italien*, *avec les conjugaisons*, *et Instructions*, *contenantes la maniere de bien prononcer et lire les langues susdites.* Antwerpen, Jean Withaghe, 1571. 8° obl. A-N^{8}, O^{4}, P-Z^{8}, Aa-Hh^{8}. 244 ff.

a) Peeters-Font. 314; Verd. Vocab. III 13a; Bourland p. 314.

b) New York Hispanic Society of America (Penney, p. 172).

c) Eerste uitgave (zonder Spaans en Italiaans) ca. 1530.

225. Gabriel Meurier, *Dictionaire Flamen-Francois nouvellement mis en lumiere.* Antwerpen, Jean van Waesberghe, 1571. 8°. A-Q^{8}. 128 ff.

a) Vreese 729, 1d.

b) Brussel KB* (II 70.814 A; Cockx 2112); Parijs B. SteGeneviève (X 8° 522 inv. 1030 fonds ancien): beide in één band met het *Vocabulaire Francois-Flameng* van 1570.

c) Eerste uitgave in 1563.

226. Joannes Murmellius, *Pappa puerorum.* Antwerpen, Henricus Loeus, 1571. 12°. A-F^4, G^3. 27 ff.
   a) Paquot XII 189,13.
   b) Geen exemplaar bekend.
   c) Eerste uitgave in 1514.

227. (Simon Verepaeus) *Grammaticae Despauterianae Recens in Epitomen et commodiorem ordinem redactae*, *infinitisque in locis correctae et explicatae*, *Libri Quatuor.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1571-1572. 4°. *Liber I*: xx^8, A-E^8, F^4. 104 pp. 1571. *Liber II*: A-T^4, V^3. 158 pp. 1572.
   a) Bibl. Belg. 1936, D 461, 464; Nauwel. Verep. p. 67, V 4.
   b) Parijs BN (X 2074); Cambridge UB (Adams D 348).
   c) Latijnse grammatica die in totaal vier delen telt. In delen 1 en 2 worden verscheidene Latijnse uitdrukkingen in het Nederlands en het Frans vertaald; delen 3 en 4 bevatten geen Nederlands. Latere uitgaven verschenen in 1573-1576, 1592 en 1598 (deze laatste met de naam van de bewerker Simon Verepaeus). Uitgaven zonder Nederlands verschenen o.a. te Antwerpen bij Plantijn in 1578, 1581 en 1588.

228. Noel van Berlaimont, *Vocabulare van nieus gecorrigiert*, *met noch ander instructien dier nu achter aen ghevoecht zijn. Vocabulaire de nouveau recorrige*: *avec encore autres instructions qui y sont maintenant adjoutez en la fin.* Ieper, Anthonis van Volden, 1572. 8°.
   a) Aurel, 113.123; Verd.Vocab. 14.
   b) Gent UB* (R 613): slechts een fragment bewaard, A^2-A^3. 8 ff.
   c) Eerste uitgave ca. 1530.

229. Simon Verepaeus, *Latinae linguae progymnasmata sive primae exercitamenta.* Antwerpen, Antonius Tilenius Brechtanus (Jan Withage dr.), 1572. 8°. A-F^8, G^7. 55 ff.
   a) Nauwel. Verep. p. 83, X 1.
   b) Gent UB* (A 27763).
   c) Schoolboekje dat een Latijns-Nederlandse woordenlijst bevat, een gesprekboekje, zinnetjes en synoniemen. Latere uitgaven ervan verschenen in 1577, 1585 en 1598. Paquot vermeldt nog een uitgave *Antw. Ant. Tilenius*, *1571. 8°* (II, p. 67, nr. 2), wat volgens Nauwel. Verep. X 1 echter niet juist is, en een andere *Sylvaeducis*, *Joan. Schoefferus s.a.* (l.c.; Nauwel. Verep. X, 12; cfr. Brink 151: ca. 1590); volgens een persoonlijke mededeling van M.A. Nauwelaerts op 4.1.71 is dit laatste echter vermoedelijk een ander

werk van Verepaeus, *Primae studiorum Exercitationes. 's-Hertogenbosch*, *Jan Scheffer*, *1585* (Nauwel. Verep. p. 84, XI; Brink 129).

230. *Dictionaire*, *Colloques ou Dialogues en Quatre Langues*, *Flamen*, *François*, *Español*, *et Italien*, *avec les Conjugaisons*, *Regles et Instructions. Ensemble la maniéré de bien prononcer*, *et lire les langues susdites. Le tout de nouveau reveu*, *et diligemment corrigé. Vocabulaer*, *Colloquien*, *oft Tsamensprekinghen*, *in vier Spraken*, *Vlaemsch*, *Francoysch*, *Spaensch*, *ende Italiaensch*, *van nieuws over sien ende neerstelick ghecorrigeert.* Antwerpen, Joos de Hertoghe, 1573. 8°obl. A-Z^8, Aa-Ee^8. 224 ff.
    a) Peeters-Font. 315; Verd. Vocab. 15.
    b) Gent UB* (BL 3121).
    c) Eerste uitgave (zonder Spaans en Italiaans) ca. 1530.

231. Joannes Murmellius, *Pappa*, *una cum certissimis syntaxeos praeceptionibus*, *Libellus planè aureus*, *Post omnes alias aeditiones iam dennuo recognitus et auctus.* 's-Hertogenbosch, Vidua Joannes Schoefferi, 1573. 4°. A-H^4. 32 ff.
    a) Brink 65.
    b) Antwerpen SB* (C 783 1 d RAR).
    c) Eerste uitgave in 1514.

232. *Le Dictionaire des huict langages. C'est à scavoir Grec*, *Latin*, *Flamen*, *Francois*, *Espagnol*, *Italien*, *Anglois et Aleman. Nouvellement reveu et corrigé.* Lyon, Michel Jouve, 1573. 16°. A-N^8, O^6. 109 ff.
    a) Baudrier II p. 131.
    b) Parijs B. SteGenevième (X 8° 309 inv. 590 Rés.).
    c) Eerste uitgave (in vijf talen) in 1534.

233. Joannes Sartorius, *Linguae Latinae phrases: vel selectissimarum orationum*, *Gallice et Germanice redditarum*, *delectissimus adversus barbariem exercitus.* Antwerpen, Henricus Henricius, 1573. 8°. A-M^8, N^4. 100 ff.
    b) Amsterdam UB* (760 G 1).
    c) Eerste uitgave ca. 1540; aan deze uitgave werden voor het eerst ook Franse vertalingen toegevoegd.

234. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen, Vidua et Haeredes Steelsii (Gerard Smits dr.), 1573. 8°. A-Z^8, Aa-Qq^8, Rr^4. 316 ff.

a) Bibl. Belg. II S 360.
b) Krakau UB.
c) Eerste uitgave in 1545.

235. Antonius Silvius, *Colloquia puerilia*, *cum Gallica et Teutonica interpretatione.* Leuven, 1573. 4°.
a) Draudius I p. 1324; *Collectio in unum corpus omnium librorum qui in nundinis Francofurtensibus ab anno 1564. usque ad nundines Autumnales anni 1592 venales extiterunt.* Francofurti, 1592. 1, p. 438.
b) Geen exemplaar bekend.
c) Latijns-Frans-Nederlands gesprekboekje, waarvan latere uitgaven verschenen in 1580, 1589 en 1595. Sermon (pp. 261-262) vermeldt reeds uitgaven uit 1537 (Leuven) en 1560 (Antwerpen, Plantijn), waar verder geen spoor van te vinden is; kan 1537 geen vergissing zijn voor 1573 en 1560 voor 1580? Het is overigens weinig waarschijnlijk dat Silvius reeds in 1537 een uitgave van zijn werk bezorgde (cfr. *Biographie Nationale*, XXIV 399).

236. Petrus Dasypodius, *Dictionarium Germanico-Latinum*, *priori Latino-Germanico vice-versa respondens.* Antwerpen, Antonius Tilenius, 1573. 4°. A-Z^4, Aa-Kk^4. 132 ff.
a) Verd. Das. 8.
b) Hannover Niedersächsische Landes-B. (Li 1253, in één band met het *Dictionarium Triglotton* van 1567).
c) Bij vergissing noemt Verdeyen deze uitgave ‘Lat.-Ndl.’; hij noemt ze overigens zelf een ‘herdruk van 1569, met spellingveranderingen’ (p. 1055) en in 1569 verscheen geen Latijns-Nederlands, maar wel een Nederlands-Latijns deel van Dasypodius. De eerste uitgave verscheen in 1556

237. *Thesaurus Theutonicae linguae. Schat der Neder-duytscher spraken*, *vertaelt etude overgeset int Fransois ende Latijn. Thresor du langage Basalman*, *dict vulgairement Flameng*, *traduict en François et en Latin.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 31 januari 1573. 4°. §^{4}, A-Z^4, a-z^4, Aa-Zz^4, &^{4}. 284 ff.
a) Ann. Plant. 142,28; *Karel van Hultem 1764-1832.* Kon. Bibl. van België, nr. 97. Brussel, 1964, pp. 115-118.
b) 's-Gravenhage KB (651 D 8; M 5 E 33; Mare I 831); Brussel KB (VH 23325 A; Cockx 4500); Leuven UB* (3 A 4003); Gent UB (34 E 3); Antwerpen MPM* (R 46.16; A 1167; A 3831^2; R 8.14); Antwerpen

SB (C 924); Leiden UB (1178 A 8; 708 B 2; 1111 B 35; 935 A 32); Leiden WNT*; Amsterdam UB (1307 J 19; 966 H 8; 967 J 19; Ned. Sem.); Groningen UB; Utrecht UB (B.qu.119; Moltzer 4 B 7); Leeuwarden Provinciale B.; Namen B. Facultés N.D.; Londen BM (1474 c 26; 827 eee 9; BM ShT Dutch 197); Cambridge UB (Adams D 415); Luik UB (Res. 381 C); Göttingen UB (4°Ling. VI 7215); Münster UB (4°-Y^{6} 867); Library of Congress U.S.A. (Libr. Congr. Vol. 147, p. 207).

c) Alfabetisch Nederlands-Frans-Latijns woordenboek.

238. Gerard de Vivre, *Dialogues francois-flameng*, *traitans du faict de la marchandise.* Antwerpen, 1573. 12°.
   a) Wicquot IV 720.
   b) Arras SB (maar verloren gegaan in 1915 volgens brief uit de SB Arras van 16.12.70).
   c) Frans-Nederlands gesprekboekje waarvan een latere uitgave verscheen in 1581.

239. Gabriel Meurier, *Magazin de Planté*, *de Vocables bien propres et duisants à toute qualité de gens. En Francois et Flameng.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1573. 8°. A-L^{8}, M^{7}. 96 ff.
   a) Bibl. Belg. I M 6; Vreese 741,19.
   b) Brussel KB* (II 10.821 A; Cockx 2109), waarvan Leiden WNT fotocopie (onvolledig).
   c) Zakelijk, volgens verschillende onderwerpen, ingedeeld Frans-Nederlands woordenboek.

240. (Cornelius Graphaeus) *Flores seu formulae loquendi ex P. Terentii Comoediis excerptae*, *quibus interpretatio Gallica et Teutonica addita est.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1573. 12°. A-O^{8}, P^{6}. 235 pp.
   b) Brussel KB* (LP 3246 A; Cockx 4482).
   c) Eerste uitgave (zonder Frans) in 1566.

241. (Simon Verepaeus) *Grammaticae Despauterianae Recens in Epitomen et commodiorem ordinem redactae*, *infinitisque in locis correctae et explicatae*, *Libri Quatuor.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1573-1576. 4°. *Liber I*: A-E^{8}, F^{4}. 85 pp. 1573. *Liber II*: a-h^{8}, i^{10}. 147 pp. 1576.
   a) Bibl. Belg. 1936, D 462, 465; Nauwel. Verep. p. 67, V 5.
   b) Gent UB* (A 10868); Utrecht UB (X qu. 69); Straatsburg UB (C 132.010); Cambridge UB (Adams D 349).
   c) Eerste uitgave in 1571-1572.

242. Cornelius Kilianus, *Dictionarium Teutonico-Latinum.* Antwerpen, Christophorus Plantinus (Gerardus Smits dr.), 1574. 8°. A-P^{8}. 120 ff.
    a) Ann. Plant. 155,43; *Karel van Hultem 1764-1832.* Kon. Bibl. van België, nr. 97. Brussel, 1964, pp. 118-120.
    b) Brussel KB* (VH 23326 A; Cockx 1703).
    c) Alfabetisch Nederlands-Latijns woordenboek, waarvan een andere titeluitgave in 1574 en latere uitgaven in 1588 en 1599. Adams (D417) vermeldt nog een *Dictionarium Teutonico-Latinum (Antwerp? Plantin press? ca. 1580*); het betreft hier echter de eerste uitgave van het *Dictionarium* van M. Binnart, vermoedelijk van ca. 1620.

243. Cornelius Kilianus, *Dictionarium Teutonico-Latinum.* Antwerpen, Vidua et Haeredes Joannis Steelsii, 1574. 8°. A-P^{8}. 120 ff.
    b) Antwerpen MPM* (A 3928; O^{8} ontbreekt), waarvan Leiden WNT* fotocopie (met de ontbrekende pp. uit de vorige uitgave).

244. Ambrosius Calepinus, *Dictionarium linguarum septem*, *iam demum accurata emendatione. Respondent autem Latinis vocabulis*, *Graeca*, *Italica*, *Gallica*, *Hispanica*, *Germanica*, *Belgica.* Basileae, Henricpetri, september 1574. fol. x^{4}, a-c^{6}, a-z^{8}, A-Z^{8}, Aa-Zz^{8}, AA-ZZ^{8}, AAa-MMm^{8}, NNn^{6}, A-X^{8}, Y^{10}. 22 ff. + 1676 pp. + 356 pp.
    b) Bergen UB (11/A 1149).
    c) Eerste uitgave in 1570.

245. Petrus Apherdianus, *Methodus discendi formulas Latinae linguae.* Antwerpen, Henricus Loëus, 1574. 8°. A-O^{8}, P^{3}. 115 ff.
    b) Gent UB* (BL 750[1], in één band met het *Tyrocinium linguae Latinae* van 1576; BL 748[2]); Luik UB (XVI. 34.9.8[2]).
    c) Eerste uitgave in 1549. Deze uitgave werd aangevuld, bevat telkens meer tekst per bladzijde en telt 211 hoofdstukken in plaats van 205.

246. Gabriel Meurier, *Dictionaire Francois-Flameng.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1574. 8°. A-Z^{8}, Aa-Hh^{8}, Ii^{4}. 252 ff.
    a) Vreese 729, 1 e.
    b) Gent UB* (A 14234).
    c) Eerste uitgave in 1557.

247. Ambrosius Calepinus, *Dictionarium linguarum septem*, *iam demum accurata emendatione. Respondent autem Latinis vocabulis Graeca*, *Italica*, *Gallica*, *Hispanica*, *Germanica*, *Belgica.* Basileae, Henricpetri, maart 1575.

fol. X^4, a-c^6, a-z^8, A-Z^8, Aa-Zz^8, AA-ZZ^8, AAa-MMm^8, NNn^6, A-X^8, Y^{10}. 22 ff. + 1676 pp. + 356 pp.

b) Belfort SB (P 404); Rotterdam SB (1396 A2-3).

c) Eerste uitgave in 1570.

248[a]. *Colloques ou Dialogues*, *avec un Dictionaire en six langues*: *Flamen*, *Anglais*, *Alleman*, *François*, *Espaignol*, *et Italien. Le tout avec grande diligence et labeur*, *corrigé et mis ensemble. Colloquien oft tsamensprekingen met eenen vocabuleir in ses spraken*: *Neerduyts*, *Engelsch*, *Hooghduyts*, *Fransois*, *Spaens ende Italiaens.* Antwerpen, Henric Heyndrickx (G. van den Rade dr.), 1576. 8° obi. *[8], §[8], A-Z^8, Aa-Cc^8, Dd^4. 224 ff.

a) Peeters-Font. 329; Verd. Vocab. 17.

b) Londen BM (12901.a.13; BM ShT Dutch 55).

c) Eerste uitgave (Frans en Nederlands) ca. 1530.

248[b]. *(Colloques ou Dialogues*, *avec un Dictionaire en six langues*: *Flamen*, *Anglois*, *Alleman*, *François*, *Espagnol*, *et Italien...* Antwerpen, Henric Heyndrickx, 1576?). 8° obl. A-Z^8, Aa-Ff^8, Gg^7. 242 ff.

b) Rotterdam SB(50 E 7; titelblad ontbreekt).

c) Het privilege dateert van 29 mei 1575 en werd gegeven aan Henri Hendrickx; waarschijnlijk is dit werk een andere (latere?) uitgave van nr. 248[a].

249[a]. Pierre Anastaise Hyperphragme, *Eene forme ende maniere der Conjugatien*, *in Nederduytsch ende Francoys*: *van nieus verbetert ende vermeerdert. Un Formulaire des Conjugaisons Flamen-Françoyses.* Rotterdam, Dierick Mullem, 1576. 8°. A-K^8, L^7. 87 ff.

a) Riemens 18-19.

b) Amsterdam UB (974 C 33).

c) Sterk vermeerderde uitgave van de *Conjugacien* (1545) van Noel van Berlaimont.

249[b]. Joannes Murmellius. *Pappa puerorum. Libellus plane aureus*, *Post omnes alias editiones iam denuo recognitus et auctus.* Antwerpen, Henricus Loëus, 1576. 8°. A-F^8, G^4. 52 ff.

b) Utrecht UB (X. oct. 823).

c) Eerste uitgave in 1514.

250. Sebaldus Heyden, *Puerilium colloquiorum formulae.* Antwerpen, Antonius Tilenius, 1576. 8°. A-E^8. 79 pp.

b) Londen BM (624.a.32; BM ShT Dutch 95).
c) Eerste uitgave in 1540.

251. Petrus Apherdianus, *Tyrocinium linguae Latinae.* Antwerpen, Henricus Loëus, 1576. 8°. A-N^8. 104 ff.
b) Gent UB* (BL 750, in één band met *Methodus discendi* van 1574).
c) Eerste uitgave in 1552.

252. Mathias Sasbout, *Dictionaire Flameng-Francoys tres-ample et copieux.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1576. 4°. A-Z^4, a-z^4, Aa-Ss^4. 256 ff.
b) Brussel KB* (VB 5767^3 A; Cockx 4270), waarvan Leiden WNT microfilm en fotocopie; Antwerpen SB (C 41119); Londen BM (826.d.25; BM ShT Dutch 183); Cambridge UB (Adams S 437); Keulen UB (L 34/110); Gent UB(BL 837^2).
c) Alfabetisch Nederlands-Frans woordenboek. De Frans-Nederlandse tegenhanger ervan verscheen in 1579.

253. *Dictionaire flamen-francois*, *tres ample et copieux.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1577. 8°. A-Z^8, Aa-Mm^8, Nn^4. 284 ff.
b) Antwerpen SB* (C 15728 13 e RAR): N^8, O-O^8 ontbreken.
c) Alfabetisch Nederlands-Frans woordenboek, een ingekorte bewerking (op kleiner formaat) van het *Dictionaire* van Sasbout uit 1576.

254. Noel van Berlaimont, *Ghemeyne spraken oft tsamencoutinghen met een Vocabulare inhoudende veel ghemeyne woorden geset na de ordinantie van den A B C etc. Nu op een nieu oversien ende verbetert. Propos communs ou Colloques*, *avec un Vocabulaire contenant plusieurs mots vulgaires.* Rotterdam, Dierick de Raeff van Mullem, 1577. 4°. A-G^4. 28 ff.
a) Verd. Vocab. 18.
b) Amsterdam UB* (Broch.K r 4).
c) Eerste uitgave ca. 1530.

255. Simon Pelegromius, *Synonymorum sylva.* Antwerpen, Nicolaes Soolmans, 1577. 8°.
a) Paquot VI 284,1; Sermon p. 262; Brink p. 110, bij nr. 23.
b) Geen exemplaar bekend.
c) Eerste uitgave in 1537.

256. Jan van den Werve, *Den Schat der Duytscher talen.* Antwerpen, Jan van Ghelen, 1577. 8°. A-M^8. 96 ff.
a) Bibl. Belg. I W 23.

b) Brussel KB* (VH 23.376 A; Cockx 4620); Antwerpen MPM* (R 49.23); 's-Gravenhage KB (3175 G 6); Groningen UB.
c) Eerste uitgave in 1552/53.

257. Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans*, *multo quam antea emendatior ac locupletior.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1577. 8°. x^4, A-Z^8, a-h^8, i^4. 4 ff. + 432 pp. + 35 ff.
a) Peeters-Font. 652; Ann. Plant. 180,8; Ludin p. 17.
b) Brussel KB (VH 23 335A; Cockx 1669); Antwerpen MPM* (A 762); Antwerpen SB (C 45822); Leuven UB* (Res. 3A 23003); Gent UB (H 476 + Res. 670). Leiden MNL (1168 G 1); Amsterdam UB (1391 C 17); Leeuwarden Provinciale B.; Utrecht UB (Moltzer 6D 33; Inst. v. Icon. en Kerk. Kunst; Ned. Inst.); Londen BM (827 bb 2; 814 d 1; BM ShT Dutch 110); Parijs BN (X 9177; 26.809); Freiburg i.B. UB (C 7020); Chicago UB.
c) Eerste uitgave in 1567.

258. Gabriel Meurier. *Dictionaire Flamen-Francois*, *recueilli des plus accomplis dictionaires dernierement imprimez en France.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1577. 8°. A^4, B-Z^8, Aa-Mm^8, Nn^4. 280 ff.
b) Parijs BN (X 14349[2]); Londen BM (12952.aa.9; BM ShT Dutch 133): beide in één band met het *Dictionaire Francoys-Flameng* van 1584.
c) Eerste uitgave in 1563.

259. Simon Verepaeus, *Latinae linguae progymnasmata*, *sive prima exercitamenta.* Antwerpen, Antonius Tilenius Brechtanus, 1577. 8°.
a) Nauwel. Verep. p. 83, nr. X, 2; *Collectio in unum corpus omnium librorum qui in nundinis Francofurtensibus ab anno 1564. usque ad nundines Autumnales anni 1592 venales extiterunt.* Francofurti, 1592. I, p. 553.
b) Geen exemplaar bekend.
c) Eerste uitgave in 1572.

260. Noel van Berlaimont, *Vocabulare van nieus gecorrigiert met noch ander instructien dier nu achter aen ghevoecht zijn. Vocabulaire de nouveau recorrige*, *avec encore autres instructions qui y sont maintenant adjoutez en la fin.* Brussel, Michiel van Hamont, 1578. 4°. A-H^4. 32 ff.
a) Verd. Vocab. III 18 a.
b) 's-Gravenhage KB* (M 5 E 34; Mare I 833).
c) Eerste uitgave ca. 1530.

261. Mathias Sasbout, *Dictionaire Francoys-Flameng tres ample et copieux.* Antwerpen, Jean Waesberge, 1579. 16°. x^8, A-Z^8, Aa-Zz^8, Aaa-$Mmm.^8$ 8 + 464 ff.
    b) Antwerpen MPM* (A 3107); Leiden MNL* (1221 G 24); Amsterdam UB (1765 G 9); Gent UB (Res. 750).
    c) Alfabetisch Frans-Nederlands woordenboek, waarvan een latere uitgave verscheen in 1583. De Nederlands-Franse tegenhanger ervan zag het licht in 1576.

262. *Colloquia cum Dictionariolo Sex Linguarum*: *Teutonicae*, *Anglicae*, *Latinae*, *Gallicae*, *Hispanicae*, *et Italicae. Cornelio Valerio Ultraiectino interprete Latino. Recognita et emendata*, *ac preterea duobus Dialogis aucta. Colloquien oft tsamensprekingen met eenen vocabuleir in ses spraken*: *Neerduyts*, *Engelsch*, *Latijn*, *Fransoys*, *Spaens en Italiaens.* Antwerpen, Henricus Henricius (G. van den Rade dr.), 1579. 8° obl. A-Z^8, Aa-Gg^8. 240 ff.
    a) Peeters-Font. 330; Verd. Vocab. 19.
    b) Trier SB (G 182); Elbing SB.
    c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

263. *Dictionario*, *Coloquios*, *o Dialogos en quatro lenguas*, *Flamenco*, *Frances*, *Español y Italiano*: *con las Conjugaciones*, *y Instructiones*, *en que se contiene la maner a de bien pronunciar y leer las dichas lenguas. Dictionaire*, *Colloques*, *ou Dialogues*, *en quatre langues*: *Flamen*, *François*, *Espaignol*, *et Italien*, *avec les conjugaisons*, *et Instructions*, *contenants la maniere de bien prononcer et lire les langues susdites.* Antwerpen, Arnold Coninx (na 1579). 8° obl. A-Z^8, Aa-Hh^8. 248 ff.
    a) Peeters-Font. 316; Verd. Vocab. III 101 c.
    b) Antwerpen MPM* (R 870).
    c) Eerste uitgave (zonder Spaans en Italiaans) ca. 1530.

264. Gabriel Meurier, *La Foire des Enfants d'Israel*, *en François et Flamen. Reveu*, *relimé et par le mesme augmenté.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1580. 8°. A-F^8. 2 + 45 + 1 ff.
    a) Bibl. Belg. I M 29; Vreese 741,20.
    b) Gent UB* (R 1257).
    c) Frans-Nederlands schoolboekje met voorbeelden van gesprekken met allerlei personen. Volgens De Vreese verscheen er reeds in 1574 een uitgave van; een latere uitgave zag het licht in 1593.

265. Gabriel Meurier, *La Guirlande des Jeunes Filles*, *en François et Flamen. Het Cransken der jonghe Dochters in Fransoys ende Duytsch.* Antwerpen, Jean Waesberghe. 1580. 8°. A-I^{8}. 2 + 68 + 3 ff.
    a) Bibl. Belg. I M 25; Vreese 740,17 a.
    b) Gent UB* (R 1256).
    c) Frans-Nederlands schoolboekje met gesprekken en zegswijzen. Volgens De Vreese zag de eerste uitgave ten laatste in 1571 het licht; een latere uitgave verscheen in 1587.

266. Gabriel Meurier, *Le perroquet Mignon des Petits Enfants François-Flameng. Reveu*, *relimé et par le mesme augmenté.* Antwerpen, Jan van Waesberghe, 1580. 8°. A-C^{8}, D^{4}. 28 ff.
    a) Bibl. Belg. I M 27; Vreese 740,16 a.
    b) Brussel KB* (II 59.228 A; Cockx 2110).
    c) Frans-Nederlands gesprekboekje voor schoolgebruik. Volgens De Vreese verscheen er reeds in 1569 een uitgave van.

267. Antonius Silvius, *Puerilium Colloquiorum formulae*, *una cum Gallica et Teutonica interpretatione.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1580. 8°. A-L^{8}, M^{7}. 189 pp.
    a) Ann. Plant. 218,19.
    b) Brussel KB* (II 17.011 A; Cockx 4353); Antwerpen MPM* (A 650).
    c) Eerste uitgave in 1573.

268. *Le Dictionaire des huict langages*: *C'est à scavoir Grec*, *Latin*, *Flamen*, *François*, *Espagnol*, *Italian*, *Anglois et Aleman. Nouvellement reveu et corrigé.* Parijs, Nic. Bonfons, 1580. 12°. A-N^{8}, O^{5}. 109 ff.
    b) Brussel KB* (II 12851 A); Parijs B. Ste Geneviève (X 8° 309^{2} inv. 591 fonds ancien).
    c) Eerste uitgave (in vijf talen) in 1534.

269. Ambrosius Calepinus, *Dictionarium undecim linguarum*, *jam septimo accurata emendatione. Respondent autem Latinis vocabulis*, *Hebraica*, *Graeca*, *Gallica*, *Italica*, *Germanica*, *Belgica*, *Hispanica*, *Polonica*, *Ungarica*, *Anglica.* Basileae, Henricpetri, 1580. fol.): (^{4}, a-z^{8}, A-Z^{8}, Aa-Zz^{8}, AA-ZZ^{8}, Aaa-Kkk^{8}, Lll-Mmm^{6}, A-V^{8}. 4 ff. + 1655 pp. + 316 pp.
    b) Belfort SB (P 402).
    c) Eerste uitgave (in zeven talen) in 1570.

270. *Dictionario*, *Coloquios*, *o Dialogos en Quatro Lenguas*, *Flamenco*, *Frances*, *Español y Italiano*, *con las Conjugaciones y Instructiones*, *en que se contiene la manera de bien pronunciar y leer las dichas lenguas. Dictionaire*, *Colloques*, *ou Dialogues en Quatre Langues*: *Flamen*, *François*, *Espaignol*, *et Italien*, *avec les conjugaisons et Instructions*, *contenantes la maniere de bien prononcer et lire les langues susdites.* Amsterdam, Corneel Nicolaes, (ca. 1580). 8° obl. A-Z^8, Aa-Hh^8. 248 ff.
    a) Verd, Vocab. 20.
    b) Amsterdam UB* (976 D 12); Londen BM (12901 a 16).
    c) Eerste uitgave (zonder Spaans en Italiaans) ca. 1530.

271. Gerard de Vivre, *Douze Dialogues*, *traitans de diverses matieres. De nouveau reveu*, *et corrigé. Twaelf tsamen-sprekinghen*, *tracterende van verscheyden materie. Van nieus oversien*, *ende verbetert.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1581. 4° A-M^4. 2 + 46 ff.
    a) Bibl. Belg. I V 38.
    b) Utrecht UB (B qu. 114, rariora).
    c) Eerste uitgave in 1573.

272. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen, Petrus Bellere (Vidua Gerardi Smits dr.), 1581. 8°. A-Z^8, Aa-Rr^8, Ss^4. 324 ff.
    a) Bibl. Belg. II S 361.
    b) Antwerpen MPM* (A 2383).
    c) Eerste uitgave in 1545.

273. Petrus Apherdianus, *Tyrocinium linguae Latinae.* Antwerpen, Ex officina Loëana, apud Petrum à Tongris, 1581. 8°. A-N^8. 104 ff.
    a) Aurel. 106.220; Graaf p. 73, nr. 39.
    b) Leiden UB (715 Ft 21^3); Leiden MNL* (1147 H 14).
    c) Eerste uitgave in 1552.

274. *Dictionario*, *Coloquios*, *o Dialogos en Quatro Lenguas*, *Flamenco*, *Frances*, *Español y Italiano*, *con las Conjugaciones y Instructiones*, *en que se contiene la manera de bien pronunciar y leer las dichas lenguas. Dictionaire*, *Colloques*, *ou Dialogues en Quatre Langues*: *Flamen*, *François*, *Espaignol et Italien*, *avec les conjugaisons et instructions*, *contenantes la maniere de bien prononcer et lire les langues susdites.* Antwerpen, Jean Coesmans, 1582. 8° obl. A-Z^8, Aa-Hh^8. 248 ff.

a) Peeters-Font. 317; Verd. Vocab. III 20 b; Bourland pp. 314-315.
b) Antwerpen MPM* (A 4126); Santander B. Menendez y Pelayo.
c) Eerste uitgave (zonder Spaans en Italiaans) ca. 1530.

275. *Dictionarium hexaglosson cum colloquiis aliquot sex linguarum Germanice*, *Gallice*, *Belgice*, *Latine*, *Hispanice et Italice.* Antwerpen, Hendrik Heyndrickx, 1582. 8° obl.
a) Quemada B p. 20.
b) Modena (volgens een brief van 14.12.70 uit de *Biblioteca Estense* te Modena is het daar echter niet).
c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

276. Jean Taye, *Dictionnaire Francois-Flamen*, *autrement dict*, *Les mots François tournez en Flamen.* Gent, Jean de Salenson (Corneille de Rekenare dr.), 1582. 4°. x^{4}, A-Z^{4}, Aa-Qq^{4}. 160 ff.
a) Bibl. Gant. 692.
b) Gent UB* (G 570; G 571: aan dit laatste exemplaar ontbreken de laatste vier ff., Qq^{4}); Bergen UB (15/0 910; in één band met het *Dictionaire Flamen-Francois* s.a. ca. 1582).
c) Alfabetisch Frans-Nederlands woordenboek, waarvan een slechts licht gewijzigde uitgave ca. 1584 bezorgd werd door G. Verniers.

277. Henry Du Tour (Van den Keere), *Dictionaire Flameng-Francois*, *nouvellement mis en lumiere*, *corrigé et augmenté.* Gent, Jean de Salenson (Corneille de Rekenare dr.), 1582. 4°.
a) Wilbaux 10678.
b) Doornik SB (maar in mei 1940 verloren gegaan volgens een brief van 29.9.69 uit de SB Doornik).
c) Vermoedelijk dezelfde uitgave als de volgende.

278. Henry Du Tour, *Dictionaire Flamen-Francois*, *nouvellement mis en lumiere*, *corrigé et augmenté.* Gent, Jean de Salenson, s.a. 4°. A^{2}, B-Z^{4}, &^{3}. 93 ff.
a) Bibl. Gant. 695.
b) Gent UB* (G 132^{1}); Bergen UB (15/0 910, in één band met het *Dictionnaire Francois-Flamen* (1582) van J. Taye).
c) Waarschijnlijk dezelfde uitgave als de vorige en op de eerste twee bladen (met het titelblad) na volledig gelijk aan het *Naembouck* van 1562 (cfr. R. Verdeyen, *Inleiding* op het *Naembouck van 1562. Tweede druk van het Nederlands-Frans Woordenboek van Joos Lambrecht.* Liège-Paris, 1945,

pp. XIV-XV, en Ad. Dubois, *Au sujet d'un 'Dictionaire flamen-francois' du XVIe siècle et de quelques dictionnaires français-flamands du même temps*, in *Messager des sciences historiques ou archives des arts et de la bibliographie de la Belgique*, 70 (1896), pp. 304-312); achterin staat nog altijd het Octrooi van 1563.

279. Mathias Sasbout, *Dictionaire Francoys-Flameng*, *tres ample et copieux. Derechef corrigé et augmenté plus de deux mille dictions.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1583. 4°. x^4, A-Z^8, Aa-Hh^8, Ii^6. 4 + 254 ff.
    b) Brussel KB* (CL 12.100; Cockx 4271); Amsterdam UB* (1068 F 3^1); Utrecht UB (Z qu.50); Gent Kon. Vl. Academie; Luik UB (XVI 101,8, 4°); Keulen UB (L 34/110); Bordeaux SB (B 817).
    c) Eerste uitgave in 1579.

280. *Colloquia cum Dictionariolo sex linguarum*: *Teutonicae*, *Anglicae*, *Latinae*, *Gallicae*, *Hispanicae*, *et Italicae. Cornelio Valerio Ultraiectino interprete Latino. Recognita et emendata*, *ac praeterea quatuor Dialogis aucta. Colloquien oft tsamensprekinghen met eenen vocabuleir in ses spraken*: *Neerduyts*, *Engelsch*, *Latijn*, *Fransoys*, *Spaens en Italiaens.* Antwerpen, Henricus Henricius, 1583. 8° obl. A-Z^8, Aa-Kk^8, Ll^{12}. 276 ff.
    a) Peeters-Font. 332; Verd. Vocab. 21.
    b) Parijs F. Brunot.
    c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

281. *Colloquia cum Dictionariolo sex linguarum*: *Teutoncae*, *Latinae*, *Germanicae*, *Gallicae*, *Hispanicae*, *et Italicae*, *Cornelio Valerio Ultraiectino interprete Latino. Recognita et emendata*, *ac praeterea quatuor Dialogis aucta. Gemeine gespräche oder Colloquia sampt einem Dictionaris vor sechs sprache Niderlandisch*, *Latinisch*, *Teutsch*, *Frantzosisch*, *Spanisch und Welsch.* Antwerpen, Henricus Henricius, 1583. 8° obl. A-Z^8, Aa-Kk^8, Ll^{12}. 276 ff.
    a) Peeters-Font. 331; Verd. Vocab. 22.
    b) Brussel KB* (III 93.915 A; Cockx 671).
    c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

282. Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans*, *multo quam antea emendatior ac locupletior. Tertia editio.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1583. 8°. x^4, A-Z^8, a-h^8, i^4. 4 ff. + 432 pp. + 35 ff.
    a) Peeters-Font. 653; Ann. Plant. 257,19; Ludin p. 17.
    b) 's-Gravenhage KB (654 B 36); Brussel KB* (VB 5675 A; Cockx

1670); Antwerpen MPM* (A 1700); Amsterdam UB (968 J 9; 1399 E 11); Leiden UB (968 B 3); Leiden WNT*; Bergen UB (11/0 10.447/875); Cambridge UB (Adams J 450); Parijs BN (X 9178; X 9179); Bordeaux SB (B 2564); Chaumont SB (1225 8 AA 8.1.); Straatsburg UB (R 103.562); Freiburg i.B. (C 7021); Emden Kirchen-B. (Phil. 8° Nr. 198).

c) Eerste uitgave in 1567.

283. *Familiaria Colloquia cum Dictionariolo Sex Linguarum*: *Latinae*, *Teutonicae*, *Gallicae*, *Hispanicae*, *Italicae et Anglicae*, *Cornelio Valerio interprete Latino. Recognita et emendata*, *ac praeterea quatuor Dialogis aucta. Dictionaire*, *Colloques*, *ou Dialogues en Six langues*, *Latin*, *Flamen*, *François*, *Espagnol*, *Italien et Anglois.* Antwerpen, Jan Withage, 1584. 8° obl. A-S^{8}. 144 ff.

a) Peeters-Font. 333; Verd. Vocab. 23.

b) Londen BM (12901.a.14; BM ShT Dutch 55).

c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

284. (Cornelius Graphaeus) *Flores seu formulae loquendi ex P. Terentii comoediis excerptae*: *quibus interpretatio Gallica et Teutonica addita est.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1584. 32°. A-P^{8}. 235 pp.

b) Antwerpen MPM* (A 191).

c) De eerste, Latijns-Nederlandse, uitgave verscheen in 1566.

285. Gabriel Meurier, *Dictionaire Francoys-Flameng. Reveu*, *augmenté et enrichy d'un tres copieux nombre de vocables.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1584. 8°. x^{4}, A-Z^{8}, Aa-Kk^{8}, Ll^{4}. 272 ff.

a) Bibl. Belg. I M 19; Vreese 729,1 f.

b) Brussel KB* (II 70.815 A; Cockx 2106); Antwerpen MPM* (A 3067^{5}); Gent UB (R 753); Parijs BN (X 14349^{1}); Londen BM (12952.aa.9; BM ShT Dutch 133): deze laatste twee in één band met het *Dictionaire Flamen-Francoys* van 1574.

286. Gilles Verniers, *Dictionaire Francois-Flamen*, *tres ample et copieux*, *augmenté outre les precedentes impressions. Gent*, *Jean de Salenson* (ca. 1584). 4°. x^{2}, A-Z^{4}, Aa-Pp^{4}, Qq^{2}. 156 ff.

a) Bibl. Gant 693.

b) Gent UB* (G 571^{1}).

c) Het *Dictionaire* (1582) van J. Taye kreeg alleen een nieuwe titelpagina en de eerste en laatste vier bladzijden werden wat ingekort. Volgens C. Debaive (art. *Taye*, *Jean*, in *Biographie Nationale*, 24, kol. 647-649)

wilde Jean de Salenson dit woordenboek waarschijnlijk als een nieuw werk voorstellen na het vertrek van Taye uit Gent in 1584 wegens zijn calvinistische gezindheid; cfr. ook Vreese 715-716.

287. Ambrosius Calepinus, *Dictionarium octo linguarum*, *jam postremo accurata emendatione. Respondent autem Latinis vocabulis*, *Hebraica*, *Graeca*, *Gallica*, *Italica*, *Germanica*, *Belgica*, *Hispanica.* Basileae, Henricpetri, s.a. fol. a-z^8, A-Z^8, Aa-Zz^8, AA-YY^8, ZZ^6, A-S^8, T^6, V^8. 4 ff. + 1467 pp. + 314 pp.

b) Belfort SB (P 401), het laatste blad ontbreekt (pp. 315-316); volgens een medeling uit de SB Belfort dateert dit exemplaar zeker van vóór 1600.

c) Wellicht is dit dezelfde uitgave als die welke W. de Vreese vermeldt in zijn bibliografische aantekeningen, bewaard in de UB te Leiden, afdeling Middeleeuwse Handschriften, *Wdb.* (cfr. P.J.H. Vermeeren, *De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van Willem de Vreese.* Utrecht, 1953, p. 71): *Dictionarium octo linguarum (Lat... belg.*, *hispan.) Basil. 1584*, met een verwijzing naar *Cat. 94. Hans v. Matt (1932)*, *nr. 1961.* De eerste uitgave (in zeven talen) verscheen in 1570.

288. Hadrianus Junius, *Nomenclator*, *omnium rerum propria nomina duabus linguis explicata indicans. Multo quam antea brevior et emendatior*: *in usum scholarum.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1585. 8°. x^4, A-S^8. 4 ff. + 287 pp.

b) Antwerpen MPM* (A 174); Leuven UB* (3 A 6552).

c) Ingekorte bewerking van de *Nomenclator* van 1567 met alleen de Latijnse trefwoorden en Nederlandse en Franse equivalenten. Te Leiden verscheen een titeluitgave hiervan in 1585 en een latere druk in 1593.

289. Hadrianus Junius, *Nomenclator*, *omnium rerum propria nomina duabus linguis explicata indicans. Multo quam antea brevior et emendatior*: *in usum scholarum.* Leiden, Christophorus Plantinus, 1585. 8°. x^4, A-S^8. 4 ff. + 287 pp.

a) Ludin, p. 18.

c) Brussel KB* (II 19.070).

c) Eerste uitgave (in acht talen) in 1567.

290. *Colloques*, *ou Dialogues*, *avec un Dictionaire en quatre langues*: *Flamen*, *Anglois*, *François*, *et Latin. Le tout avec grande diligence et labeur*, *corrigé et mis ensemble. Colloquien oft tsamensprekinghen*, *met eenen Vocabulaer in vier spraken*: *Neerduyts*, *Engelsch*, *Fransois ende Latijn.* Leiden, Jan Paedts Jacobszoon en Jan Bouwenszoon, 1585. 8°. A-E^8, F^{10}, 50 ff.

a) Verd. Vocab. III 25; Bourland p. 315.
b) San Marino Calif. Henry Huntington Libr. (15140).
c) Eerste uitgave (zonder Engels en Latijn) ca. 1530.

291. *Dictionariolum hexaglosson cum colloquiis aliquot sex linguarum*, *Latinè*, *Germaniè*, *Belgicè*, *Gallicè*, *Hispanicè*, *Italicè. Dictionarium sampt ettlichen nothwendigen Gesprächen in Latinischer*, *Teutscher. Niderländischer*, *Frantzösischer*, *Spanischer und Italiänischer Sprach.* Antwerpen, 1585. 8°. A-Z^8, a-g^8, h^6. 246 ff.
a) Peeters-Font. 334.
b) Antwerpen SB* (C 135346/31 f RAR); Verdun BN.
c) Ten onrechte meende Verdeyen dat de druk die zich te Verdun bevindt, van 1586 zou dateren (Verd. Vocab. 26). De eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) verscheen ca. 1530.

292. *Dictionariolum Hexaglosson*, *cum Colloquiis aliquot sex linguarum*, *Latinae*, *Germanicae*, *Belgice*, *Gallice*, *Hispanice*, *Italice.* Basel, 1585. 16°.
a) Verd. Vocab. 24; Draudius I p. 977.
b) Geen exemplaar bekend.
c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

293. *(Colloquia et Dictionariolum octo linguarum. Dictionaire et colloques en huit langues:) latin*, *françois*, *flamen*, *alleman*, *espaignol*, *italien*, *anglois*, *portuguez.* (Antwerpen, 1585?). 8° obl. A-Z^8, Aa^8. 192 ff.
a) Peeters-Font. 345; Verd. Vocab. 104.
b) Brussel KB* (II 59752): de titelpagina ontbreekt.
c) Het voorwoord draagt het jaartal 1585. Hoewel Verdeyen meende dat dit boek 'een druk uit de XVIIe eeuw' is, schrijven Peeters-Fontainas en Vosters dat het wel van 1585 kan zijn (cfr. S.A. Vosters, *Lope de Vega en de Nederlandse lexicografie*, in *Verslagen en Mededelingen van de Kon. VI. Academie voor taal- en letterkunde*, 1970, pp. 476-477). De eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) verscheen ca. 1530.

294. *(Colloquia et dictionariolum septem linguarum:) Flamen*, *Anglois*, *Alleman*, *Latin*, *Francois*, *Espaignol*, *Italien* (Antwerpen, 1585). 8° obl. A^6, B-Z^8, a-l^8. 272 ff.
b) Parijs BN (X 15339): titelpagina en slot ontbreken.
c) Het voorwoord draagt het jaartal 1585; waarschijnlijk is dit ook het jaar van uitgave (cfr. S.A. Vosters, *Lope de Vega en de Nederlandse lexicografie*, p. 478). De eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) verscheen ca. 1530.

295. Simon Verepaeus, *Latinae linguae progymnasmata sive primae studiorum exercitationes. Pars posterior.* Antwerpen, Antonius Tilenius Brechtanus, 1585. 8°. A-I^{8} + A-F^{8} (hier ontbreken A$^{1-2}$). 144 pp. + 95 pp.
    a) Nauwel. Verep. p. 84, nr. X, 4.
    b) Gent UB* (A 15620).
    c) Eerste uitgave in 1572.

296. Christophorus Vladeraccus, *Selectissimae Latini Sermonis Phrases*, *ex uno soloque Cicerone*, *Belgicè et Gallicè redditae.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1586. 8°. A-O^{8}, P^{4}. 231 pp.
    a) Nauwel. Vlad. p. 8, nr. 4; Ann. Plant. 292,17.
    b) Antwerpen MPM* (A 161).
    c) Zegswijzen uit Cicero, met een Nederlandse en een Franse vertaling.

297. Gabriel Meurier, *Dialogue Chrestien*, *Contenant le Devoir des Enfants*, *à l'endroit de leurs parens. Reveu et corrigé par le mesme. Christelijke Tsamensprekinghe inhoudende de behoorlijcke schult der kinderen tot haren ouderen.* Antwerpen, Jan van Waesberge, 1586. 8°. A-E^{8}, F^{4}. 44 ff.
    a) Bibl. Belg. I M 30; Vreese 739,15.
    b) Gent UB* (R 754^{1}).
    c) Frans-Nederlands gesprekboekje; de titel schijnt nog op een oudere uitgave te wijzen.

298. *Colloquia et Dictionariolum Septem Linguarum*, *Belgicae*, *Anglicae*, *Teutonicae*, *Latinae*, *Italicae*, *Hispanicae*, *Gallicae. Colloques ou dialogues*, *avec un Dictionaire*, *en sept languages*, *Flamen*, *Anglois*, *Alleman*, *Latin*, *Italien*, *Espaignol*, *et Francois*: *nouvellement reveus*, *corrigez*, *et augmentez de quattre dialogues. Colloquien oft tsamensprekinghen*, *met eenen Vocabulaer in seven spraken*, *Neerduits*, *Engelsch*, *Hochduits*, *Latin*, *Italiaens*, *Spaens*, *ende Fransois.* Antwerpen, Joachim Trognaesius, 1586. 8° obl. A-Z^{8}, a-l^{8}, m^{6}. 277 ff.
    a) Peeters-Font. 337; Verd. Vocab. 27 (+ III 27).
    b) Antwerpen MPM* (R 62.7; A 2879^{30}); Utrecht UB (C. oct. 1899 Rar.); Grenoble.
    c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

299. Elcie Edouard Leon Mellema, *Dictionaire ou Promptuaire Flameng-Francoys*, *tres-ample et tres-copieux.* Antwerpen, Jean Waesberge, 1587. 4°. x^{6}, A^{6}, A-Z^{8}, Aa-Dd^{8}, Ee^{4} + A-Z^{8}, Aa-Hh^{8}, Ii^{6}. 232 + 254 = 486 ff.
    b) 's-Gravenhage KB* (651 E 34); Londen BM (12963 e 8; BM ShT Dutch 132); Bordeaux SB (dit exemplaar bevat alleen het eerste deel).

c) De exemplaren te 's-Gravenhage en Londen bevatten een Nederlands-Frans (232 ff.) en een Frans-Nederlands (254 ff.) deel, maar hebben slechts één titelpagina. Opmerkelijk is nog dat de titelpagina het jaartal 1587 draagt, maar de voorrede op het eerste deel het jaartal 1591 en die op het tweede deel het jaartal 1592. Kan dit soms in verband staan met het feit dat Jan Waesberghe tot 1589 te Antwerpen drukte en toen naar Rotterdam verhuisde, waar hij in 1590 stierf en opgevolgd werd door zijn zoon die eveneens Jan heette? (Cfr. F. Olthoff, *De boekdrukkers*, *boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen.* 1891, p. 113-114; A.M. Ledeboer, *Het geslacht Van Waesberghe*, 's-Gravenhage-Utrecht, 1896, p. 43) Van het Nederlands-Franse deel zijn nog uitgaven verschenen in 1589, 1591 en 1593, van het Frans-Nederlandse deel in 1589, 1592, 1593 en 1596, van beide delen samen in 1591/92.

300. Gabriel Meurier, *La Guirlande des Jeunes Filles*, *en François et Flamen. Het Cransken der jonge Dochters in Fransoys ende Duytsch.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1587. A-H^8, I^3. 67 ff.
    b) Parijs BN (X 12678).
    c) Oudere uitgave in 1580.

301. Christophorus Vladeraccus, *Polyonyma ciceroniana vario indice*, *ut diversarum nationum linguis servire possint*, *accommodatissime conscripta.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1588. 8°. A-S^8, 249 pp. + 19 ff.
    a) Nauwel. Vlad. p. 7, nr. 3a.
    b) Brussel KB* (II 19.071 A; Cockx 4795); Antwerpen MPM* (A 677); München Staats-B. (1/L. lat. 606).
    c) Voor de alfabetisch gerangschikte Nederlandse trefwoorden wordt telkens een Frans equivalent gegeven en een reeks Latijnse synoniemen uit de taal van Cicero; achteraan staat nog een Latijns en een Frans alfabetisch register. Een latere uitgave verscheen in 1597. Ten onrechte vermeldt Nauwelaerts reeds een uitgave uit 1583, met als enige bewaarplaats de Staats-B. München (Nauwel. Vlad. p. 7, nr. 3); volgens een brief van 23.12.70 uit deze laatste bibliotheek dateert de uitgave aldaar van 1588.

302. Cornelius Kilianus, *Dictionarium Teutonico-Latinum. Editio altera*, *priore auctior et correctior.* Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1588. 8°. A-Z^8, a-z^8, Aa-Bb^8. 765 + 3 pp.
    a) Ann. Plant. 312,26.
    b) Brussel KB* (V.H. 23.327 A; Cockx 1704); Antwerpen MPM* (A 446; R 55.13; waarvan Leiden WNT twee fotocopieën en een micro-

film); Leuven UB* (R.A. 56444); Antwerpen Ruusbroecgenootschap* (1083 D 3); Duffel Gemeentearchief; München Staats-B. (L.g. sept. 76). De eerste uitgave verscheen in 1574.

303. *Colloquia et Dictionariolum Septem Linguarum*, *Belgicae*, *Anglicae*, *Teutonicae*, *Latinae*, *Italicae*, *Hispanicae*, *Gallicae. Colloques ou Dialogues*, *avec un Dictionaire*, *en sept languages*, *Flamen*, *Anglois*, *Alleman*, *Latin*, *Italien*, *Espaignol*, *et François*, *nouvellement reveus*, *corrigez*, *et augmentez de quatre dialogues. Colloquien oft tsamensprekingen*, *met eenen Vocabulaer in seven spraken*, *Neerduits*, *Engelsch*, *Hochduits*, *Latijn*, *Italiaens*, *Spaens ende Fransois.* Luik, Henricus Hovius, 1589. A-Z^8, a-l^8, m^6. 277 ff.
    a) Peeters-Font. 338; Verd. Vocab. 30.
    b) Brussel KB* (II 83.970 A; Cockx 672); Londen BM (12901a.11; BM ShT Dutch 55); Madrid B. Nacional.
    c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

304. Elcie Edouard Leon Mellema, *Dictionaire ou Promptuaire Flameng-Francoys*, *tres-ample et tres-copieux.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1589. A^5, A-Z^8, Aa-Ee^8, Ff^6. 235 ff.
    b) Brussel KB* (V.H. 23.336 A; Cockx 2076); Amsterdam UB* (2391 G 25; in één band met het *Dictionaire ou Promptuaire Francoys-Flameng* van 1589).
    c) Deze uitgave heeft weer een voorrede van 1591, zoals in de eerste druk van 1587. Ze bevat alleen het Nederlands-Franse deel.

305. Elcie Edouard Leon Mellema, *Dictionaire ou Promptuaire Francoys-Flameng*, *tres-ample et tres-copieux.* Antwerpen, Jean Waesberghe, 1589. x^6, A-Z^8, Aa-Hh^8, Ii^6. 6 + 254 ff.
    b) Brussel KB* (LP 638 A; Cockx 2077); Antwerpen MPM* (A 3197); Amsterdam UB* (2391 G 25; in één band met het *Dictionaire ou Promptuaire Flameng-Francoys* van 1589); Parijs Ste-Geneviève (X 4° 416 (8) inv. 325 fonds ancien).
    c) Deze uitgave heeft weer een voorrede van 1592, zoals in de eerste druk van 1587. Ze bevat alleen het Nederlands-Franse deel.

306. Antonius Silvius, (*Colloquia*, *latine*, *gallice et Belgice*) Antwerpen, Christophorus Plantinus 1589. 8°.
    a) Ann. Plant. 321,22.
    b) Geen exemplaar bekend.
    c) Eerste uitgave in 1573.

307. Gabriel Meurier, *Deviz Familiers propres à tous marchands desireux d'entendre bien lire et naivement parler Françoys et Flamen.* Rotterdam, Jean Waesbergue, 1590. 4°. A-E^{8}, F^{2}. 42 ff.
    a) Vreese 735,9.
    b) Londen BM (628 f 30(3); BM ShT Dutch 133).
    c) Frans-Nederlands gesprekboekje.

308. Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum propria nomina septem diversis linguh explicata indicans.* Frankfort, Joannes Wechelus, 1590. 8°.
    a) Wicquot IV 416.
    b) Arras SB (maar verloren gegaan in 1915 volgens brief van 16.12.70 uit de SB Arras).
    c) Eerste uitgave in 1567.

309. Ambrosius Calepinus, *Dictionarium novem linguarum. Respondent autem Latinis vocabulis Graeca*, *Hebraica*, *Italica*, *Gallica*, *Hispanica*, *Germanica*, *Belgica*, *Anglica.* Leiden, Abraham Commelinus, 1590. 4°. 2 vol. A-Z^{8}, Aa-Zz^{8}, Aaa-Zzz^{8}, Aaaa-Ssss^{8}. 4 ff. + 698 pp. A-Z^{8}, Aa-Zz^{8}, Aaa-Zzz^{8}, Aaaa-Kkkk^{8}. 1 f. + 628 pp.
    b) Parijs B. Arsenal (40 B. 45$^{1-2}$).
    c) Eerste uitgave (in zeven talen) in 1570. Quemada (C.5) vermeldt nog een druk *s.a.* van deze negentalige uitgave door Commelinus; vermoedelijk dateert deze echter van na 1600, zoals ook de twee exemplaren in de BN te Parijs (X 2155-6 en 4585 (1-2).

310. Ambrosius Calepinus, *Dictionarium undecim linguarum. Respondent autem Latinis vocabulis*, *Hebraica*, *Graeca*, *Gallica*, *Italica*, *Germanica*, *Belgica*, *Hispanica*, *Polonica*, *Ungarica*, *Anglica.* Basel, Sebastianus Henricpetri, september 1590. fol. α^{4}, a-z^{8}, A-Z^{8}, Aa-Zz^{8}, AA-ZZ^{8}, Aaa-Kkk^{8}, Lll-Mmm^{6}, A-V^{8}. 4 ff. + 1655 + 316 pp. + 2 ff.
    b) Brussel KB* (II 63.908); Antwerpen SB (C 888); Leuven UB* (C 705); Leiden UB (116 A 10); Londen BM (624 k 1; BM General Catalogue 32,15); Cambridge UB (Adams C 223); Parijs B. Arsenal (Fol. B.12); Belfort SB (P 403).
    c) Eerste uitgave (in zeven talen) in 1570.

311. *Colloquia et Dictionariolum Septem Linguarum*, *Belgicae*, *Anglicae*, *Teutonicae*, *Latinae*, *Italicae*, *Hispanicae*, *Gallicae. Colloques ou Dialogues*, *avec un Dictionaire*, *en sept languages*, *Flamen*, *Anglois*, *Alleman*, *Latin*, *Italien*, *Espaignol*, *et François*: *nouvellement reveus*, *corrigez*, *et augmentez*

de quatre dialogues. Colloquien oft tsamensprekinghen, *met eenen Vocabulaer in seven spraken*, *Neerduits*, *Engelsch*, *Hochduits*, *Latin*, *Italiaens*, *Spaens*, *ende Fransois.* Luik, Henricus Hovius, 1591. 8° obl. A-Z^8, a-l^8, m^6. 277 ff.

a) Peeters-Font. 339; Verd. Vocab. 31.
b) Gent UB* (A 42351).
c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

312. Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum propria nomina septem diversis linguis explicata indicans. Multo quam antea emendatior ac locupletior.* Frankfort, Joannes Wechelus en Petrus Fischer, 1591. 8°. α^4, A-Z^8, Aa-Pp^8, Qq^3. 4 ff. + 545 pp. + 35 ff.

a) Ludin p. 17.
b) Antwerpen MPM* (B 2828); Amsterdam UB (Ned. Sem.); Namen B. Facultés N.D.*; Parijs BN (X 9181); Cambridge UB (Adams J 451); Straatsburg UB (C 101. 205); Freiburg i.B. UB (C 7023).
c) Eerste uitgave in 1567.

313. Elcie Eduoard Leon Mellema, *Dictionaire ou Promptuaire Flameng-Francoys*, *tres-ample et tres-copieux.* Rotterdam, Jean Waesbergue, 1591. 4°. A^6, A-Z^8, Aa-Dd^8, Ee^4. 226 ff.

b) Gent UB* (BL 911^1); Amsterdam UB* (1068 F 3^2; in één band met het *Dictionaire Francoys-Flameng* van Sasbout van 1583); Parijs BN (X 2792).
c) Eerste uitgave in 1587. Deze uitgave bevat alleen het Nederlands-Franse deel.

314. Elcie Edouard Leon Mellema, *Dictionaire ou Promptuaire Flamen-Francoys*, *tres-ample et tres-copieux.* Rotterdam, Jean Waesberghe, 1591 (deel 1) - 1592 (deel 2). 4°. A^6, A-Z^8, Aa-Ee^8, Ff^6. 236 ff. x^6, A-Z^8, Aa-Hh^8, Ii^6. 6 + 254 ff.

b) Londen BM (12972.c.32; BM ShT Dutch 132); Cambridge UB (Adams M 1223).
c) Eerste uitgave in 1587. Deze uitgave heeft weer de twee delen in één band, met andere collatieformule en aantal folia dan de afzonderlijk verschenen delen in 1591 en 1592.

315. (Simon Verepaeus) *Latinae grammatices rudimenta. Editio postrema*, *cum Flandrica simul et Gallica conjugationum interpretatione.* Antwerpen, Vidua Plantini et Joannes Moretus, 1592. 4°. A-Q^8. 248 pp.

a) Nauwel. Verep. p. 68, V 1,8.
b) Brussel KB* (VI 2041 A; Cockx 4695).
c) Eerste, uitvoeriger, uitgave in 1571-1572.

316. Elcie Edouard Leon Mellema, *Dictionaire ou Promptuaire Francois-Flamen, tres-ample et tres-copieux.* Rotterdam, Jean Waesbergue, 1592. 4°. x^4, A-Z^8, Aa-Hh^8, Ii^4. 4 + 252 ff.
b) Gent UB* (A 8939); Parijs Ecole Nationale Supérieure.
c) Eerste uitgave in 1587. Deze uitgave bevat alleen het Frans-Nederlandse deel.

317. *Colloquia et Dictionariolum Septem Linguarum*, *Belgicae*, *Anglicae*, *Teutonicae*, *Latinae*, *Italicae*, *Hispanicae*, *Gallicae. Colloques ou dialogues*, *avec un Dictionaire*, *en sept languages*, *Flamen*, *Anglois*, *Alleman*, *Latin*, *Espaignol*, *et François. Colloquien oft tsamen sprekinghen*, *met eenen Vocabulaer in seven spraken*, *Neerduits*, *Engelsch*, *Hochduits*, *Latin*, *Italiaens*, *Spaens*, *ende Fransois.* Patavii, P. Meietto, 1592. 8° obl. A-Z^8, a-m^8. 280 ff.
a) Quemada B. p. 21.
b) Barcelona B. Central (Toda 2-III-3).
c) De eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) verscheen ca. 1530.

318. *Colloquia et Dictionariolum Septem Linguarum*, *Belgicae*, *Anglicae*, *Teutonicae*, *Latinae*, *Italicae*, *Hispanicae*, *Gallicae. Colloques ou Dialogues*, *avec un Dictionaire*, *en sept Languages*, *Flamen*, *Anglois*, *Alleman*, *Latin*, *Italien*, *Espagnol*, *et François*: *nouvellement reveus*, *corrigez et augmentez de quatre dialogues. Colloquien oft tsamensprekinghen*, *met eenen Vocabulaer in seven spraken*, *Neerduits*, *Engelsch*, *Hochduits*, *Latijn*, *Italiaens*, *Spaens ende Fransois.* Leiden, Joannes Paets (verkocht bij C. Nicolaes, Amsterdam), 1593. 8° obl. A-Z^8, Aa-Dd^8, Ee^4. 220 ff.
a) Verd. Vocab. 38.
b) Londen BM (629 a I; BM ShT Dutch 55); Madrid B. Nacional.
c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

319. Petrus Apherdianus, *Tyrocinium linguae Latinae.* Amsterdam, Cornelius Nicolai, 1593. 8°. A-N^8. 104 ff.
a) Aurel. 106.229; Graaf p. 82, nr. 48.
b) 's-Gravenhage KB* (238 M 9); Amsterdam UB* (1289 F 27).
c) Eerste uitgave in 1552.

320. Hadrianus Junius, *Nomenclator*, *in quo propria nomina omnium rerum Gallica Belgicaque linguis explicantur*, *multo quam antea brevior et emendatior. In usum scholarum.* Leiden, Officina Plantiniana, 1593. 16°.
    b) Brussel KB* (IV 20.162 A); dit exemplaar dat ik vroeger zelf in handen heb gehad, is sinds december 1970 zoek geraakt.
    c) Eerste uitgave (in acht talen) in 1567; eerste druk van de schooluitgave in 1585.

321. Elcie Edouard Leon Mellema, *Dictionaire Flameng-Francois*, *tres-ample et tres-copieux.* Antwerpen, Jean Keerbergue, 1593. 4°.
    a) Wilbaux, 10679.
    b) Doornik SB (maar in mei 1940 verloren gegaan volgens brief van 29.9.69 uit de SB Doornik).
    c) Eerste uitgave in 1587. Deze uitgave bevat alleen het Nederlands-Franse deel.

322. Elcie Edouard Leon Mellema, *Dictionaire Francois-Flameng*, *tres-ample et tres-copieux.* Antwerpen, Jean Keerbergue, 1593. 4°.
    a) Wilbaux 10680; Wicquot IV 721.
    b) Doornik SB (maar in mei 1940 verloren gegaan volgens brief van 29.9.69 uit de SB Doornik); Arras SB (maar in 1915 verloren gegaan volgens brief van 16.12.70 uit de SB Arras).
    c) Eerste uitgave in 1587. Deze uitgave bevat alleen het Frans-Nederlandse deel.

323. Gabriel Meurier, *La Foire des Enfants d'Israel*, *en Francoys et Flamen. Revue*, *relimé et par le mesme augmenté.* Rotterdam, Jean Waesberghe, 1593. 8°. A-E^8, F^4. 44 ff.
    b) Lincoln Cathedral Library (Pp. 7.26).
    c) Oudere uitgave in 1580.

324. Ambrosius Calepinus, *Dictionarium undecim linguarum (Latine*, *Graece*, *Hebraice*, *Italice*, *Gallice*, *Hispanice*, *Germanice*, *Belgice*, *Anglice*, *Polonice*, *Ungarice).* Genève, 1594. fol.
    a) Quemada C. p. 5.
    b) Melich Janos (G).
    c) Eerste uitgave (in zeven talen) in 1570.

325. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Amsterdam (Cornelius Nicolai), 1594. 8°.

b) Geen exemplaar bekend.
c) Bibl. Belg. II S 362 vermeldt dat de uitgave van 1600 uit Amsterdam een herdruk is van die van 1594; cfr. ook Bibl. Belg. II S 366.

326. *Colloquia et Dictionariolum Septem Linguarum*, *Belgicae*, *Anglicae*, *Teutonicae*, *Latinae*, *Italicae*, *Hispanicae*, *Gallicae. Colloques ou Dialogues*, *avec un Dictionaire*, *en sept languages*, *Flamen*, *Anglois*, *Alleman*, *Latin*, *Italien*, *Espagnol*, *et François*: *nouvellement reveus*, *corrigez*, *et augmentez de quatre dialogues. Colloquien oft tsamensprekinghen*, *met eenen Vocabulaer in seven spraken*, *Neerduits*, *Engelsch*, *Hochduits*, *Latijn*, *Italiaens*, *Spaens ende Fransois.* Luik, Henricus Hovius, 1595. 8° obl. A-Z^8, Aa-Bb^8. 200 ff.
a) Peeters-Font. 340; Verd. Vocab. 39.
b) Gent UB* (A 42350).
c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

327. *Dictionarium hexaglosson cum colloquiis aliquot sex linguarum*, *Latinè*, *Germanicè*, *Belgicè*, *Gallicè*, *Hispanicè*, *Italicè. Dictionarium sampt ettlichen nothwendigen Gesprächen in Latinischer*, *Teutscher*, *Niderländischer, Frantzösischer*, *Spanischer und Italiänischer Sprach. Auffs new Gecorrigiert durch M. Peter Vollevens de Jonge von Antwerpen.* Keulen, Wilhelm von Lützenkirchen, 1595. 8° obl.
a) Verd. Vocab. 41.
b) Rinteln Gymnasium Ernestinum (volgens brief van 17.2.71 uit Rinteln daar momenteel niet te vinden, al meent men zich te herinneren dat het er vroeger was).
c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

328. *Trium linguarum dictionarium*, *teutonicae*, *latinae*, *gallicae. Omnibus aliis*, *huius formae dictionariis*, *multo locupletius*, *et maiori quam hactenus diligentia castigatum et correctum.* Franeker, Gilles van den Rade, 1595. 8°. x^4, A-Y^8, Z^4. 184 ff.
b) Leiden UB* (1168 G 9); Parijs B. Mazarine (20289).
c) Ingekorte uitgave van de *Thesaurus Theutonicae linguae* (1573), nl. zonder zinnetjes en zegswijzen. Quemada (Anon. p. 37) vermeldt reeds een *Lexicon Teutonico-Latino-Gallicum*, *1587. 8°*, met een verwijzing naar Lipenius. In de *Bibliotheca realis philosophica* (Frankfort, 1682) van M. Lipenius heb ik dit echter niet kunnen vinden.

329. Antonius Silvius, *Puerilium Colloquiorum formulae*, *cum Teutonica interpretatione.* Antwerpen, Joachim Trognaesius, 1595. 8°. A-E^8, F^7. 94 pp.

b) Brussel KB* (VH 13.727 A; Cockx 4354).
c) Eerste uitgave in 1573. Aan de vorige uitgaven was ook een Franse vertaling toegevoegd.

330. Noel van Berlaimont, *Ghemeyne spraken oft tsamenkoutinghen met een Vocabulare inhoudende veel ghemeyne woorden gheset na de ordinantie van den A B C etc. Nu op een nieu oversien ende verbetert. Propos communs ou Colloques*, *avec un Vocabulaire contenant plusieurs mots vulgaires.* Rotterdam, Firmijn Trotereau, voor Cornelis Claesz. (ca. 1595). 4°. A^8, B^8, C^4. 20 ff.
a) Verd. Vocab. III 101 d.
b) 's-Gravenhage KB* (M 5 E 35; Mare I 833).
c) Verdeyen geeft echter als jaartal ca. 1580. De eerste uitgave verscheen ca. 1530.

331. *Dictionario*, *Coloquios*, *o Dialogos en Quatro Lenguas*, *Flamenco*, *Frances*, *Español y Italiano*: *con las Conjugaciones*, *y Instructiones*, *en que se contiene la maner a de bien pronunciar y leer las dichas lenguas. Dictionaire*, *Colloques*, *ou Dialogues*, *en Quatre Langues*: *Flamen*, *François*, *Espaignol et Italien*: *avec les conjugaisons*, *et Instructions*, *contenantes la maniere de bien prononcer et lire les langues susdites.* Antwerpen, Hierome Verdussen, 1596. 8° obl. A-Z^8, Aa-Hh^8. 248 ff.
a) Peeters-Font. 319; Verd. Vocab. 42.
b) Londen BM (12901.a.18; MB ShT Dutch 62).
c) Eerste uitgave (zonder Spaans en Italiaans) ca. 1530.

332. *Dictionario*, *Coloquios*, *o Dialogos en Quatro Lenguas*, *Flamenco*, *Frances*, *Español y Italiano*: *con las Conjugaciones*, *y Instructiones*, *en que se contiene la manera de bien pronunciar y leer las dichas lenguas. Dictionaire*, *Colloques*, *ou Dialogues*, *en Quatre Langues*: *Flamen*, *Françoys*, *Espaignol et Italien*: *avec les Conjugaisons*, *et Instructions*, *contenantes la maniere de bien prononcer et lire les langues susdites.* Antwerpen, Jean Keerbergen, 1596. 8° obl. A-Z^8, Aa-Hh^8. 248 ff.
a) Peeters-Font. 320.
b) Leuven J. Peeters-Fontainas; Leuven UB* (4 B 3934).
c) Eerste uitgave (zonder Spaans en Italiaans) ca. 1530.

333. Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum propria nomina septem diversis linguis explicata indicans*, *Multo quant antea emendatior ac locupletior.* Frankfort, Haeredes P. Fischeri (Joannes Saurius dr.), 1596. 8°. α^4, A-Z^8, Aa-Pp^8, Qq^3. 4 ff. + 545 pp. + 35 ff.

a) Ludin p. 17.
b) Leiden UB* (1168 E 20); Londen BM (12901.cc.19; BM General Catalogue 119,886); Cambridge UB (Adams J 452); Parijs BN (X 9182); Parijs B. Mazarine (20.207); Freiburg i.B. (C 7024).
c) Eerste uitgave in 1567.

334. Hadrianus Junius, *Nomenclator omnium rerum propria nomina septem diversis linguis explicata indicans*, *Multo quam antea emendatior ac locupletior.* Frankfort, Joannes Saurius, 1596. 8°. α^4, A-Z^8, Aa-Pp^8, Qq^3. 4. ff. + 545 pp. + 35 ff.
b) Namen B. Facultés N.D.*; Parijs B. Arsenal (8° B 158); Parijs B. Ste Geneviève (X 8° 306 inv. 586 fonds ancien); Bordeaux UB (L. Rés. 642).
c) Eerste uitgave in 1567.

335. Elcie Edouard Leon Mellema, *Dictionaire ou Promptuaire Francoys-Flameng*, *tres-ample et tres-copieux.* Rotterdam, Jean Waesbergue, 1596. 4°. x^6, A-Z^8, Aa-Hh^8, Ii^6. 6 + 254 ff.
b) Gent UB* (BL 911); Bordeaux SB (B 818).
c) Eerste uitgave in 1587. Deze uitgave bevat alleen een Frans-Nederlands deel; ten onrechte vermeldt Quemada (M p. 17) een *Dictionaire ou Promptuaire Flameng-Francoys* van 1596 met als bewaarplaatsen Bordeaux en Le Havre. Volgens een brief van 31.12.70 uit de SB Bordeaux bezit deze alleen het Frans-Nederlandse deel van 1596 en volgens een brief van 22.12.70 uit de UB Bordeaux bezit deze geen uitgave van Mellema van voor 1600; volgens een brief van 21.1.71 uit de SB Le Havre heeft deze nooit het Nederlands-Franse deel van Mellema in haar bezit gehad en is het Frans-Nederlandse deel van 1596 er in het begin van deze eeuw verloren gegaan. Ik merk op dat dit Frans-Nederlandse deel in 1596 nog altijd de voorrede van 1592 heeft.

336. *Colloquia et Dictionariolum Septem Linguarum*, *Belgicae*, *Anglicae*, *Teutonicae*, *Latinae*, *Italicae*, *Hispanicae*, *Gallicae. Colloques ou dialogues*, *avec un Dictionaire*, *en sept languages*, *Flamen*, *Anglois*, *Alleman*, *Latin*, *Italien*, *Espagnol et François*: *nouvellement reveus*, *corrigez*, *et augmentez de quatre dialogues. Colloquien oft tsamensprekinghen*, *met eenen Vocabulaer in seven spraken*, *Neerduits*, *Engelsch*, *Hochduits*, *Latin*, *Italiaens*, *Spaens*, *ende Fransois.* Luik, Henricus Hovins 1597. 8° obl. A-Z^8, Aa-Bb^8. 200 ff.
a) Peeters-Font. 341; Verd. Vocab. 43.
b) Londen BM (12091.a.47; BM ShT Dutch 55); Madrid B. Nacional.
c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

337. (Cornelius Graphaeus) *Flores seu formulae loquendi ex P. Terentii Comoediis excerptae*, *quibus interpretatio Gallica et Teutonica addita est.* Antwerpen, Officina Plantiniana, Joannes Moretus, 1597. 16°. A-P^{8}. 120 ff.
    b) Brussel KB* (VH 30.524 A; Cockx 4483); Antwerpen MPM* (A 922); Antwerpen SB (C 1734); Cambridge UB (Adams T 385).
    c) Eerste uitgave (zonder Frans) in 1566.

338. Gabriel Meurier, *Propos Puerils*, *ordinairement usez es Escoles Françoyses. Outre toutes autres impressions recentement et diligentement meliorez. Kinderredenen Fransoys en Duytsch.* Rotterdam, Jean Waesberghe, 1597. 4°. A-D^{8}, E^{4}. 36 ff.
    a) Vreese 735-736, 10 a.
    b) Rotterdam SB (25 E 7).
    c) Frans-Nederlands gesprekboekje; volgens De Vreese zou er ten laatste in 1546 al een uitgave van bestaan hebben. Een latere uitgave verscheen in 1599.

339. Christophorus Vladeraccus, *Polyonyma ciceroniana vario indice*, *ut diversarum nationum linguis servire possint*, *accomodatissime conscripta.* Antwerpen, Joannes Moretus, 1597. 8°.
    a) Nauwel. Vlad. p. 7, 3b; Paquot I, 326, 4.
    b) Geen exemplaar bekend.
    c) Eerste uitgave in 1588.

340. *Colloquia et Dictionariolum Octo linguarum*, *Latinae*, *Gallicae*, *Belgicae*, *Teutonicae*, *Hispanicae*, *Italicae*, *Anglicae*, *et Portugallicae. Colloques ou dialogues en huict langages*, *Latin*, *François*, *Flamen*, *Alleman*, *Espagnol*, *Italien*, *Anglois et Portuguez. Colloquien oft tsamensprekinghen*, *met eenen Vocabulaer in acht spraken*, *Latijn*, *Fransois*, *Neerduits*, *Hoochduits*, *Spaens*, *Italiaens*, *Engels ende Portugeesch.* Delft, Bruno Schinckelius, 1598. 8°. A-Z^{8}, Aa-Dd^{8}, Ee^{6}. 222 ff.
    a) Verd. Vocab. 44.
    b) 's-Gravenhage KB* (654 D 47); Amsterdam UB (976 D 10; 1210 F 3); Madrid B. Nacional (R 13670).
    c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

341. Ambrosius Calepinus, *Dictionarium undecim linguarum. Respondent autem Latinis vocabulis*, *Hebraica*, *Graeca*, *Gallica*, *Italica*, *Germanica*, *Belgica*, *Hispanica*, *Polonica*, *Ungarica*, *Anglica.* Basel, Sebastianus Henricpetri, september 1598. fol. α^{4}, a-z^{8}, A-Z^{8}, Aa-Zz^{8}, AA-ZZ^{8}, Aaa-Ggg^{8}, AAa-TTt^{8}. 4 ff. + 1582 + 302 pp.

b) Antwerpen MPM* (B 3383); Bergen UB (R 16/A 1145); Cambridge UB (Adams C 225); Parijs B. Arsenal (Fol. B.13); Parijs B. Mazarine (9034); Bordeaux SB (B 112); Library of Congress U.S.A. (Libr. Congr. 23, p. 390).
c) Eerste uitgave (in zeven talen) in 1570.

342. Simon Verepaeus, *Latinae linguae Progymnasmata*, *sive primae studiorum exercitationes.* Antwerpen, Hier. Verdussen, 1598. 8°.
a) Sermon 277.
b) Geen exemplaar bekend.
c) Eerste uitgave in 1572.

343. Simon Verepaeus, *Epitomes novae Grammatices Despauterianae Etymologia*, *ad faciliorem*, *quam prius*, *redacta methodum*, *cum explicatione vocabulorum. Editio postrema*, *cui ab auctore nunc summa manus addita.* Antwerpen, Officina Plantiniana (venduntur Silvaeducis in officina Joannis Schoefferi), 1598. 4°. A-H^8, I^4. 68 ff.
a) Nauwel. Verep. p. 71, V, 2,6.
b) Amsterdam UB *(1360 H 10).
c) Eerste, uitvoeriger, uitgave in 1571-1572.

344. Noel de Berlaimont, *Ghemeyne spraken oft Tsamencoutinghen*: *Propos communs ou Colloques avec un vocabulaire contenant plusieurs mots vulgaires.* Antwerpen, Martin Huyssens, 1599. 4°. A-E^4. 20 ff.
a) Aurel. 113.127; Verd. Vocab. 46.
b) Londen BM (12972.ee.1; BM ShT Dutch 18).
c) Eerste uitgave ca. 1530.

345. Gabriel Meurier, *Propos Puerils*, *ordinairement usez es Escoles Françoyses. Outre toutes autres impressions recentement et diligentement meliorez. Kinderredenen Fransoys en Duytsch.* Antwerpen, Guislain Janssens, 1599. 4°. 31 + 1 ff.
a) Bibl. Belg. I M 26; Vreese 736,10 b.
b) Leuven UB (maar verloren gegaan in 1914).
c) Oudere uitgave in 1597.

346. *Vocabulorum quae per Cornelii Valerii Ultrajectini Etymologiam*, *exemplorum vice passim occurrunt*, *interpretatio Belgica.* Amsterdam, Zacharias Heyns, 1599. 8°. A-H^8. 64 ff.
a) Moes pp. 217-218.
b) Amsterdam UB* (975 E 11^2).

c) Latijns-Nederlandse woordenlijst bij de *Grammaticae Institutiones* (eerste uitgave 1550) van Cornelius Valerius.

347. (Jean Waesberghe) *Dictionnaire Francois-Flameng*, *tres ample et copieux*, *augmenté outre les precedentes impressions d'un nombre presque infini de mots*, *dictions et vocables.* Rotterdam, Jean Waesberghe, 1599. 8°. A^4, A-Z^8, AA-ZZ^8. 373 ff.

b) Amsterdam UB* (1283 G 33); Hamburg UB (SDb I 167); Parijs BN (X 14350); Rotterdam SB (1372 G 13); Stockholm KB.

c) Ondanks de bombastische titel van dit woordenboek, is het niet een uitvoeriger, maar wel een wat ingekorte uitgave van het Frans-Nederlandse deel van Mellema. De bewerker wordt aangeduid door de initialen J.W., waarschijnlijk de uitgever Jan Waesberghe zelf.

348. *Dictionarium Tetraglotton seu voces Latinae omnes et Graecae eis respondentes*, *cum Gallica et Teutonica (quam passim Flandricam vocant) earum interpretatione*, *nunc emendatius et locupletius.* Amsterdam, Zacharias Heyns (Franekerae excudebat Aegidius Radaeus), 1599.8°.

a) Wilbaux IV 10329.

b) Doornik SB (maar verloren gegaan in mei 1940 volgens brief van 29.9.69 uit de SB Doornik).

c) Eerste uitgave in 1562.

349. Cornelius Kilianus, *Etymologicum Teutonicae linguae*, *sive Dictionarium Teutonico-Latinum. Editio Tertia, prioribus auctior et correctior.* Antwerpen, Officina Plantiniana, Joannes Moretus, 1599. 8°. x^8, A-Z^8, a-z^8, Aa-Bb^8. 16 + 764 + 4 pp.

b) Brussel KB (VB 5766 A; Cockx 1705); 's-Gravenhage KB* (393 F 10, met kanttekeningen van Kiliaan, waarvan Leiden WNT microfilm en fotocopie; 393 F 11; 393 F 12); Leiden UB (1172 G 1); Leiden WNT*; Leuven UB* (R.A. 997); Antwerpen MPM* (A 835); Antwerpen Fac. St.-Ignatius* (220 A 44); Namen B. Facultés N.D.; Utrecht UB (Z. oct. 3134); Rotterdam SB (1233 D 12); Leeuwarden Provinciale B.; Duffel Gemeentearchief; Gent UB (H 1198; BL 837); Antwerpen Ruusbroecgenootschap* (1083 D 1; 1083 D 1 bis); Parijs BN (X 15134; X 15135; X 19956); Straatsburg UB (C d 154.222); Londen BM (628 g 13; 69 a 21; BM ShT Dutch 111); Gottingen UB (8° Ling. VI 7237); Hannover Niedersächsische Landes-B.; München Staats-B. (L.g. sept. 77).

c) Eerste uitgave in 1574.

350. *Colloquia et Dictionariolum Septem Linguarum*, *Belgicae*, *Anglicae*, *Teutonicae*, *Latinae*, *Italicae*, *Hispanicae*, *Gallicae. Colloques ou dialogues*, *avec un Dictionaire*, *en sept languages*, *Flamen*, *Anglois*, *Alleman*, *Latin*, *Italien*, *Espaignol*, *et François. Colloquien oft tsamensprekinghen*, *met eenen Vocabulaer in seven spraken*, *Neerduytsch*, *Engelsch*, *Hochduits*, *Latijn*, *Italiaens*, *Spaens ende Fransois.* Luik, Henricus Hovius, 1600. 8°. A-Z^8, Aa-Cc^8. 208 ff.
    a) Peeters-Font. 342; Verd. Vocab. 47.
    b) Londen BM (12901.a.12; BM ShT Dutch 55); Madrid B. Nacional.
    c) Eerste uitgave (met enkel Nederlands en Frans) ca. 1530.

351. *Dictionarium quatuor linguarum*, *Flandricae*, *Gallicae*, *Hispanicae et Italicae.* Antwerpen, 1600. 8°.
    a) Peeters-Font. 321; Verd. Vocab. 48.
    b) Geen exemplaar bekend.
    c) Eerste uitgave (zonder Spaans en Italiaans) ca. 1530.

352. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Amsterdam, Cornelius Nicolai, 1600. 8°. A-Z^8, Aa-Rr^8, Ss^4. 324 ff.
    a) Bibl. Belg. II S 362.
    b) Darmstadt Landes-B.
    c) Eerste uitgave in 1545.

353. Joannes Servilius, *Dictionarium triglotton*, *Hoc est tribus linguis*, *Latina*, *Graeca*, *et eâ quâ tota haec inferior Germania utitur*, *constans.* Antwerpen, Jan Keerberge, 1600. 8°. A-Z^8, Aa-Rr^8, Ss^4. 324 ff.
    b) Parijs BN (X 9060).
    c) Eerste uitgave in 1545.

Addenda

354. Terentius, *Vulgaria quaedam in theutonicam linguam traducta.* Deventer (Richard Pafraet), 27 juni 1505. 4°. A^8, B^4, C^6. 18 ff.
    a) NK 3930.
    b) Kopenhagen KB.
    c) Eerste uitgave in 1487.

355. Terentius, *Vulgaria quaedam in theutonicam linguam traducta.* Antwerpen, Dirk Martens, 12 juni 1509. 4°. A-B^6, C^4. 16 ff.
    a) NK 3931; Het Boek XXI (1932-33) 302.
    b) Parijs BN (Res. p. Yc 336).
    c) Eerste uitgave in 1487.

Registers

De getallen verwijzen naar de nummers

A. Uitgevers en drukkers (gerangschikt per stad)

Amsterdam

Heyns, Zacharias 346, 348.
Nicolaes, Cornelius 270, 318, 319, 325, 330, 352.
Pepingen, Cornelius van 82.

Antwerpen

Bellere, Jan 210, 216.
Bellere, Petrus 272.
Bergh, Willem van den 117.
Berghen, Adriaen van 58, 50, 83.
Birckman, Arnold 189.
Bonte, Gregorius de 151, 160.
Cock, Simon 86, 116.
Coesmans, Jean 274.
Coninx, Arnold 263.
Copenius van Diest, Aegidius 125, 128, 120, 131.
Crinitus, Joannes, 106.
Diest, Gillis van *Copenius.
Dorpe, Roland van den 40.
Dumaeus, Antonius *Haeghen, van der.
Eckert van Homberch, Henric 48, 50, 53, 84.
Ghelen, Jan van 217, 256.
Goes, Mathias van der 16, 19, 28.
Graphaeus, Jan (alleen drukker) 135, 142, 146, 157a, 168, 178, 181, 197, 205.
Grave, Claes de 78, 89.
Grave (of Gravius), Jan 122.
Gymnick, Jan 125, 131, 165, 167, 204.
Haeghen, Antoon van der 115.
Hendrickx, Henric 233, 248, 262, 275, 280, 281.
Hertoghe, Joos de 230.
Hillen, Jan 114, 119.
Hillen van Hoochstraten, Michael 52, 68, 69, 80, 87, 99, 101, 102, 103, 104, 109, 110, 112, 113, 118, 121, 130.
Huyssens, Martin 344.
Janssens, Guislain 345.
Keerbergen, Jan (van) 321, 322, 332, 353.
Laet (of Latius), Jan de 124, 152, 153, 157b, 157c, 161, 164, 174, 179, 182, 183, 193, 198, 200.
Laet (of Latius), Weduwe Jan de 213, 214, 219.

Leeu, Gerard 10, 15, 17, 18, 20, 23.
Liesvelt, Adriaen van 37.
Loe (of Loeus), Henric van der 226, 245, 249b, 251.
Loe (of Loeus), Jan van der 139, 140, 144, 148, 149, 162, 163.
Loëana, Officina 273.
Luberts, Andries 147, 150.
Martens, Dirk 36, 57, 355.
Montanus, Gulielmus *Bergh, van den.
Morbir, Wouter 156.
Moretus, Jan 315, 337, 339, 349.
Nicolaus, Gerardus 86.
Nuyts (of Nutius) Martinus 137.
Peetersen van Middelburch, Henric 96, 108.
Peetersen, Weduwe Henric 141, 154.
Plantijn, Christoffel 169, 170, 175, 188, 189, 190, 191, 192, 206, 207, 208, 212, 215, 227, 237, 240, 241, 242, 257, 267, 282, 284, 288, 296, 301, 302, 306 (zie ook: Leiden).

Plantijn, Weduwe 315.
Plantiniana, Officina 337, 343, 349 (zie ook: Leiden).
Rade (of Radaeus), Gillis van den 158, 248[a], 262 (zie ook: Franeker).
Roermond, Christoffel van 94.
Silvius, Willem 191, 196, 203, 222.
Smits, Gerard (alleen drukker) 234, 242.
Smits, Weduwe Gerard (alleen drukker) 272.
Soolmans, Claes 255.
Steels, Jan 97, 123, 135, 142, 146, 157[a], 168, 178, 181, 190, 197.
Steels, Weduwe en Erfgenamen 205, 234, 243.
Sylvius *Silvius.
Tavernier, Ameet (alleen drukker) 176.
Tielens (of Tilenius Brechtanus), Antoon 218, 229, 236, 250, 259, 295.
Tongeren, Petrus van 273.
Trognaesius, Joachim 298, 329.
Verdussen, Hieronymus 331, 342.
Verwithagen, Jan *Withage.
Vorsterman, Willem 71, 73, 81, 85, 90, 91, 92, 93, 95, 98, 107.
Waesberghe, Jan I (van) 176, 177, 187, 194, 201, 202, 223, 225, 239, 246, 252, 253, 258, 261, 264, 265, 266, 271, 279, 285, 297, 299, 300, 304, 305 (cfr. Rotterdam).
Withage, Jan 159, 171, 172, 185, 195, 199, 224, 230, 283.
??? 237, 291, 293, 294, 351.

Basel

Henricpetri, Sebastianus 310, 341.
Henricpetrina, Officina 220, 221, 244, 247, 269, 287.
??? 292.

Brussel

Hamont, Michiel van 260.

Delft

Meer, Jan Jacobsz. van der 8.
Schinckel, Bruno 340.
Snellaert, Christiaen 35.

Deventer

Borne, Theodoricus de 60, 61 (?), 62, 63, 75.
Breda, Jacob van 5, 12, 13, 24, 30, 32, 33, 34, 43, 44, 45, 49.
Pafraet, Albert 61(?), 64, 66, 67, 70, 72, 74, 76, 77, 79, 138.
Pafraet, Richard 5, 6, 9, 22, 25, 26, 27, 38, 39, 41, 42, 47, 51, 54, 354.
??? 29.

Franeker
Rade (of Radaeus), Gillis van den 328, 348 (zie ook: Antwerpen).

Frankfort
Fischer, Petrus 312.
Fischer, Erfgenamen Petrus 333.
Saurius, Joannes 333, 334.
Wechelus, Joannes 308, 312.

Genève
??? 324.

Gent
Keere, Henric van den 186.
Lambrecht, Joos 120, 132, 136.
Rekenare, Corneille de (alleen drukker) 276, 277.
Salenson, Gerard de 184, 209.
Salenson, Jan de 276, 277, 278, 286.
Tour, du *Keere, van den.

'*s-Hertogenbosch*
Hatert, Gerard van der 100, 105.
Leempt, Gerard 21.
Schoeffer, Jan 127, 134, 343.
Schoeffer, Weduwe Jan 231.

Ieper
Volden, Anthonis van 228.

Keulen
Alopecii, Hiero 88.
Hornen, Arnold ter 1.
Lützenkirchen, Wilhelm von 327.

Leiden

Balen, Peter Claesz. van 111.
Bouwensz., Jan 290.
Commelinus, Abraham 309.
Paets Jacobsz., Jan 290, 318.
Plantijn, Christoffel 289 (zie ook; Antwerpen).
Plantiniana, Officina 320 (zie ook: Antwerpen).
Seversz., Jan 65.

Leuven

Bogaert, Jan 192.
Grave, Bartholomé de 143, 166, 180.
Heerstraten, Aegidius van der 14.
Veldener, Johan 11.
Westfalen, Jan van 2, 7.
??? 235.

Luik

Hovius, Henricus 303, 311, 326, 336, 350.

Lyon

Jouve, Michel 173, 232.

Nijmegen

Elzerius, Petrus 155.

Padua

Meietto, P. 317.

Parijs

Badius Ascensius, Jodocus 55.
Beys, Gillis 208.
Bonfons, Nicolas 268.
Tellier, Pasquier le 126, 133.
Thibout, Guillaume 145.

Rotterdam

Lettersnider, Hendrik de 46
Mullem, Dierick (de Raeff van) 249[a], 254.
Trottereau, Firmijn 330.
Waesberghe, Jan II (van) 307, 313, 314, 316, 323, 335, 338, 347 (cfr. Antwerpen).

Venetië

Comin da Trino 211.

Zwolle

Breda, Peter Os van 3, 4, 31, 56.

B. Vermelde auteurs

Apherdianus (of Van Afferden) Petrus (°ca. 1510-†1580) 138, 152, 157[b], 157[c], 161, 174, 182, 198, 200, 213, 245, 251, 273, 319.
Barlaymont, N. van *Berlaimont.
Berckelaer, Joannes (wsch. †1594) 163.
Berlaimont (of Barlaymont), Noel van (†1531) 95, 98, 107, 124, 147, 150, 156, 228, 254, 260, 330, 344.
Binnart, Martin (†1653/54) 242.
Boutillier (of Bottelgier, of Le Bouteiller) (1340-1395) 8, 50, 78, 89, 116, 141.
Brechtanus, J. Custos *Custos.
Calepinus (of de Calepio), Ambrosius (°ca. 1440-†1510) 125, 131, 220, 221, 244, 247, 269, 287, 309, 310, 324, 341.
Cingularius (of Gürtler von Wildenberg), Hieronymus (°1464 of 1465) 90, 109, 110, 121.
Cleermaeckers, J. *Sartorius.
Coster, Jan de *Custos.
Crocus S.J., Cornelius (1500-1550) 99.
Curius, Petrus 103, 112, 118, 140.
Custos Brechtanus (of De Coster), Joannes (°ca. 1475-†1525) 69, 87, 104, 137, 212.
Dasypodius (of Hasenfus), Petrus (†1559) 117, 128, 129, 165, 167, 204, 218, 219, 236.
Desmarez, J. *Paludanus.
Despauterius (of De Spouter), Joannes (°ca. 1480-†1520) 227, 241.
Fliscus de Sontino, Stephanus 4, 6, 9, 12, 13.

Franssen, E. *Gallus.
Gallus (of Franssen), Ewaldus 164.
Graphaeus (of Scribonius, of De Schrijver), Cornelius (1482-1558) 203, 240, 284, 336.
Gürtler von Wildenberg, H. *Cingularius.
Hasenfus, P. *Dasypodius.
Heyden, Sebald (°ca. 1498-†1561) 105, 222, 250.
Hyperphragme (of De Zuttere, of Overdhage), Pierre Anastaise (°ca. 1521-†1596) 249[a].
Jonghe, A. de *Junius.
Jouvenaux, G. *Juvenalis.
Junius (of De Jonghe), Hadrianus (1511-1575) 207, 208, 215, 257, 282, 288, 289, 308, 312, 320, 333, 334.
Juvenalis (of Jouvenaux), Guido 55.
Keere (of Du Tour), Henric van den (°ca. 1540-†1580) 277, 278.
Kilianus (of Van Kiel), Cornelius (°1528 of 1529-†1607) 242, 243, 302, 349.
Knaep, J. *Servilius.
Lambrecht (of Lambertus), Joos (1491-1560), 132, 150, 186.
Langhveldt, G. van *Macropedius.
Luython, Glaude (°ca. 1510-†1568) 151, 160.
Macropedius (of Van Langhveldt), Georgius (1475-1558) 148, 149.
Mellema, Elcie Edouard Leon (°1544) 299, 304, 305, 313, 314, 316, 321, 322, 335.
Meurier, Gabriel (°ca. 1530-†ca. 1598) 169, 170, 175, 176, 177, 187, 194, 201, 202, 223, 225, 239, 246, 258, 264, 265, 266, 285, 297, 300, 307, 323, 338, 345.
Murmellius (of Murmel), Joannes (1480-1517) 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 79, 84, 85, 88, 92, 96, 101, 113, 139, 144, 155, 183, 226, 231, 249[b].
Mussem, Jan van 154.
Overdhage, P. *Hyperphragme.
Paludanus (of Desmarez), Joannes (†ca. 1586) 120, 136, 184.
Pelegromius (of Pelgrom), Simon (°ca. 1507-†1572) 100, 114, 115, 127, 134, 158, 159, 195, 255.
Sartorius (of Cleermaeckers, of Snijders), Joannes (°1500-†ca. 1570) 111, 119, 122, 162, 196, 233.
Sasbout, Mathias 252, 261, 279.
Schorus (of Schore), Antonius (†1551) 117.
Schrijver, C. de *Graphaeus.
Schueren, Gerard van der (°ca. 1411-†ca. 1489) 1.
Scoendervordanus, Joannes Henricus 148, 149.
Scribonius, C.G. *Graphaeus.
Sellius, Gerardus 83.
Servilius (of Knaep), Joannes 123, 130, 135, 142, 146, 157[a], 168, 178, 181, 197, 205, 234, 272, 325, 352, 353.

Silvius (of Sylvius), Antonius (°ca. 1500-†ca. 1582) 235, 267, 306, 329.
Snijders, J. *Sartorius.
Spouter, J. de *Despauterius.
Sylvius, A. *Silvius.
Taye, Jean 276.
Terentius Afer, Publius (°ca. 185-†ca. 159 v. C.) 17, 18, 22, 23, 24, 25, 38, 44, 48, 354, 355 (zie ook: Graphaeus).
Theodrici, Ysbrand 82.
Toscanella, Orazio (°ca. 1510-†ca. 1580) 211.
Tour, H. du *Keere, van den.
Valerius (of Wouters), Cornelius (°ca. 1512-†1578) 143, 166, 180, 262, 280, 281, 283, 346.
Verepaeus (of Verrept), Simon (°ca. 1525-†1580) 227, 229, 241, 259, 295, 315, 342, 343.
Verniers, Gilles 286.
Verrept, S. *Verepaeus.
Vivre (of Du Vivier), Gerard de (†na 1591) 238, 271.
Vladeraccus (of Vladeracken), Christophorus (°ca. 1520-†1601) 296, 301, 339.
Waesberghe, Jan II van (1566-1626) 347.

Werve, Jan van den (†1576) 153, 179, 214, 256.
Wouters, C. *Valerius.
Zouterius (of De Zouter), Paschasius 86.
Zuttere, P. de *Hyperphragme.

C. Opgenomen werken

Absolutissima grammaticae propaedeumata (C. Crocus) 99.
Breve Instruction (G. Meurier) 176.
Cleyne Colloquie (J. Lambrecht) 150.
Colloques (G. Meurier) 170, 175.
Colloques Familiares 180.
Colloques ou Dialogues 248, 290, 298, 303, 311, 317, 318, 326, 336, 340, 350.
Colloquia (A. Silvius) 306.
Colloquia cum Dictionariolo (C. Valerius) 262, 280, 281.
Colloquia ende Vocabulaer 180.
Colloquia et Dictionariolum octo linguarum 293, 340.
Colloquia et Dictionariolum septem linguarum 294, 298, 303, 311, 317, 318, 326, 336, 350.
Colloquia Familiaria cum Dictionariolo (C. Valerius) 180.
Colloquia puerilia (A. Silvius) 235.
Colloquien oft tsamensprekinghen 248, 262, 280, 290, 298, 303, 311, 317, 318, 326, 336, 341, 350.
Conflatus (*Vocabularius copiosus*) 7.
Conjugacien (N. van Berlaimont) 124.
Conjugaisons (G. Meurier) 176.
Conjugations (N. van Berlaimont) 124.
Curia palacium 2, 5, 27, 32, 33, 46.
Deviz Familiers (G. Meurier) 307.
Dialogue Chrestien (G. Meurier) 297.
Dialogues françois (La premiere et la seconde partie des -) 206.
Dialogues francois-flameng (G. de Vivre) 238.
Dictionaire, *Colloques ou Devises* 171.
Dictionaire, *Colloques ou Dialogues* 199, 209, 210, 217, 224, 230, 263, 270, 274, 283, 331, 332.
Dictionaire des huit langages 126, 133, 145, 173, 232, 268.
Dictionaire en franchois et flameng (G. Luython) 151, 160.
Dictionaire Flamen-François (H. van den Keere) 277, 278.
Dictionaire Flamen-François (G. Meurier) 194, 202, 225, 258.
Dictionaire flameng-françois (1577) 252.
Dictionaire Flameng-Francoys (M. Sasbout) 252.
Dictionaire Flameng-Francoys (E.E.L. Mellema) 321 (zie ook: *Dictionaire ou Promptuaire*).
Dictionaire Francois-Flamen (G. Meurier) 246, 285 (zie ook: *Vocabulaire*).
Dictionaire Francois-Flamen (J. Taye) 276.
Dictionaire Francois-Flamen (G. Verniers) 286.
Dictionaire Francois-Flamen (J. Waesberghe) 347.

Dictionaire Francoys-Flameng (M. Sasbout) 261, 279.
Dictionaire Francoys-Flameng (E.E.L. Mellema) 322 (zie ook: Dictionaire ou Promptuaire).
Dictionaire ou Promptuaire Flameng-Francoys (E.E.L. Mellema) 299, 304, 313, 314 (zie ook: *Dictionaire Flameng-Francoys*).
Dictionaire ou Promptuaire Francoys-Flameng (E.E.L. Mellema) 299, 305, 314, 316, 335 (zie ook: *Dictionaire Francoys-Flameng*).
Dictionario, *Coloquios*, *o Dialogos* 210, 216, 224, 263, 270, 274, 331, 332.
Dictionariolum hexaglosson cum colloquiis 292.
Dictionariolum Latinogermanicum (E. Gallus) 164.
Dictionariolum rerum maxime vulgarium (J. Paludanus) 120, 136, 184.
Dictionaris in Fransoys ende Vlaems (G. Luython) 151, 160.

Dictionarium, *Colloquia sive Formulae* 171.
Dictionarium Germanicolatinum (J. Berckelaer) 163.
Dictionarum Germanicolatinum (P. Dasypodius) 165, 218, 219, 236.
Dictionarium hexaglosson cum colloquiis 275, 291, 327.
Dictionarium in Figuram 102.
Dictionarium Latinogermanicum (P. Dasypodius) 117, 128, 129, 167.
Dictionarium novem linguarum (A. Calepinus) 309.
Dictionarium octo linguarum (A. Calepinus) 287.
Dictionarium Quadrilingue (C. Valerius) 143.
Dictionarium quator linguarum (C. Valerius) 166.
Dictionarium quator linguarum (1600) 351.
Dictionarium quod Gemma Gemmarum vocant 57, 65, 68.
Dictionarium sampt Gesprächen 291, 327.
Dictionarium septem linguarum (A. Calepinus) 220, 221, 244, 247.
Dictionarium Tetraglotton 188, 189, 190, 191, 192, 348.
Dictionarium Teutonico-Latinum (M. Binnart) 242.
Dictionarium Teutonico-Latinum (C. Kilianus) 242, 243, 302, 349.
Dictionarium Triglotton (P. Dasypodius) 204.
Dictionarium triglotton (J. Servilius) 123, 130, 135, 142. 146, 157[a], 168, 178, 181, 197, 205, 234, 272, 325, 352, 353.
Dictionarium trilingue (1549) 137.
Dictionarium trium linguarum (1595) 328.
Dictionarium undecim linguarum (A. Calepinus) 269, 310, 324, 341.
Dilucidissimus dictionarius 97, 106, 108, 216.
Dittionare volgare et latino (O. Toscanella) 211.
Douze Dialogues (G. de Vivre) 271.
Eerste ende tweede deel van de Francoische t'samensprekinghen 206.
Enchiridion nominariorum (J. Murmellius) 70, 155.
Englyssche, *Frenche*, *Dutche* (*tafelmanieren*) 94.
Epitomes novae Grammaticae Despauterianae Etymologia (S. Verepaeus) 343.
Etymologia (J. Custos Brechtanus) 87, 104, 212.
Etymologiam (In - collectarius) (J. Custos Brechtanus) 69.
Etymologiam (*In - dictionariolus*) (G. Sellius) 83.
Etymologicum Teutonicae linguae (C. Kilianus) 349.
Familiaria Colloquia cum Dictionariolo (C. Valerius) 283.
Fielen (*Der - Vocabulaer*) 193.
Figura seu exemplaris forma 59, 73, 80.
Figura sive forma exemplaris 58.
Flores seu formulae loquendi ex P. Terentii Comoediis 203, 239, 284, 337.
Foire (*La - des Enfants*) (G. Meurier) 264, 323.
Forme ende maniere der conjugatien (P. Hyperphragme) 249[a].
Formulae puerilium colloquiorum (S. Heyden) 105, 222, 250.
Formulaire des Conjugaisons (P. Hyperphragme) 249[a].
Formulaire de Missives (G. Meurier) 177.
Fundamentum Scholasticorum (G. Macropedius; J.H. Scoendervordanus) 148.
Gemeine gespräche oder Colloquia 281.

Ghemeyne spraken oft tsamencoutinghen (N. van Berlaimont) 254, 330, 344.
Gemma gemmarum 56, 57, 65, 68.
Gemma vocabulorum 36 (zie ook: *Vocabularius optimus*).
Gemmula vocabulorum 10, 15, 16, 19, 20, 21, 26, 28, 30, 31, 34, 35.
Grammaticae Despauterianae Libri Quatuor (S. Verepaeus) 227, 241.
Guirlande (*La - des Ieunes Filles*) (G. Meurier) 265, 300.

Kinderredenen Fransoys en Duytsch (G. Meurier) 338, 345.
Latinae grammatices rudimenta (S. Verepaeus) 315.
Latinae linguae Progymnasmata (S. Verepaeus) 229, 259, 295, 342.
Lingua Latina (*In - sumpta eruditio*) (G. Juvenalis) 55.
Linguae Latinae phrases (J. Sartorius) 233.
Magazin de Planté (G. Meurier) 239.
Methodus discendi formulas Latinae linguae (P. Apherdianus) 138, 157[b], 174, 200, 245.
Miscellanea (P. Zouterius) 86.
Naembouck (J. Lambrecht) 132, 186.
Nomenclator (H. Junius) 207, 208, 215, 257, 282, 288, 289, 308, 312, 320, 333, 334.
Nominum et verborum Germanica interpretatio (G. Macropedius; J.H. Scoendervordanus) 149.
Nuclei (J. Murmellius) 62, 64, 67, 76, 79, 88, 113.
Opus perutile (Y. Theodrici) 82.
Pappa puerorum (J. Murmellius) 60, 61, 63, 66, 71, 72, 74, 75, 77, 84, 85, 92, 96, 101, 139, 144, 183, 226, 231, 249[b].
Pappa rerum maxime vulgarium (P. Curius) 112, 118, 140.
Pentaglottos (A. Calepinus) 125, 131.
Perroquet (*Le - Mignon*) (G. Meurier) 266.
Polyonyma ciceroniana (C. Vladeraccus) 301, 339.
Premiere (*La - et la seconde partie des dialogues francois*) 206.
Profitelijck boecxken (N. van Berlaimont) 150.
Progymnasmata (*Latinae linguae* -) (S. Verepaeus) 229, 259, 295, 342.
Propaedeumata (*Absolutissima grammaticae institutionis* -) (C. Crocus) 99.
Propos communs (N. van Berlaimont) 254, 330, 344.
Propos puerils (G. Meurier) 338, 345.
Prouffitable livret (N. van Berlaimont) 150.
Puerilium colloquiorum formulae (S. Heyden) 105, 222, 250.
Puerilium colloquiorum formulae (A. Silvius) 267, 329.
Quinque linguarum dilucidissimus dictionarius 97.
Rerum maxime vulgarium vocabula (P. Curius) 103.
Rhetorica (J. van Mussem) 154.
Schat der Duytscher talen (J. van den Werve) 179, 214, 256 (zie ook: *Tresoor*).
Schat der Neder-duytscher spraken (1573) 237.
Selectissimae Latini sermonis Phrases (C. Vladeraccus) 296.
Selectissimarum orationum exercitus (J. Sartorius) 111, 119, 122, 162, 196, 233.
Sententiae latino-belgicae 111.
Sententiarum variationes (S. Fliscus) 4, 6, 9, 12, 13.
Septem linguarum dilucidissimus dictionarius 106, 108, 217.
Somme rurael (J. Boutillier) 8, 50, 78, 89, 116, 141.
Synonimorum collectanea (P. Zouterius) 86.
Synonymorum collectanea (H. Cingularius) 90, 109, 110, 121.

Synonymorum Sylva (S. Pelegromius) 100, 114, 115, 127, 134, 158, 159, 195, 255.
Tafelmanieren (*Englyssche*, *Frenche*, *Dutche*) 94.
Tersissima Latini eloquij synonymorum collectanea (H. Cingularius) 90.
Teuthonista vulgariter dicendo der Duytschlender (G. van der Schueren) 1.
Thesaurus Theutonicae linguae (1573) 237.
Thresor du langage Bas-alman (1573) 237.
Tresoor der Duytsscher talen (J. van den Werve) 153 (zie ook: *Schat*).
Trium linguarum dictionarium (1595) 328.

Tsamencoutinghen (G. Meurier) 170, 175.
Twaelf tsamensprekinghen (G. de Vivre) 271.
Tyrocinium linguae Latinae (P. Apherdianus) 152, 157[c], 161, 182, 198, 213, 251, 273, 319.
Vocabulaer, *Colloquien oft tsamencoutinghen* 199, 209, 230.
Vocabulaer in sevenderley talen 106, 108, 217.
Vocabulaer in vier spraken 143, 166.
Vocabulaer in vijfderlei talen 97.
Vocabulaer om te leeren... 93.
Vocabulaire (N. van Berlaimont) 98, 107, 147, 156, 228, 260.
Vocabulaire (J. Lambrecht) 132, 186,
Vocabulaire, *Colloques ou Dialogues* 185.
Vocabulaire de cincq langages 97.
Vocabulair(*e*) *de sept languages* 106, 108, 217.
Vocabulaire en quatre langues 143, 166.
Vocabulaire en troys langues 91.
Vocabulaire François-Flameng (G. Meurier) 169, 187, 201, 223 (zie ook: *Dictionaire*).
Vocabulair(*e*) *pour apprendre...* 37, 40, 81, 91, 93.
Vocabula Iuvenibus multum necessaria 51, 52.
Vocabulare (N. van Berlaimont) 95, 98, 107, 147, 156, 228, 260.
Vocabulare om te leerene... 81, 91.
Vocabulario, *Colloquios o Dialogos* 172.
Vocabulario de quatro lenguas 143.
Vocabulario para aprender 81.
Vocabularius copiosus 7.
Vocabularius Ex quo 3, 14.
Vocabularius (*gallico-belgico-latinus*) 11.
Vocabularius optimus 39, 41, 42, 43, 45, 47, 49, 53, 54, 56.
Vocabularius qui intitulatur Teuthonista (G. van der Schueren) 1.
Vocabulorum quae per Cornelii Valerii Etymologiam occurrunt, *interpretatio Belgica* 346.
Vulgaria quaedam in theutonicam linguam traducta 17, 18, 22, 23, 24, 25, 38, 44, 48, 354, 355.

Boekbesprekingen

Répertoire des Lettres traduites d'Erasme, par A. Gerlo, avec la collaboration de Frans De Raeve, Presses Universitaires de Bruxelles, 1969, 59 pp.

Meer en meer wordt gevraagd naar vertalingen van Latijnse geschriften. Waar dit feit op zichzelf een verheugend bewijs van belangstelling in deze literatuur zou kunnen zijn, wordt onze vreugde toch zeer gedrukt als we nagaan wie om die vertalingen vragen. Dan blijkt maar al te vaak dat het niet gaat om het gewenste bredere gecultiveerde lezerspubliek, maar integendeel om mensen die de wetenschap heten te beoefenen en hun onderzoek nu willen doorvoeren met behulp van die vertalingen. Zo is het volop met Erasmus aan het vergaan: in Toronto is een volledige Engelse vertaling gelanceerd (Cf. het nieuwsblad *Erasmus in English*); in Brussel leidt prof. Gerlo de integrale vertaling van de correspondentie. Het 'Répertoire' is een in dit kader opgestelde lijst van brieven vertaald in het Duits, Engels, Spaans, Frans, Italiaans, Nederlands en Pools. Nu kan men moeilijk beweren dat zulke ondernemingen behoren tot wat noodzakelijke vulgarisatie en popularisering der wetenschap is. Een volledige Erasmus kan alleen nog vakhistorici, theologen en literatoren aanspreken, maar precies van hen moet een grondige kennis van het Latijn geëist worden. Ontbreekt die en wordt de lectuur van de oorspronkelijke teksten vervangen door vertalingen - hoe goed gemaakt ook - dan vervalt men terug in de pseudo-wetenschap, waarvan de Oudheid en de Middeleeuwen zulke afschrikwekkende voorbeelden hebben nagelaten. Veel meer dan volledige vertalingen hebben we nood aan critische uitgaven met indices en up to date commentaar.

Deze beschouwingen zijn uiteraard geen critiek op het 'Répertoire', dat met grote zorg is opgemaakt. Zijn verschijnen roept echter het hierboven gestelde fundamentele probleem op. Liever dan een Franse vertaling zagen we een serieuse commentaar op de brieven verschijnen. In afwachting hiervan zou een critische bibliografie van de brieven - die de vertalers in het raam van hun werk ongetwijfeld hebben moeten opstellen - reeds grote diensten bewijzen.

J. IJsewijn

H.D.L. Vervliet, *Sixteenth-Century Printing Types of the Low Countries. With a foreword by Harry Carter.* Amsterdam, Menno Hertzberger & C°, 1968.

Deze omvangrijke studie - XXV + 366 pp.; 354 afbeeldingen; prijs: 3850 Fr. - is een van de meest belangwekkende bijdragen in de jongste jaren verschenen over een typografisch onderwerp in de Nederlanden.

De auteur, op dat ogenblik adjunct-conservator van het Museum Plantin-Moretus, heeft een belangrijk aandeel gehad in het klasseren en inventariseren van de zo

ongelooflijk rijke verzameling stempels en matrijzen van het Museum. Zijn belangstelling werd hierdoor gericht op de studie van de lettertypes gebruikt in de Nederlanden in de 16e eeuw. Een eerste resultaat is deze monumentale verhandeling over één, maar dan ook, van Nederlands standpunt uit, vitaal facet van het onderwerp: de lettertypes zoals gecreëerd door inheemse lettersnijders. In *Sixteenth-Century Printing Types of the Low Countries* krijgt men dus geen overzicht van de vreemde - Franse, Italiaanse, Duitse - lettertypes, toen in de Nederlanden door typografen gebruikt in hun publicaties. Enkel de inheemse scheppingen werden weerhouden - maar, aangezien vele van deze Nederlandse creaties in de 16e en 17e eeuw hun weg vonden naar het buitenland (Engeland werd zelfs in sterke mate 'overstroomd' door Nederlandse types), is dit handboek eveneens geroepen grote diensten te bewijzen aan de vorsers, die de typologie bestuderen in de omliggende landen.

Enkel kan worden betreurd dat de auteur zich strak heeft gehouden aan het begrip 'Nederlands lettersnijder', waardoor meer in het bijzonder de zeer vruchtbare, historische uiterst belangrijke kunstenaar Robert Granjon buiten beschouwing werd gelaten - een Fransman van geboorte, wiens werk inderdaad voor een deel buiten de Nederlanden werd geconcipieerd, maar die toch gedurende ettelijke jaren te Antwerpen vertoefde en aldaar voor Plantin een indrukwekkende reeks stempels heeft gesneden.

Na een inleidend hoofdstuk over typologie, de diverse strekkingen in deze nog jonge studietak en de technische aspecten van het probleem (stempels, matrijzen, gietvormen, corpsen) volgt een rijk gedocumenteerd biografisch overzicht van de onderscheidene lettersnijders uit de Nederlanden, die het hunne hebben bijgedragen tot het fatsoeneren in de 16e eeuw van de 'Nederlandse letter' - Henric van Symmen (Antwerpen), Henric Pieterszoon Lettersnijder (Antwerpen, Delft, Rotterdam), Cornelis Henricszoon Lettersnijder (Delft), Jan Dingelsche alias Lettersnijder (Antwerpen), Jan Thibault (Antwerpen), Joos Lambrecht (Gent), François Guyot (Antwerpen), Gabriel Guyot (London, Middelburg, Rotterdam), Ameet Tavernier (Antwerpen), Hendrik van den Keere (Gent) - om te besluiten met de anoniemen en een paragraaf over de lettergieters.

De volgende hoofdstukken zijn gewijd aan de studie van de verschillende lettersoorten in de Nederlanden: gotiek, romein, cursief, muziek. Ze zijn geschreven zoals de voorgaande in een zakelijke maar vlotte stijl, bevattelijk, zonder overbodige uitwijdingen en met een massa details en bibliografische verwijzingen. Het corps van het werk (pp. 81-354) wordt gevormd door de inventaris van de lettertypes in de Nederlanden, systematisch, soort na soort, corps na corps, elk geïllustreerd: in totaal worden niet min dan 146 (74 gotiek, 35 romein, 17 cursief, 3 exotische soorten [Arabisch, Ethiopisch, Samaritaans], en 17 muziek) in de Nederlanden ontstane lettersoorten gedetailleerd, besproken en in hun historisch perspectief geplaatst: een model in zijn soort en voor de belangstellenden een ware goudmijn.

Dr. L. Voet